

Изводи из рецензија:

„Добивени резултати истраживања су од огромне важности за све оне који се баве проучавањем становништва, планирањем политике демографског и друштвеног развоја државе. Ако се има у виду динамички карактер популације, остају отворена питања а самим тим и могућности даљњег истраживања. Са задовољством студију препоручујем лицима која се баве научноистраживачким радом на пољу демографије и осталим сродним дисциплинама који у свом домену имају област становништва“.

Проф. др Мирјанка Мацевић

„Бавећи се проблематиком демографског старења у Србији свеобухватно и детаљно, ауторице су критичком анализом одговориле на већину истраживачких питања која се вежу уз овај феномен и тиме успјешно испуниле задану сврху студије. Изнимну вриједност студије чине бројне таблице те графички и картографски прилози, којима ауторице поткрепљују текст“.

Др сц. Сања Клемић Богади

„Ауторке су дале велики допринос разумевању, у ширим научним круговима недовољно афирмисаног, а веома актуелног феномена, остављајући крупан искорак досадашњим проучавањима“.

Др Вера Глигоријевић, доцент

Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији

ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Проф. др Мирјана Девеџић
Мср Јелена Стојилковић Ђатовић

www.stat.gov.rs
www.popis2011.stat.rs

ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији

ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Проф. др Мирјана Девеџић
Мср Јелена Стојилковић Гњатовић

Издавач: Републички завод за статистику
За издавача: др Миладин Ковачевић, в. д. директора

Приликом коришћења података објављених у овој публикацији обавезно је навођење извора.

Ова публикација је направљена уз финансијску помоћ Европске уније. За њен садржај искључиво је одговоран Републички завод за статистику и не представља званичан став Европске уније.

www.stat.gov.rs

www.popis2011.stat.rs

ПРЕДГОВОР

Републички завод за статистику објављује специјалну студију под називом „Демографски профил старог становништва Србије“ аутора проф. др Мирјане Девеџић и мср Јелене Стојилковић Ђатовић.

Сврха ове студије јесте да се анализом демографских и социоекономских карактеристика најстаријег дела популације Републике Србије допринесе бољем сагледавању њиховог друштвеног положаја и степена социјалне интегрисаности. Осим тога, студија представља релевантну основу за израду нових стратегија и политика, нарочито у области здравствене и социјалне заштите, усмерених ка побољшању животних услова и веће социјалне интегрисаности ове осетљиве субпопулације.

Студија је базирана на резултатима Пописа становништва, домаћинства и станова 2011. године. У општинама Прешево и Бујановац забележен је смањен обухват јединица пописа услед бојкота од старне већине припадника албанске националне заједнице.

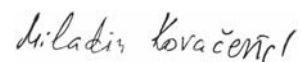
Подаци за Републику Србију исказани су без података за АП Косово и Метохија јер на територији јужне српске покрајине нису постојали услови за спровођење Пописа 2011.

Резултати Пописа 2011. године доступни су како у књигама коначних резултата пописа и другим пописним публикацијама, тако и у електронској форми на интернет страницама: www.stat.gov.rs и www.popis2011.stat.rs.

В. д. директора

У Београду, 2015.

Др Миладин Ковачевић

Садржај

Увод	6
Иницијативе за проучавање старости	9
Ко су стара лица	11
Стари или старији	16
Методолошке напомене	18
Демографско старење у Србији и његови узроци	21
Старо становништво Србије	29
Динамика пораста и размештај старог становништва Србије	29
Полни састав	45
Старосни састав или „старосна хетерогеност старих“	53
Старење старих или „стари, старији, најстарији“	63
Доживети стоту	67
Економске структуре старог становништва или „активност неактивних“	69
Економска обележја старог становништва	70
Извори средстава за живот старих неактивних становника	73
Демографске карактеристике старих пензионера	75
Пензионери према обележју „старост“ и „пол“ и „тип насеља“	75
Активни стари, „мит или стварност“	86
Образовна структура старих или „квалитет квантитета“	89
(Не)писменост	91
Школска спрема	98
Компјутерска писменост	107
Брачна структура старог становништва	113
Старо становништво према обележју „брачно стање“	113
Стари кохабитанти	125
Национална структура старог становништва	127
Мигрантске карактеристике старог становништва	131
Старо аутохтоно становништво или „цео живот у једном месту“	132
Досељено – „одакле и када“	137
Домаћинства и стари	140
Методолошке напомене	141
Старачка домаћинства	144
Домаћинства са старим лицима	146
Стари самци	152
Станови са старим лицима	155
Уместо закључка	163
Литература	167

Проф. др Мирјана Девеџић¹
Мср Јелена Стојилковић Гњатовић²

Увод

Последњих деценија 20. века било је јасно да развијени свет очекује велико повећање удела старих лица, али уласком у 21. век овај неприкосновени тренд добија нову димензију. Демографски стара друштва од појаве у наговештају, о којој треба промислити и за њу се припремити, постају појава са којом се непосредно суочавамо. Све већи број и удео старих више није само пројектован, већ представља друштвену реалност која је, ма колико била очекивана и стварна, и даље велика непознаница са бројним изазовима. Извесност његовог континуитета и у будућности дефинише га као један од најактуелнијих демографских феномена који опомиње политичаре и испирише демографе.

Светско становништво убрзано стари, било да се посматра пораст броја старијих од 65 година или њиховог удела у укупној популацији. У другој половини 20. века број старих лица се више него утростручио и од 1950. до 2000. порастао са 131 милион на 417 милиона, а у релативном смислу са 5% на 7% (Kinsella, He, 2009, <http://www.nia.nih.gov/>, Уједињене нације, 2011). Почетак овог века указује да се демографско старење одвија све брже. Исказано бројевима, пројектовани темпо старења у будућности предвиђа да се сваке године број старих увећава за више од 10 милиона. Према истом извору, месечни нето прилив у овај контингент биће 850 хиљада људи. Тако би средином 21. века број старијих од 65 година требало да буде 1 487 милиона, удео 16,2%, а у развијеним земљама већи од четвртине – 26,2%. Још један индикатор акцелерације старења светског становништва је све већи број земаља у којима ће број особа са навршених 65 година и више достићи 2 милиона. Док се 2000. године 31 земља суочавала са таквом бројношћу старијих, очекује се да ће се њихов број до 2039. године удвостручити. Старо становништво није само нарастајуће, већ и најбрже растуће, па је 21. век по мишљењу Луца, Сандерсона и Шербова (Lutz, Sanderson и Scherbov, 2008), век популационог старења. Очито је да човечанство улази у нови демографски период.

¹ Редован професор Географског факултета Универзитета у Београду.

² Истраживач сарадник Географског института „Јован Цвијић“ – САНУ, докторанд Географског факултета Универзитета у Београду.

Старење становништва је једно од највећих тријумфа човечанства, али и један од највећих изазова (УН).

Демографско старење је јединствен универзалан процес, без преседана. У историји људског друштва не постоји историјска паралела која одговара садашњем интензитету старења популације, а које ће се још више интензивирати у 21. веку (УН).

Демографско старење суштински мења свет (Suzman, Harper, 2013).

Како је одмакло старење популације карактеристика развијенијих земаља, које су завршиле демографску транзицију и увелико пролазе кроз посттранзициони период, посве је разумљиво да се оно везује за европски континент. Међутим, старење становништва је глобални феномен и није карактеристично само за развијени свет, иако је у њему најинтензивније. Старење најмногољудније кинеске популације нпр. јако се одражава на светски тренд, јер ће пројектованих 194 милиона кинеских становника старијих од 65 година у 2025. увелико превазићи број Европљана исте старости (152 милиона). У 2009. години, владе 46% земаља у развоју препознале су демографско старење као важан проблем, а у развијеним земљама 79% (УН, 2010). Ако се посматра Европа, синоним Стари континент добија своју демографску димензију и потврду и са тог аспекта постаје суштински, а не само симболичан. Европу насељава најстарије становништво. Стари су у њему још средином 20. века учествовали са 8,2%, почетком 21. века са 14,8%, док ће тенденције демографског старења повећати њихову партиципацију у 2050. години на 20,8% (УН, 2009). Са изузетком Јапана, све остале демографски најстарије земље света су европске. Међу њима је и Србија са 1 250 316 становника старијих од 65 година, који чине 17,4% укупног становништва.

За разлику од претходног периода, када се о демографском старењу говорило првенствено као о *последници* промена у природном кретању становништва и миграција, данас је демографско старење важна *детерминанта* демографских и друштвених процеса. Други заокрет огледа се у томе што је дуго старење било индивидуални проблем. Са старењем популације, овај проблем постаје не само социјални него и национални и наднационални. Смањивање младог становништва, радно активног, повећање коефицијената зависности, експоненцијални пораст старог становништва у фокусу су и истраживача и креатора јавних политика. Суочени са нарастајућим контингентом старог и све старијег становништва, земље покушавају да пронађу решења којима би се задовољили принципи одрживог развоја, економске и социјалне равнотеже. Поред познатих мера за ревитализацију рађања ради достизања простог обнављања становништва, али и њихове недовољне ефикасности, у оквиру јавних политика се све више расправља о пензионим системима и економској одрживости, посебно пред излазак „baby boom“ генерација из радне активности. Развијене земље су већ ветерани по питању пензионих система, али се код њих јављају потребе за реформама, јер тренутни демографски трендови не иду у корист ни запосленима ни пензионерима, за разлику од ситуације од пре тридесетак година, када је однос активних и неактивних био значајно погоднији, као последица бројнијих радно-способних генерација и

малог броја пензионера. Данас је ситуација значајно другачија, јер је услед дугорочних промена у репродукцији становништва, однос ове две круцијалне категорије за економску стабилност битно измењен (Стојилковић, 2010). Промисљања о тенденцијама старења и тенденцијама неповољних демографских процеса који га изазивају (махом иреверзибилним) често су праћена стрепњом³ оличеном у изразу „алармантан“ или „озбиљан“ проблем, те би се старење популације могло окарактерисати као нови „демографски страх“. У истом тону је и навод Карадека (Caradec, 2006, према Филиповић, 2009) да пораст старих и пад наталитета подразумевају економско и социјално слабљење нације и доприносе трајном успостављању идеје да је старост индивидуално и колективно назадовање. То не чуди, јер нови генерацијски односи мењају саме темеље друштва на којима је вековима функционисало. Земље суочене са старом популацијом увелико брину о својој будућности. Заправо, како је Леслет (Laslett) 1989. приметио: изгледа да једино што можемо у овом тренутку да видимо јесте да већи број старих (немоћних) значи већу оптерећеност за оне који о њима треба да брину. Историја нам не даје моделе нити искуствена решења како се треба понашати у друштву таквог старосног састава, или „друштву старих“, како се нова старосна расподела већ квалификује. Како „такво друштво“ функционише, која су његова ограничења, које је место и улога растуће категорије старих лица? Суочени са оваквим питањима, не само да немамо јасне одговоре већ схватамо да недовољно познајемо стару популацију.

Парадоксално, старење остаје једна радикална другост, иако је позната врло рано у ћелијском процесу који карактерише животни циклус. Старење је процес који се уписује у различите друштвене историје, професионалне и афективне. Старење популације се потенцијално користи као сумњиви инструмент преноса негативне перцепције старости (Филиповић, 2009).

Старост није ни казна нити лоша судбина. То је једно од нормалних, развојних доба у животу индивидуе, али са другачијим распоредом приоритета, циљевима, могућностима, ризицима, у односу на младост и зрело доба (Смиљанић, 1987).

Не чуди стога да је демографско старење апострофирано као једна од најважнијих тема популационих истраживања на бројним научним скуповима демографског профила и сродних научних дисциплина. Потврду важности теме даје и експертско мишљење 970 анкетираних чланова Међународне уније за проучавање становништва који су ову тему оценили као најважнију у наредних 20 година (Van Dalen, Henkens, 2012). Десет од једанаест анкетираних демографа из Србије такође је дало приоритет демографском старењу као највећем популационом изазову са којим се наша земља суочава (Рашевић, 2013).

³ Неретко је демографија испољавала друштвене анксиозности. Тако је почетак опадања фертилитета у појединим земљама из угла стратешке демографије деловао апокалиптично. Демографски страх изазвала је и демографска експлозија у неразвијеном свету средином прошлог века, депопулациони процеси и многи други демографски феномени. Глобално старење становништва је феномен који алармира у најновијем периоду.

У Србији, за разлику од процеса демографског старења, старије становништво, као посебна популациона категорија, није пуно проучавано. Осим бројности, партиципације у укупном становништву и полног састава старих, њихове друге демографске карактеристике, као неопходне референце за организацију и функционисање друштвених заједница и формулисање јавних политика, нису довољно познати⁴. Напротив. Социјални и здравствени статус, потенцијали старијих лица, њихова очекивања и могућности све су значајнији предмет истраживања, који се најчешће позиционира у социјалној геронтологији и геријатрији, а у новије време и психологији старења. Дуго су биомедицински концепти истраживања имали примат у односу на друге аспекте, јер се старење проучавало на индивидуалном нивоу. Популацијски ниво је старење окарактерисало као нову цивилизацијску парадигму, чиме је иницирана интердисциплинарна перспектива проучавања.

Иницијативе за проучавање старости

Глобална иницијатива за проучавање старијег становништва започела је пре 30 година, када је бројност овог старосног контингента достигла „критичан ниво“. Прва светска скупштина УН о старењу, на којој је донета и Европска агенда политике старења, одржана је 1982. године у Бечу. Ове догађаје Козарчанин (2009) назива централним и планетарним догађајем у 20. веку када је реч о области старења. Најважнији допринос скупа и Агенде био је што се носиоцима политика, истраживачима, као и масовним медијима и општој јавности, представила радикална промена перспективе, по којој актуелан проблем старења није проблем обезбеђења заштите и неге, него социјалног укључивања старијих и оних људи који старе. Тиме се поменута „алармантност“ фокусира на нужност креирања јавних политика и прилагођавања новом квалитету старосног састава становништва (датих у 62 препоруке). Демографско старење је напустило негативистички курс „нерешивог, скупог и застрашујућег проблема“.

У складу са прокламованим људским правима, Скупштина УН 1991. године формулише посебна начела за старије људе стављајући акценат на њихову бољу социјалну укљученост, независност и достојанство. Појачане активности у вези с глобалним старењем и скретање пажње на нову друштвену парадигму конкретизовано је и у проглашењу 1999. године за годину старих људи. На међународном нивоу највећи значај има друга скупштина УН посвећена старењу, одржана у Мадриду 2002. године. Главни продукт овог самита била је Мадридска декларација и Мадридски интернационални план активности у области старења. – Након тога је у потпуности усвојен и разрађен концепт активног старења, чија је суштина оптимизација могућности за здрав, сигуран и квалитетан живот старих особа, који подразумева њихову партиципацију у друштву и спроводи се на индивидуалном и глобалном плану. У документу је дефинисано преко 100 препорука како владе треба да одговоре на изазове популационог старења.

⁴ О демографским карактеристикама старог становништва погледати у радовима: Пенев (1998), Девеџић (2007), Стојилковић и Динић (2012), Михајловић (2013).

Три најважније области односе се:

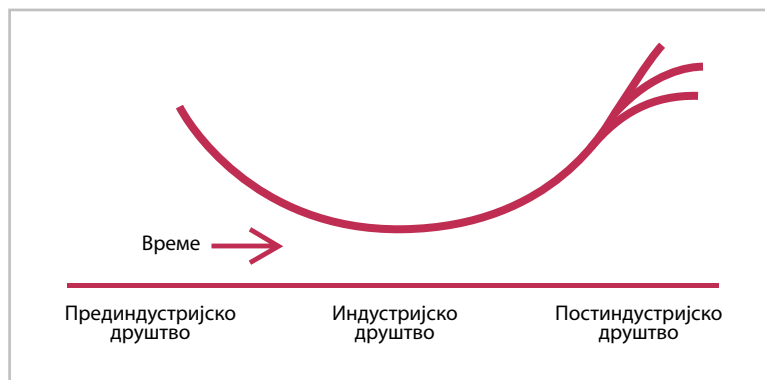
- ◆ на старе особе и развој,
- ◆ на унапређење квалитетног живота у старости и
- ◆ на стварање одговарајућег окружења за живот старих особа.

Начин имплементације предвиђених мера дат је у надлежност регионалних комисија са намером да га осмисле у складу са демографским, економским и културним специфичностима одређених подручја. Аврамов и Маскова (2003) сматрају да активно старење подразумева кохерентну јавну политику с циљем повећања друштвене улоге старих, било кроз продужавање (плаћеног) рада, добровољна породична задужења и задужења у домаћинствима, друштвени активизам, доживотно учење и образовање или активну доколицу.

Светска здравствена организација је израз „активно старење“ усвојила још крајем деведесетих због његове позитивне конотације, сматрајући га комплекснијим од „здравог старења“. Наиме, реч „активно“ има своје друштвене, економске, културне, духовне и грађанске аспекте и не значи само физичку активност. Напротив, активно старење предвиђа социјалну партиципацију и оних који нису здрави или особа са инвалидитетом, који упркос томе могу пружити неки допринос својој породици, локалној заједници или више од тога. Активно старење је процес којим се на најбољи начин искоришћавају шансе за физичко, социјално и ментално благостање у читавом животном току, с циљем продужавања живљења у здрављу и продуктивности, и квалитетног живота у старости (World Health Organization, 2001, 2002).

Могло би се рећи да је активно старење, заправо, концепт који обликује историјску параболу (у смислу математичке криве) вредновања старости. Почетак и крај криве су, мада квалитативно друкчији, везани за виши ниво друштвене укључености и значаја старих које друштво дефинише и дозвољава (нуди) становништву старијег узраста. Како би се боље разумела ова метафора, послужиће примери из историје друштва. Како Миланков (2010) наводи, старост као неактиван период, када се човек повлачи из радне сфере и одлази у пензију, јесте изум модерног доба. До тада, човек је радио док год је могао. Преласком из аграрне економије, где су стари људи традиционално поседовали земљу, на индустријску економију, где рад више није био центриран у домаћинствима, стари су изгубили ауторитет. У савременом периоду, уочавајући статус старијих особа у постранзиционим друштвима, активно старење нуди делимичан повратак ауторитета и корисности сениора, ревалоризујући њихове способности и искуства, и ствара предиспозиције да се њихова друштвена активност опет повећа.

Графикон 1. Парабола транзиције друштвеног значаја старијих

Ко су стара лица

О старима се најчешће говори упрошћено кроз предрасуде и стереотипе и занемарује чињеница да је реч о веома хетерогеној групи становништва. Шта је и колико тога заједничко становништву које је тек прешло праг старења и оном које је прославило стоту годину? Питање је умесно, јер се и једни и други називају старима. Ако се фокусирамо само на тај распон година, онда се може учинити разумним да питамо – шта је заједничко тек рођеној деци и људима од 35 година? Ово питање је пак неумесно. Шта значи бити стар и на основу чега некога тако квалификујемо? Који су критеријуми пресудни да би неког окарактерисали као старог? Изглед, здравље, активност...? Познато је, логично, и емпиријски потврђено да свака старост није иста и да је старење релативан појам. О томе ко је стар различити људи различито просуђују. Осим индивидуалних разлика оних који се процењују и оних који их процењују, разлике постоје и у старости као социјалном конструкту.

Ништа није непостојаније од обриса старости, те физиолошко-психолошко-друштвене сложености. Има ли човек године својих вена, срца, мозга, свог духа или личних података? Или нас то поглед других једног дана сврстава међу старе људе (Minoa, 1994)?

Друштво одређује старцу његово место и улогу, водећи рачуна о његовом личном темпераменту, његовој полној немоћи, његовом искуству.

Тренутак кад почиње старост није тачно одређен, већ се мења према епохама и местима. Нигде не срећемо „прелазне обреде“ који утврђују један нови статус. У политици, јединка задржава читавог живота иста права и исте обавезе. Грађански законик не прави никакву разлику између стогодишњака и четрдесетогодишњака.

Од свих стварности, старост је можда она коју у животу најдуже познајемо само апстрактно (де Бовоар 1987).

У животном циклусу човека постоје две фазе зависности – детињство и старост. Између те две старосне доби налази се дуг период продуктивности и стваралаштва (Lee, 1994).

Старост је друштвено-историјска и културолошка категорија јер се свуда не вреднује на исти начин. Демографија, међутим, старост посматра на глобалном нивоу и има врло прецизне нумеричке критеријуме у дефинисању старости становништва. Но, колико су ригидне наше представе о старости и колико су ригидне демографске норме за димензионирање старих? У демографији се под старим становништвом конвенционално подразумевају сва лица старија од 65 година. Међутим, ни овај критеријум није једини и неприкосновен, јер се у демографским уџбеницима, појединим међународним организацијама и истраживачким центрима, као стари апострофирају они који су навршили више од 60 година. Избор зависи од погодности и функционалности критеријума за одређене потребе. И један и други приступ су прихватљиви и у употреби, како у истраживањима тако и у литератури и разним базама података⁵. На Првој светској скупштини о старом становништву дефинисани су демографски критеријуми на основу којих се одређује старост, где су подједнако уважене обе номиналне старости (60 и 65), заједно са индексом старења и просечном старошћу. Ипак, постепено напуштање старосног прага од 60 година и садашња доминација нумеричког критеријума од 65 година упућују да су ове, на први поглед, једноставне дефиниције старог становништва променљиве. Промене сигурно представљају, мање или више, спонтани (или промишљени?) одговор на убрзане трендове старења становништва, али истовремено утичу и на димензионирање процеса старења и старе популације. Хипотетички, ако би се под старим становништвом подразумевало оно које је старије од 60 година, његов удео би био знатно већи, док у случају старосне границе од 70 година, интензитет и темпо старења можда не би били тако алармантни као што сада изгледају. За сада је помак прага старости са 60 на 65 година упутан због аналогије са годинама повлачења из економске активности, јер је неактивност једна од најтипичнијих карактеристика старе популације. Миноа (Minoa, 1994, према Ковач, 2010) сматра да једини чин који обележава прелаз у старост припада нашем времену и да је вештачки. То је повлачење у пензију, тренутак који више одређују друштвено-економске принуде него стварне године старости. Да хронолошки критеријуми нису стриктни, показује то што је још крајем осамдесетих, за потребе својих истраживања, В. Смиљанић користила старосну границу од 70 година, везујући је за тадашње очекивано трајање живота. Амерички психолог Бирен (Birren) ту границу види у 75. години (Ковач, 2010). Бројни центри за проучавање

⁵ Пример: У USA National Research Council користи се критеријум 65 и више година. Публикације УН и даље користе критеријум 60 и више година како би евидентирали пораст броја старијих и у земљама у развоју, у којима је животни век краћи. Виши старосни праг је уобичајенији за развијене земље у којима је демографско старење одмакло.

различитих димензија старења у свету све више ову популацију деле на три подгрупе: „младо старо“ становништво (young old) (од 65 до 74 године), старо становништво (од 75 до 84 године) и „најстарије старо“ становништво (oldest old) (преко 85 година). Такође је уобичајено да се становништво старије од 80 година (а све чешће старије од 85 година) посматра засебно као „старачки контингент“, не само унутар старог становништва већ и на основу своје партиципације у укупном становништву. Светска здравствена организација (<http://www.who.int/ageing/about/facts/en/>) процењује да ће се ова старосна категорија у првој половини 21. века четворостручити и бројати 395 милиона 2050. године.

Подизање старосног прага би се могло протумачити као посредно уважавање повећаног виталитета старијих особа током еволуције, смањења њихове смртности и продужења животног века. Из истог разлога јавила се потреба за редефинисањем старости и демографског старења. Праг од 65 година постаје низак у различитим областима живота, посебно у земљама вишег стандарда. Демографски покушаји комплекснијег диференцирања старих лица и реалнијег сагледавања старости резултирали су и формирањем нових показатеља. Тако је формиран HALE⁶ као интегративна мера морбидитета и морталитета, која препознаје старост проведenu у здрављу. Међутим, овај показатељ захтева развијенију статистику и комбиновање са статистиком здравства, што отежава његово израчунавање, прецизност и употребу. У основи формирања оваквог показатеља је потреба да се стара популација не доживи увек на исти начин и да се укаже на завидан обим оних који, иако формално стари, и даље поседују потенцијале за активан и независан живот. На индивидуалном нивоу често се дешава да неке „демографски старе“ особе не доживљавамо као заиста старе (Девеџић, Стојилковић, 2012).

Филиповић (2009) истиче да свако друштво има своју временску културу која се разликује од друштва до друштва и од епохе до епохе, а да плурализам друштвених времена омогућава да се схвати друштвено конструисана димензија година, начин на који свака епоха и актери конституишу старост и старење институционализирајући га, смештајући појединце у разноврсност могућих старења (Филиповић, 2009). Колико старосни праг није фиксан, илуструје Роланд (Rowland, 2012) примером да се у Европи одлазак у пензију одлаже и након 65 година, док у Индонезији нпр. за старије од 55 година важи да нису више способни за тежак рад.

⁶ Healthy life expectancy – очекивани број година проведен у потпуном здрављу. Детаљније погледати у Радивојевић (2002) и Девеџић (2006).

Редефинисање старости – проспективна старост

Нарастајуће старо становништво у свету подстакло је бројна истраживања, али више у области геријатрије, геронтологије, фармакологије, него саме демографије, где већ дуго нема методолошких помака. Ипак, у демографској литератури се 2005. године, објављивањем у часопису *Nature*, појавила потпуно радикална идеја редефинисања старости, не само у теоријском смислу већ и методолошки поткрепљена. Наиме, уместо покушаја решавања проблема изазваних старењем, можда је боље променити поимање старости, чиме се проблем не само релативизира већ донекле и решава. Упоришта и реална основа оваквог схватања позиционирана су на неколико чињеница, које су у демографији одавно познате и важе за основне постулате:

- ♦ очекивано трајање живота је у порасту, и то не само као резултат смањивања mortalитета одојчади и деце већ и mortalитета старих лица, посебно у развијеним земљама, тј. оним које су највише суочене са проблемом старења;
- ♦ повећање очекиваног трајања живота старих лица је заправо последица побољшања њиховог здравља па је нелогично очекивати да се садашњи стари понашају, воде исти живот и имају исти здравствени статус као стари из претходних кохорти;
- ♦ стари нису хомогена група ни у генерацијском смислу јер је одлучујући фактор у формирању генерација оно што се дешава у друштву током одређених година посматраној групи становништва, због чега се и генерацијска свест ствара на основу заједничког искуства. Седамдесетогодишњак и стогодишњак не припадају истој генерацији те их могу разликовати и демографска понашања, mortalитетни услови и здравствена култура (Девеџић, Стојилковић, 2012).

Нова идеја почива на утврђивању старости на основу преосталих година живота, односно оних које ће тек бити проживљене, а које су израчунате прецизним статистичким поступком у таблицама mortalитета и дефинисане као очекивано трајање живота лица одређене (x) старости. Основни показатељ који се из овог контекста конструише назван је проспективна старост и односи се на то да лица поред номиналне (реалне) старости, имају и проспективну (фиктивну), коју је за сваку старосну кохорту могуће сазнати из таблица mortalитета. Старост се не може посматрати исто у свим историјским периодима, без обзира на то што нам проживљене године живота то недвосмислено показују, јер данашњи и некадашњи (стари) људи нису исти, не живе подједнако дуго, немају исти стил живота, и те разлике нису само индивидуалне, већ и генерацијске. Данашњи шездесетогодишњаци у свету могу рачунати да ће живети дуже него њихови преци и године које су некада представљале дубоку старост то више нису. Напротив, захваљујући порасту просечног трајања живота, преостале године живота бројним генерацијама формално старих, посебно „најмлађих старих“, остављају могућности за вишегодишњи активан и квалитетан живот, који се по стилу не може препознати као живот онемоћалих, или као различит од живота оних који још не слове за старе. У овом новом контексту, лица исте старости некад и сад су само формални вршњаци, док су суштински вршњаци они којима је до краја живота преостао исти број година. Ако смо

пре педесет година као стару популацију посматрали становнике који су старији од 60 година, с обзиром на пораст очекиваног трајања живота, то више није упутно. Демографски стари данас би били они који до краја живота имају исти број година као што су имали шездесетогодишњаци пре педесет година. Зато је тренд процентуалног повећања старијих од 60 (65) година само математички, али не и биолошки исправан. Проспективни критеријум сугерише повећану способност, активност и виталност лица која се због уврежених демографских параметара и даље називају старим (Девеџић, Стојилковић, 2012).

С тог аспекта, ни демографско старење нема исти интензитет као што нам у стандардним анализама изгледа. Уколико се захваљујући овом критеријуму редефинише праг старости, мења се и обим старе популације и процес одвијања демографског старења. У досадашњим радовима Сандерсона и Шербова (2005, 2007, 2008, 2010), као (проспективни) праг се дефинише старост после које је очекивано трајање живота мање од 15 година. Број старих би тако представљао број становника старијих од нивоа проспективног прага, а процес демографског старења би се могао пратити преко промене њиховог удела у укупној популацији. Проспективни критеријум посебан значај има у развијеним земљама, у којима је највише дошло до обарања морталитета старих и продужења њиховог средњег трајања живота. У таквим земљама су највеће разлике између класичних и проспективних показатеља старости. То недвосмислено указује да конвенционално посматрана стара популација поседује већи виталитет и да део ње може и даље бити активан учесник у друштву. У земљама у којима није дошло до пораста очекиваних година живота старих лица, или у земљама у којима се десио њихов пад, старост је (понекад парадоксално) још већа од оне како је демографија традиционално димензионира. У таквим случајевима проспективни праг може деловати апсурдно, али, с друге стране, управо то указује на заостатак у развоју јавног здравља, у обарању морбидитета са смртним исходом, а великој преваленцији ризичних понашања и нездравог начина живота (Девеџић, Стојилковић, Глигоријевић, 2011).

Проспективна старост методолошки потврђује да је старост друштвено историјска категорија, која варира кроз време и простор.

Стари или старији

Осим редефинисања старосног прага, а као својеврсна реакција на стереотипе о старима као слабим и пасивним лицима, које су неретко основ различитих маргинализација и стигматизације, чине се покушаји термилошких прилагођавања, с намером да буду „политички прихватљивији“ и сугеришу постојање новог квалитета старости. Са старошћу се губи позитивни идентитет, губи се симболички, социјални, економски капитал, као и друге врсте капитала и њихов утицај на лични идентитет старих особа (уместо поштовања, достојанства, уважавања, имамо презир, стигматизацију старости). Године су карактеристика која старе дисквалификује и спречава да буду потпуно прихваћени од друштва. Што се млади масовније и више пењу на хијерархијској лествици друштвене моћи, то је све присутније обезвређивање старости као најнепожељније особине савременог човека (Коматина, 2004, Немањић, 2009, Филиповић, 2009). Као што Преција Урошевић (2013) истиче, старење је у последњим деценијама на нашим просторима у категорији најсуровитијих табуа, предрасуда, дискриминација и осуда појединца, које додатно појачавају самоизолација, аутопредрасуде, сиромаштво итд. „Нови“ термини би требало да предупреду негативне конотације и предрасуде о старима, али уједно уведу и у нову еру активног старења. Осим тога, они треба да нагласе старосну и здравствену хетерогеност старог становништва. У развијеним земљама, у условима продуженог животног века хетерогеност је најочигледнија, јер старо становништво може обухватити и 40 сукцесивних генерација⁷ старијих од 65 година.

Данас су у употреби изрази чија је улога да старост релативизују: „старији људи“, (лица, особе), „становништво треће доби“, „старији“, „сениори“, пензионери (мада овим појмом нису обухваћени сви), где се уместо квалификације „стари“ махом користи квалификација „старији“. Поједине националне статистике, истраживачки центри за старење или активно старење, као и међународне асоцијације овог профила, већ су усвојили нове термине. У медијској употреби су и: „популација оседелих“, „седо становништво“ и др.

Демографски посматрано, плурализам појмова везаних за становништво старије од 65 година може бити непотребан, јер је реч о старосно-функционалном контингенту базираном на једноставном и основном обележју сваког становника – навршеним годинама живота⁸. Ради разумевања усложњавања појмова послужиће концепт трећег доба. Концепт се појавио крајем 20. века са учачањем да социјалне промене трансформишу и искуство људи у позним годинама. Овај појам се најчешће везује за људе који су, захваљујући својем здрављу, и након пензионисања у могућности да воде испуњен живот пун активности. Неки га виде и као „куну живота“ (Gilleard, Higgs, 2005) јер презентује успех и друштва и индивидуалаца

⁷ Под генерацијом се овом приликом подразумева кохорта рођених у једној календарској години.

⁸ Навршене године живота су продукт административне потребе државе да старост својих становника документује. С обзиром на турбулентност времена кроз која су стари становници прошли, занимљиво је споменути да постоје појединци који имају више или мање година од оних „колико их држава дужи“, јер је приликом пријављивања њихове старости матичним службама (потова после ратова) понекад долазило до грешака.

подједнако се дистанцирајући од одговорности зрелог доба и слабости старог доба. Израз је у потпуности афирмативан и највише се приписује оптимистичком концепту старења који је својим радом промовисао Леслит. За њега је трећа доб нова животна фаза, која наступа након детињства (прве доби) и животне фазе рада (друге доби), а коју одликује лична испуњеност. Следећа фаза по Леслиту је „четврто доба“ са карактеристикама зависности и физичке слабости, чији је крајњи исход смрт. У четвртом добу је неопходна нега па овај критеријум упућује да четврта фаза није нужна и да је многа лица у старости не искусе због задовољавајућег здравственог статуса. За ове животне стадијуме не постоје старосне границе, јер се базирају на функционалним капацитетима, међу којима је најбитније здравље. С временом је појам „трећа доб“ постао синоним за независтан живот у старијим годинама, осликавајући позитиван став према старима и старењу (Rowland, 2012). Уколико би овај концепт могао да се транспонује у демографски оквир, најједноставнија, али не и потпуно тачна паралела, била би да трећој доби припада млађе старо становништво, док би старачко становништво могло презентовати четврта доб. Очигледно је да терминолошке варијације, када се уђе у њихову генезу, не представљају синониме, те да праг старости може бити и квалитативан, а не само квантитативан. Честа употреба поменутих појмова као синонима настала је из реторичких разлога и подстицања позитивне конотације старости.

Ипак, демографска анализа појам „старо становништво“ употребљава са професионалном коректношћу, која нема негативне конотације, већ је производ јасног нумеричког критеријума и већег нивоа прецизности везане за егзактност демографије као научне дисциплине. Терминолошка транзиција од „старијих“ ка „старијим“ конотативно одступа од ове егзактности јер се ствара утисак да праг старости није одређен, што за демографски дискурс није прихватљиво. Бројни наведени појмови такође у потпуности не „покривају“ становништво старије од 65 година⁹. Они су еволуирали из интердисциплинарности проучавања овог становништва, одсуства неопходности квантификације и димензионирања у мање формалним дисциплинама, али свакако представљају квалитативан помак у доживљају ове старосне категорије. Уз ову опаску, треба споменути да ће се у студији подједнако користити уобичајени демографски термини „стари“ и „старо становништво“, а повремено и остали наведени појмови, у складу са контекстом.

⁹ Употреба појединих појмова у правом значењу није увек ни могућа, с обзиром на недостатак података. Становништво треће доби (у правом смислу речи) не може се утврдити на основу пописних података, јер су за димензионирање становништва треће доби потребни подаци о функционалним капацитетима старијих. Подаци Организације за економску сарадњу и развој (Organisation for Economic co-operation and Development – OECD) о дневним активностима (ADL – activities of daily living) старих нису увек међунационално компаративни. Ипак, они сугеришу да 83–90% становника старијих од 65 година међу земљама OECD-а није лимитирано у обављању свакодневних функција и да заиста припада трећој доби. Мада са годинама виталитет опада, највећи део старијих од 85 година успева да остане у трећој доби и води самосталан живот без туђе неге (Rowland, 2012).

Методолошке напомене

Актуелност проблематике старости и старења је неоспорна и сениори морају бити засебан предмет истраживања. Неопходно је открити њихове демографске и социоекономске специфичности, њихову социјалну позицију и улогу, виталитет, квалитет живота и др., како би се боље упознала ова растућа категорија становништва, обезбедила платформа за формулисање јавних политика и сузбила анксиозност везана за будући период. У томе велику улогу имају и пописни подаци, чији информативни капацитет о старијим особама представља дијапазон могућности за истраживања, али није у потпуности искоришћен.

Истраживање старог становништва за потребе ове студије базирано је на грађи пописа становништва. Ово је прва засебна студија тог типа, чији је циљ да сними актуелну ситуацију коришћењем демографског метода, који осветљава проблематику на глобалном нивоу. Ради прецизности, треба нагласити да је процес демографског старења пуно обрађиван у демографској литератури и литератури сродних научних дисциплина, као и да никада не може бити исцрпљен. С друге стране, квалитативна својства старог становништва и његове интерне структуре нису била детаљније истраживана, сем у ретким радовима који се баве полним и старосним саставом и размештајем старог становништва, оним феноменима који су се могли поткрепити анализом из публикованих података. Документациони материјал обезбедио је детаљнији увид и по другим обележјима па је извршено укрштање старосне дистрибуције становника са различитим структурама (полна, брачна, образовна, економска, национална), и миграционим карактеристикама. Приликом обраде пописних података водило се рачуна о неколико фундаменталних ствари: промени методологије пописивања укупног становништва, промени територијалне поделе, начину класификовања старости, и „специфичној тежини“ појединих обележја становника, домаћинства и станова.

Жеља да се стара популација истражи не само са квантитативних аспеката већ и да се сагледа квалитет живота сениора, а да се опет остане у домену пописне грађе, уврстила је у анализу и старачка домаћинства и карактеристике станова у којима она живе. Решења која су примењена да би се стекао увид о томе ко су и како живе стари на макронивоу, увертира су за даља детаљнија истраживања на узорцима.

За анализу демографских карактеристика становништва Србије старијег од 65 година послужили су махом подаци из најновијег пописа, спроведеног 2011. године, и пописа с почетка овог века, 2002. године. Не претендујући да се ово истраживање обави „без остатка“, већ га конципирајући као иницијалну фазу актуелних и надасве неопходних истраживања старе популације, код ауторки је преовладао став да се у студији искористе богатији информатички капацитети новијих пописа и истраже рецентне квантитативне и квалитативне особености старијих становника по различитим обележјима.

Временски оквир анализе одабран је након процене (мањих или већих) методолошких ограничења. До Пописа 2002. године у укупно становништво су поред становништва у земљи убрајани и грађани на привременом раду у иностранству, као и чланови породице који су с

њима боравили, без обзира на дужину боравка. Пописом 2002. године уведена је новина, па у састав сталног становништва, осим становништва у земљи, улазе само они грађани чији је боравак у иностранству краћи од годину дана. Овакав концепт је задржан и 2011. године. Тако у методолошким напоменама најновијег пописа стоји да су пописом обухваћени држављани Републике Србије, страни држављани и лица без држављанства са пребивалиштем у Републици Србији, без обзира на то да ли су се у критичном моменту пописа налазили у Републици Србији или у иностранству (Републички завод за статистику). Но, и Попис 2011. доноси једну методолошку новину. Први пут је за утврђивање броја становника неког подручја примењен концепт „уобичајеног становништва“. Према овом концепту, лице се сматра становником оног места у којем само (у случају домаћинства) или са члановима свог домаћинства проводи највећи део времена, односно дневни/ноћни одмор, независно од тога где има пријављено пребивалиште. Тиме су у укупно становништво одређеног места укључена лица која су у том месту живела непрекидно најмање годину дана пре критичног момента, као и лица која су у том месту живела краће од 12 месеци, али с намером да у њему остану најмање годину (Републички завод за статистику). „Намера“ се највише одразила на диференцијацију становништва у земљи и у иностранству.

Само обележје старости, а посебно његова класификација, претрпели су извесне промене. Старост је у првом послератном попису одређивана преко календарских, а у наредним пописима преко навршених година старости, које су израчунате на основу датума рођења. У последња три пописа старост се утврђује на основу јединственог матичног броја грађана чијих се првих седам цифара односи на датум рођења (дан, месец и последње три цифре године рођења). Најважнија методолошка измена у последњем попису становништва, која је релевантна за ово истраживање, односи се на старосну класификацију. У резултатима Пописа 2011. године први пут не постоји категорија непознате старости. За лица за која није била уписана година рођења, старост је претпостављена на основу других обележја (година рођења живорођене деце, похађање школе, сроднички однос према носиоцу домаћинства или положај члана у породици). Упоредним прегледом послератних пописа установљено је да класификација старог становништва није имала исти број подгрупа, односно да је у ранијим пописима била мање детаљна и није се завршавала истом отвореном групом. Тиме је онемогућено да се и поједини феномени, тако карактеристични за савремено доба, као што је старење старих, дефинишу за дужи период.

Где год је било могуће да се превазиђу методолошке неуједначености и искористе публиковани подаци претходних пописа, коришћен је максималан временски оквир. И поред свих компаративних ограничења преовладало је мишљење да је за поједине феномене упутно дати паралелан приказ са претходним пописним годинама. То важи за уводне анализе, односно за динамику становништва старијег од 65 година и основних обележја, као што су старост по петогодиштима и пол. Процењено је да промене методологије укупног становништва, одсуство непознате старости¹⁰ и података за пар општина са југа Србије не мењају квантитативне показатеље у мери због које би од анализе требало одустати. Наиме,

¹⁰ Велики број лица непознате старости карактеристичан је за Попис 1991. године.

тенденција старења је сасвим извесна, па је документована на основу свих послератних пописа, а према методологији која је тада коришћена. Набројане трансформације не замагљују слику о континуитету демографског старења. У зависности од расположивих података формиране су табеле које дају максималну подршку потребама анализе.

У анализама одређених обележја (национални састав нпр.) посебно се испољава флотантност, те је и то додатни разлог фокусирања на новије пописне године. Сложенија обележја, као што је економска активност (нарочито жена), током послератних пописа нису остала иста. У таквим случајевима испоштована је најновија дефиниција и категоризација. Нека нова обележја – компјутерска писменост, живот у ванбрачној заједници или инвалидност – постоје само у Попису 2011, па бележе само најновије стање. За свако од обележја дате су методолошке напомене на почетку одговарајућих поглавља.

Фокусирање на два пописа из 21. века може се образложити и територијалним неусаглашеностима. Одсуство података за Косово и Метохију од 1981. године условиле су да се у табелама као Србија посматра само територија Војводине и централне Србије. Због етничких дистанци албанско становништво из општина Бујановац и Прешево је бојкотовало Попис 2011. године. У анализама то није посебно наглашавано, осим у случајевима када је битније утицало на резултате. Како је становништво ових општина, због високог фертилитета, очекивано млађе, оно не утиче пресудно на већину налаза о старом становништву у овој студији.

Публиковање података из Пописа 2011. прилагођено је новој номенклатури статистичких територијалних јединица (НСТЈ)¹¹. Први ниво НСТЈ 1 дели Србију на две целине: Србија – север и Србија – југ. Други ниво НСТЈ 2 су тзв. региони којих у Србији има пет: Београдски регион, Регион Војводине, Регион Шумадије и Западне Србије, Регион Јужне и Источне Србије и Регион Косово и Метохија (за који не постоје пописни подаци па је и искључен из анализе). Некадашњи окрузи у новој номенклатури су области, односно функционалне целине НСТЈ 3. Анализе у овој студији углавном су обављене на нивоу Србије без КиМ, и на нивоу региона (НСТЈ 2), а повремено и на нивоу НСТЈ 1, које су целине састављене од региона. У случајевима када се пратио процес, коришћена је територијална подела која је најбоља за поређење са претходним пописима и функционално најоправданија. Тако се у анализама које прате цео послератни период појављују макроцелине Војводина и централна Србија. Нижи територијални нивои уважени су приликом израде картограма и најчешће су дати на насељском нивоу.

Извори података за све табеле су публиковани и документациони материјали Републичког завода за статистику, односно прорачуни аутора базирани на њима, осим у случајевима када је другачије наведено. Поједини подаци су презентовани табеларно, а поједини преко графикона, зависно од тога који се вид презентације показао одговарајућим.

¹¹ Или НУТС по међународној скраћеници - NUTS (eng. Nomenclature of territorial units for statistics. или franc. Nomenclature des unités territoriales statistiques).

Демографско старење у Србији и његови узроци

Резултати Пописа 2011. године потврдили су снажан и континуиран процес демографског старења у Србији без КиМ¹². Без обзира на то који се показатељ старосног састава разматра, становништво Србије је, како су то бројни истраживачи констатовали почетком 21. века, изузетно старо. Најновија ситуација показује да се просечна старост становништва повећала на 42,2 године, да је удео старијих од 65 година порастао на 17,4%, као и да је индекс демографског старења мерен односом старијих од 65 и млађих од 15 година достигао вредност од 1,22. Коефицијент старосне зависности старих, који илуструје оптерећеност радно способног становништва (15–64) контингентом старих, износи 25,5. Сви ови показатељи указују на дубоку демографску старост становништва Србије. Само шест деценија раније становништво Србије је било једно од најмлађих у Европи. Удео старијих од 65 година је био 5,6%, просечна старост 29,1 годину, а индекс старења 0,19. У целом послератном периоду одвијала се континуирана трансформација демографске младости у демографску старост (таб. 1). За то време удео младих у укупној популацији се преполовио (са 29% на 14,3%), заступљеност старих повећала преко три пута, а просечан становник Србије остарио 13 година. Најинтензивније старење се десило као демографска последица политичке и економске кризе у Србији током последње деценије 20. века, обележене великом емиграцијом млађег становништва, одлагањем рађања и јаким падом фертилитета. Само у међупописном периоду 1991–2002. године просечна старост је порасла за три године (са 37,2 на 40,2), а у наредном међупописном интервалу за још две године. Појачан темпо демографског старења потврђују и удели старих, јер је за две деценије на прелазу између два века, од 1991. до 2011. године, њихова партиципација повећана за 6 процентних поена (са 11,4% на 17,4%). У претходном периоду је за исто процентуално повећање било потребно педесет година. Још 1971. године однос старих и младих је прешао теоријски праг старења од 0,4 наговештавајући будуће тенденције. Али распад друштва и радикализација свих познатих фактора демографског развитака довели су до јачег популационог дебаланса. Први пут у „демографској историји“ Србије 2002. године број старог становништва је надмашио број младих. Иако је у последњем међупописном периоду демографско старење мало успорено у односу на претходни, у поређењу са осталим периодима из друге половине 20. века, оно је ипак интензивно. Високе вредности коефицијента старосне зависности старих, увећаног три пута од првог послератног до последњег пописа, допуњују слику одмаклог старења у Србији. Овај показатељ представља апроксимацију економске зависности, али у овом случају апроксимира и смањивање ванинституционалних потенцијала за међугенерациску помоћ старијим особама.

¹² Како се у овој студији, због недостатка података, говори о старом становништву ван територије КиМ, то више неће бити наглашавано, већ ће назив Србија подразумевати пописима „покривену“ централну Србију и Војводину. Овде се ипак наглашава да је територија без КиМ, јер су промене старосног састава становништва на Косову и Метохији све до седамдесетих година биле различите од осталих делова Републике. Наиме, Пенев (1995) наводи да се до тада становништво високофертилитетног КиМ подмлађивало.

Табела 1. Показатељи демографског старења становништва Републике Србије, пописи 1948–2011.

Године пописа	Просечна старост	Удео 65 и више год.	Индекс старења	Коефицијент старосне зависности старих
1948	29,1	5,60	0,19	8,6
1953	29,7	6,23	0,23	9,3
1961	31,0	6,69	0,24	10,2
1971	33,6	9,04	0,42	13,1
1981	35,8	10,38	0,51	15,1
1991	37,2	11,45	0,60	16,8
2002	40,2	16,54	1,05	24,7
2011	42,2	17,40	1,22	25,5

Извор: Михајловић (2013).

Мада се демографско старење дефинише као процес повећања удела старог становништва у укупном (најчешће праћен падом удела младих), за комплетнији приказ промена старосне структуре могу послужити и апсолутни показатељи. Број особа млађих од 15 година опао је 2011, у односу на претходну пописну годину, за 151 492, док се обим старих лица повећао за 9 813. Ове промене, које указују на изразито демографско старење изазвано смањивањем фертилитета, тзв. старење од базе пирамиде, нису толико очите ако се реферишу само релативни показатељи. У „дечјој бази“ (0–4 године) пописано је 2011. године 328 255 лица, што је 14 000 мање него у претходном попису.

Табела 2. Становништво Републике Србије (без КиМ) према великим старосним групама, пописи 1948–2011.*

Године старости	Године пописа							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
	Број							
Укупно	5800146	6163246	6678239	7202898	7729236	7822795	7498001	7186862
0–14 год.	1683141	1670730	1838145	1555822	1583614	1486916	1176770	1025278
15–64	3791761	4108099	4386321	4963495	5309068	5339517	5032805	4911268
65 и више год.	324950	383763	446628	650828	801959	895615	1240505	1250316
	%							
0–14 год.	29,02	27,11	27,52	21,60	20,49	19,01	15,69	14,27
15–64	65,37	66,65	65,68	68,91	68,69	68,26	67,12	68,34
65 и више год.	5,60	6,23	6,69	9,04	10,38	11,45	16,54	17,40

* Разлика до укупног броја становника и до 100% односи се на лица непознате старости.

Од високофертилитетног подручја, Србија је постала нискофертилитетна, и то много брже него друге европске земље, мада унутар ње још увек постоје регионалне диференцијације плодности. Процес и темпо демографске транзиције у Србији је био регионално неуједначен и зависио је од културних, историјских и политичких фактора. Она се знатно брже одвијала у централној Србији и Војводини, док су се на КиМ задржале високе репродуктивне норме, што је ову покрајину издвајало као демографски опречан и прилично хомоген простор спорих транзиционих процеса. Уједначени токови природног кретања на све три макроцелине у другој половини 20. века били су присутни само током компензационог периода, када је након Другог светског рата морталитет стабилизован а плодност повећана. По његовом престанку успоставили су се дивергентни токови који су довели до изразите регионалне и етничке поларизације природног кретања. Апсолутан и релативан пад плодности у Србији без КиМ почео је 1954. године, а осцилације у броју живорођене деце зависиле су од обима фертилног контингента, тј. од уласка у репродуктивну старост крњих генерација рођених током рата или бројнијих генерација с обзиром на то да је ниске репродуктивне норме прихватила већина становништва¹³. Актуелна стопа укупног фертилитета (просечан број деце по жени) данас је за трећину мања од нивоа потребног за просту репродукцију, који предвиђа 2,1 живорођење. Још је индикативније да је недовољна репродукција присутна у Србији дуже од пола века, тачније од 1956. године (Пенев, 2006, Девеџић, 2009). Од 1950, када су жене у просеку рађале 3,1 дете, до 2011. број деце је сведен на 1,35, што је одличан индикатор промена у репродуктивном понашању и репродуктивним нормама становништва Србије у послератном секуларном друштву. Смањени обим рађања и све малобројније нове генерације сужавале су основу староснополне пирамиде. Осим компензационог периода који је уследио после Другог светског рата и који је трајао краће него у другим земљама Европе, ретке су године када је дошло до повећаног рађања. Тенденцију смањења плодности на кратко су прекинули период када је забележен ехо-ефекат „бејби-бума“ (деца обимнијих bb генерација) и трогодишњи период почетком 21. века. Иако је последња деценија 20. века забележена у литератури као екстремно неповољан период у репродукцији становништва Србије¹⁴, почетак новог века обележила су бројнија живорођења услед темпо-ефекта одложених рађања током кризе у друштву. Међутим, пораст фертилитета је трајао само 2000. и 2001. године, затим је стагнирао до 2004, да би већ 2005. поново успоставио тенденцију пада. У централној Србији је број живорођених 2005. и 2006. био мањи него у екстремној, 1999. години. Краткотрајна рехабилитација рађања није довела до

¹³ Да је такво кретање последица, пре свега, уласка у оптимално репродуктивно доба обимних „baby boom“ генерација рођених крајем четрдесетих, односно почетком педесетих година, указује и стагнирање фертилитета на нивоу од 2,3 детета по жени, тј. испод оног који је забележен средином шездесетих година (преко 2,4), када је број живорођене деце био за око 20 000 мањи (Пенев, 1998а).

¹⁴ Тако Пенев констатује да је деведесетих број живорођених у појединим годинама после 1996. био мањи од броја живорођења у ратној 1945, да је у средишњем делу Србије смањење фертилитета од 1996. до 1999. било веће од смањења током претходне четвртине века, а у Војводини је целокупно смањење фертилитета у периоду 1971–1999. остварено у последње четири године. Најнижи ниво плодности забележен је 1999, у централној Србији 9,3‰, а у Војводини 9,4‰. Исте године, на нисконаталитетним подручјима, забележене су најниже вредности стопе укупног фертилитета у другој половини 20. века. Фертилитет у средишњем делу Србије сведен је на 1,4, а у Војводини на 1,43 детета по жени (Девеџић, 2009).

ревитализације, већ је показала да су ниске репродуктивне норме дубоко укорене (Девеџић, 2009). То потврђује и податак да су 2011. три најмлађе старосне групе бројчано најмање. Тачније, тек су генерације старије од 75 година мањег обима од најмлађе петогодишње групе иако је њихова величина редукована дугогодишњим утицајем морталитета и миграција. Чак су кохорте од 5 до 9 година старости (350 154) и од 10 до 14 година (346 869) мање од кохорте 70–74 године (354 142), а готово једнаке са кохортом 65–69 година, тј. лица (углавном) рођених за време Другог светског рата (339 444).

Табела 3. Стопа укупног фертилитета на нивоу макроцелина Републике Србије, 1950, 1997, 2000–2011.

Територија	1950	1997	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Централна Србија	3,15	1,53	1,43	1,53	1,60	1,62	1,60	1,44	1,44	1,38	1,42	1,45	1,41	1,36
Војводина	2,88	1,58	1,44	1,49	1,48	1,50	1,50	1,41	1,42	1,38	1,38	1,41	1,39	1,35
КиМ	7,70	2,32*												

Извор: Девеџић (2009), прорачуни на основу публикације „Демографска статистика“.

*Ово је последња година за коју су доступни подаци о виталним догађајима на КиМ.

Секуларни пад наталитета се перцепира као главни узрочник старења популације и у Србији је то најјача детерминанта трансформација старосне структуре. Не треба, међутим, занемарити ни остале непосредне факторе овог процеса – пад морталитета и старосни састав мигрантског становништва. За разлику од фертилитета који редукује базу старосне пирамиде, смањивање морталитета старијег средовечног и старог становништва проширује њен врх. Како се у Србији продужетак очекиваног трајања живота (у даљем тексту ОТЖ) живорођених одвијао највише захваљујући паду морталитета одојчади, деце и младог становништва и није био праћен адекватним повећањем ОТЖ старих лица (у чему Србија заостаје за развијеним европским земљама), ефекти таквих морталитетних промена нису велики. Промене настале у дужини ОТЖ зависе од периода који се узима као референтан. Па док Радивојевић (2002) и Пенев (2006) закључују да су последње три деценије 20. века обележене стагнирањем преосталих година живота старог становништва, с друге стране, дужи животни век старих лица је евидентан ако се посматра у односу на средину 20. века. Пораст остварен педесетих година већи је него у наредном четрдесетогодишњем временском раздобљу, показујући да се услови смртности становништва ове старости (посматрани у годинама око пописа) скоро пола века не мењају (таб. 4) (Девеџић, Стојилковић, 2012). Према томе, једини период значајног напретка у нивоу ОТЖ одиграо се током првих 15-20 година након Другог светског рата, упркос чињеници да је Србија доживела прилично дуг период мирног и стабилног развоја за време постојања СФРЈ. Ови историјски догађаји обесхрабрују у намерама да се последња деценија сматра почетком новог периода веома брзог пораста ОТЖ (Никитовић, 2012). Претпостављен спорији пад стопа морталитета у старијим годиштима (изнад 55) него у млађим објашњава се тиме да промене у начину живота које би могле водити нижој смртности теже прихватају стари људи. Такође се претпоставља да смањења у наредној деценији у најстаријим годиштима неће бити или ће бити веома мала (Kuriszewski и др., 2012, према Никитовић 2012).

Табела 4. Очекивано трајање живота становништва Републике Србије (без КиМ) у периоду после Другог светског рата

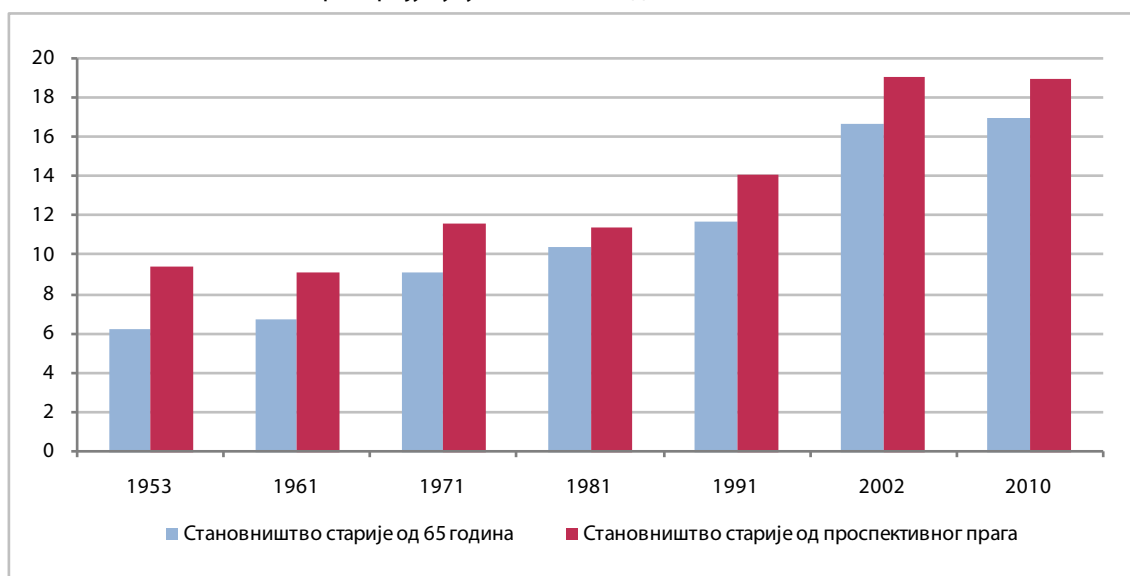
Године старости	Пол	1952/1954	1960/1962	1970/1972	1980/1982	1990/1992	2001/2003	2011*
Укупно	Укупно	60,04	65,95	69,32	71,27	71,44	72,27	74,22
	Мушки	58,81	64,54	67,12	68,77	68,45	69,60	71,63
	Женски	61,13	67,25	71,52	73,74	74,51	74,95	76,82
65 и више год.	Укупно	11,98	13,01	13,33	13,78	13,92	13,90	14,85
	Мушки	11,39	12,34	12,45	12,81	12,75	12,75	13,61
	Женски	12,42	13,52	14,13	14,64	14,88	14,86	15,92

Извор: Девеџић, Стојилковић (2012).

*Податак за 2011. је податак за петогодишњу старосну групу 65–69 година из Скраћених апроксимативних таблица mortalитета.

Овакав mortalитет старих лица значи да су мале шансе за релативизацију демографског старења у Србији коришћењем контекста проспективне старости. Наиме, по проспективном критеријуму праг старости је дефинисан бројем преосталих година живота мањим од 15. У развијеним земљама пораст ОЖЖ старих лица даје могућност да се трендови демографског старења ублаже, јер је проспективни праг старења често виши од традиционалног демографског (65) и алудира да старо становништво може бити биометријски млађе него што мислимо. Међутим, недавне анализе проспективне старости у Србији (Девеџић, Стојилковић, Глигоријевић, 2011, Девеџић, Стојилковић, 2012) не само да нису оптимистичке већ мењају перцепцију досадашњих тенденција старења. Компарацијом трендова на основу удела старих по два критеријума уочава се да процес демографског старења посматран из нове визуре постаје још озбиљнији. Старост популације исказана преко проспективног критеријума увек је била виша него преко ретроспективних година, односно удео становника са очекиваним трајањем живота мањим од 15 година (проспективни удео старих) константно је био већи од удела становника старијих од 65 година (граф. 2). У Србији је већ у 2010. години удео становништва са мање од 15 година ОЖЖ био 17,9%, што је земљу поставило на сам европски врх. И док се у развијеним земљама света говори о „револуцији дуговечности“, спорије обарање смртности старих лица у Србији додатно упућује на већи значај других фактора за интензитет демографског старења.

Графикон 2. Старо становништво Републике Србије (без КиМ¹⁵) по конвенционалном и проспективном критеријуму, у пописним годинама и 2010. (%)

Извор: Девеџић, Стојиљковић (2012).

Миграциона компонента различито делује на старосни састав у зависности од тога да ли је реч о периодима позитивног или негативног миграционог салда. Како је једна од главних особености миграција у мирнодопским условима да у њима учествује младо и млађе средовечно становништво, имиграција би могла да компензира негативне ефекте неповољног природног кретања на старосни састав. У Србији, међутим, последња деценија 20. века није била обележена економском, већ имиграцијом избегличког становништва, чији полни и старосни састав не одликује селективност. Тако је досељено становништво било старије од становништва које је у исто време емигрирало из Србије у иностранство. Уколико се укупан миграциони салдо у периоду између два последња пописа становништва подели на две старосне групе (млађи и старији од 40 година), резултат показује да је миграциони салдо младог и млађег средовечног становништва (0–39 година) био негативан (-35 500), док је миграциони салдо лица старијих од 40 година био позитиван (+154 000) (Рашевић, 2009). То је условило атипичне, негативне последице имиграције на старосну структуру. Због неповољних ефеката економске транзиције, емиграција младих је настављена и у наредном периоду, те миграције у Србији нису могле произвести подмлађивање становништва.

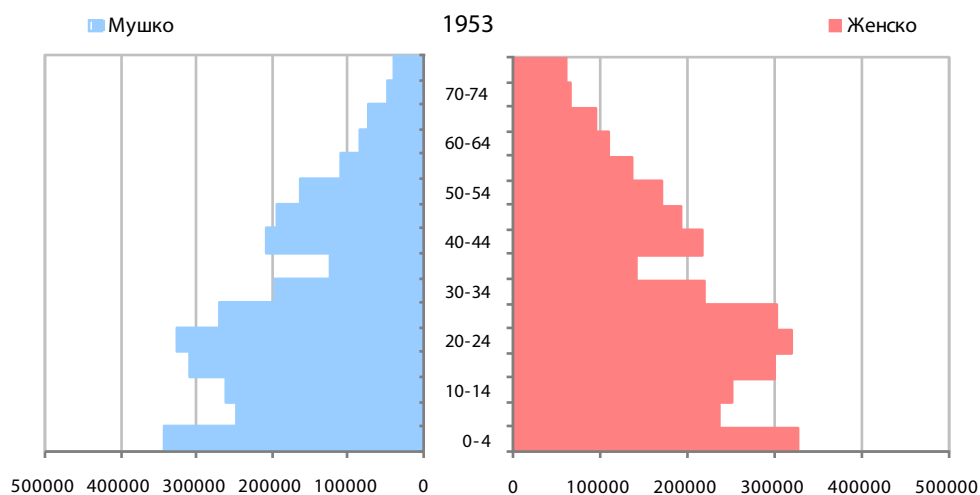
Пенев (1998) наводи да је поред плодности, смртности и миграција, условно речено егзогених чинилаца, демографско старење директно одређено и ендогеним фактором – старосном структуром у претходном периоду (који може да се протеже и на више од једног века). На примеру Србије је врло очигледно дугорочно дејство наслеђене старосне структуре

¹⁵ У истраживању је дата процена за 2010. јер у време писања студије детаљне таблице mortalитета, према Попису 2011. године, још нису биле израђене.

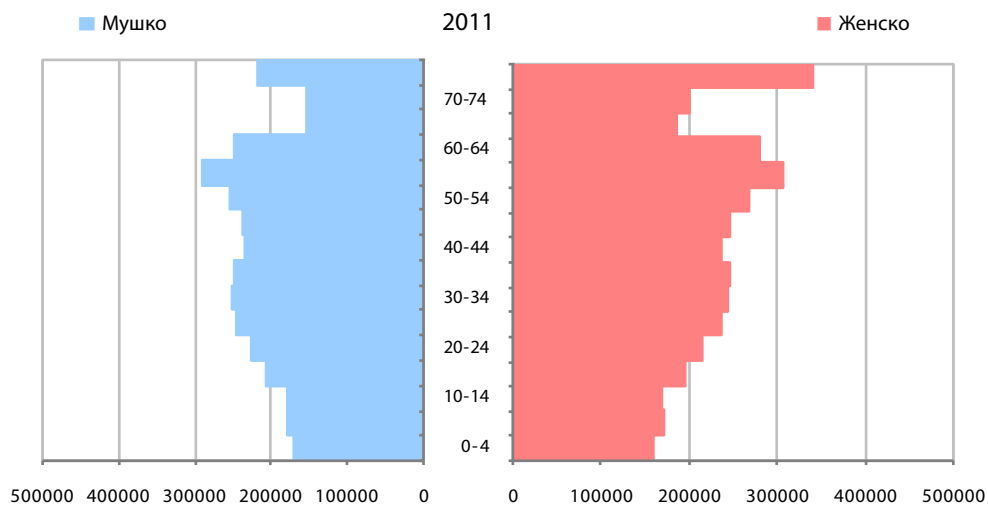
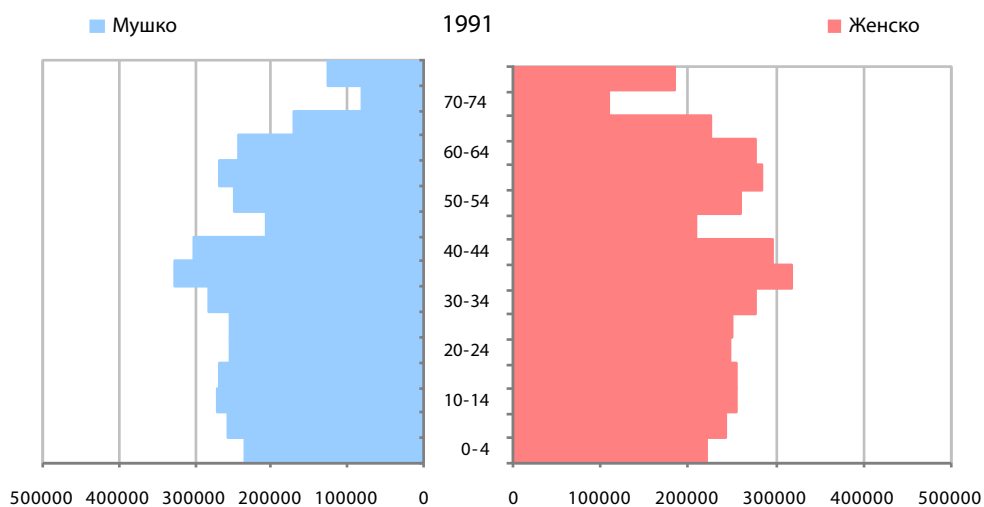
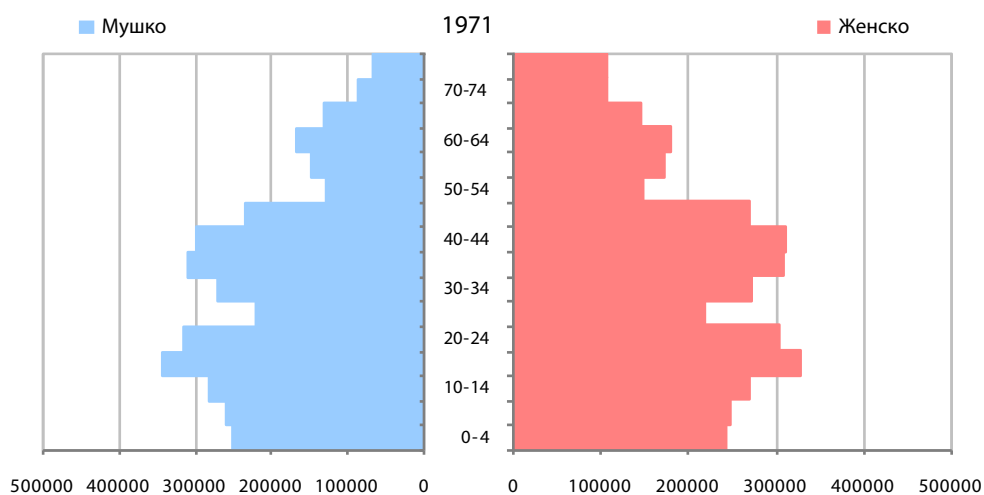
на њене будуће трансформације. Наиме, последице поремећаја у старосној структури изазваних Првим, затим Другим светским ратом, наглим порастом фертилитета током раних 1950-их година, и каснијим релативно интензивним смањењем нивоа наталитета, биле су доминантни чинилац конкретних одлика старосне структуре становништва Србије током читаве друге половине 20. века. С временом, све интензивнијим биолошким нестајањем крњих генерација, које су највише страдале у светским ратовима, дејство ранијих поремећаја старосне структуре бива све мање изражено. Касније, крајем 20. века, све више постаје наглашен утицај дугорочно ниског фертилитета, а у последњих десетак година и бурних миграционих кретања (Пенев, 2006). Демографска инерција и одложено дејство фертилитета произвешће посебно снажан утицај на демографско старење у наредном периоду, јер у контингент старих треба да уђу најбројније „baby-boom“ генерације, генерације рођене током послератног компензационог периода.

Индикатори демографског старења и регресивност старосно-полне пирамиде сврставају Србију у ред земаља чије су размере старења препознатљиве у оквиру европског континента, а тиме и света. Приказани индикатори старости немају само улогу димензионирања процеса старења популације већ сугеришу колико је потенцијална социјална подршка старим особама, ако се узме у обзир да њу пружају млађе генерације, тј. одрасла деца или рођаци, млађи пријатељи или суседи. Ретроспективни и проспективни контексти старења становништва су подједнако суморни. Ипак, у тражењу правог одговора на питање „Какви су и како живе стари у Србији?“, поред детаљних квантитативних анализа, у истраживања старе популације морају бити укључене сензитивније квалитативне методе. У складу с концептом активног старења, цена унапредовалог старења не мора бити тако висока као што изгледа када се само демографски ишчитава.

Графикон 3. Старосно-полне пирамиде становништва Републике Србије, пописи 1953, 1971, 1991, 2011.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Старо становништво Србије

Динамика пораста и размештај старог становништва Србије

Апсолутни и релативни пораст становника старијих од 65 година у Србији је био веома интензиван и континуиран, али се није одвијао истим темпом током последњих 60 година. Прецизно утврђивање удела старог становништва отежавају различити концепти укупног становништва. Без обзира на методолошка ограничења, у табели 5 је дат преглед по свим пописним годинама од 1948. до 2011. да би се указало на дугорочне тенденције старења. Измене концепта укупног становништва могле би утицати на димензионирање контингента старих (посебно када је реч о апсолутним показатељима), али не доводе у сумњу процес који је евидентан без обзира на методологију. За укупно становништво узимани су подаци према тада важећим концептима пописивања. Територијална упоредивост свих пописа обезбеђена је издвајањем макроцелина: Војводина, административна територија Београда и централна Србија без Београда. Последња, заправо, представља новоуспостављену НСТЈ 1 целину Србија – југ, коју чине Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије.

Почетком посматраног периода постојала је јасна диференцијација демографског старења између Војводине, Београда и централне Србије без Београда. С временом, она постепено слаби. Последњи попис бележи максимуме на свим територијама. У централној Србији без Београда стари чине 18,41% становништва, а у Војводини и Београду сваки шести становник је старији од 65 година. Први пут је у последњем међупописном периоду у једној од макроцелина констатован пад броја старих, и то у централној Србији ван Београда, што се објашњава делом непотпуним обухватом становништва у пар општина с југа Србије, делом редистрибуцијом становништва, а највише ширењем депопулације, због чега је укупно становништво опало брже од старог.

Табела 5. Број и удео становништва старости 65 и више год. у укупном становништву, пописи 1948–2011.

Територија	Године пописа							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
	Број							
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	324950	384061	446628	650828	801959	895615	1240505	1250316
Војводина	105785	123080	139946	189585	229962	238051	315185	316538
Централна Србија	219165	260981	306682	461243	571997	657564	925320	933778
Београд*	14554	21070	45323	87101	122343	158434	247029	271762
СРБИЈА – ЈУГ (централна Србија без Београда)	204611	239911	261359	374142	449654	499130	678291	662016
СРБИЈА – СЕВЕР (Војводина и Београд)	120339	144150	185269	276686	352305	396485	562214	588300

Табела 5. Број и удео становништва старости 65 и више год. у укупном становништву, пописи 1948–2011. (наставак)

Територија	Године пописа							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
	Удео у укупном (%)							
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	5,60	6,23	6,69	9,04	10,38	11,45	16,54	17,40
Војводина	6,45	7,25	7,54	9,71	11,30	11,82	15,51	16,39
Централна Србија	5,28	5,85	6,36	8,78	10,04	11,32	16,93	17,77
Београд*	2,29	2,88	4,81	7,20	8,32	9,89	15,67	16,38
СРБИЈА – ЈУГ (централна Србија без Београда)	5,81	6,43	6,73	9,26	10,64	11,87	17,44	18,41
СРБИЈА – СЕВЕР (Војводина и Београд)	5,29	5,93	6,62	8,75	10,05	10,96	15,33	16,38

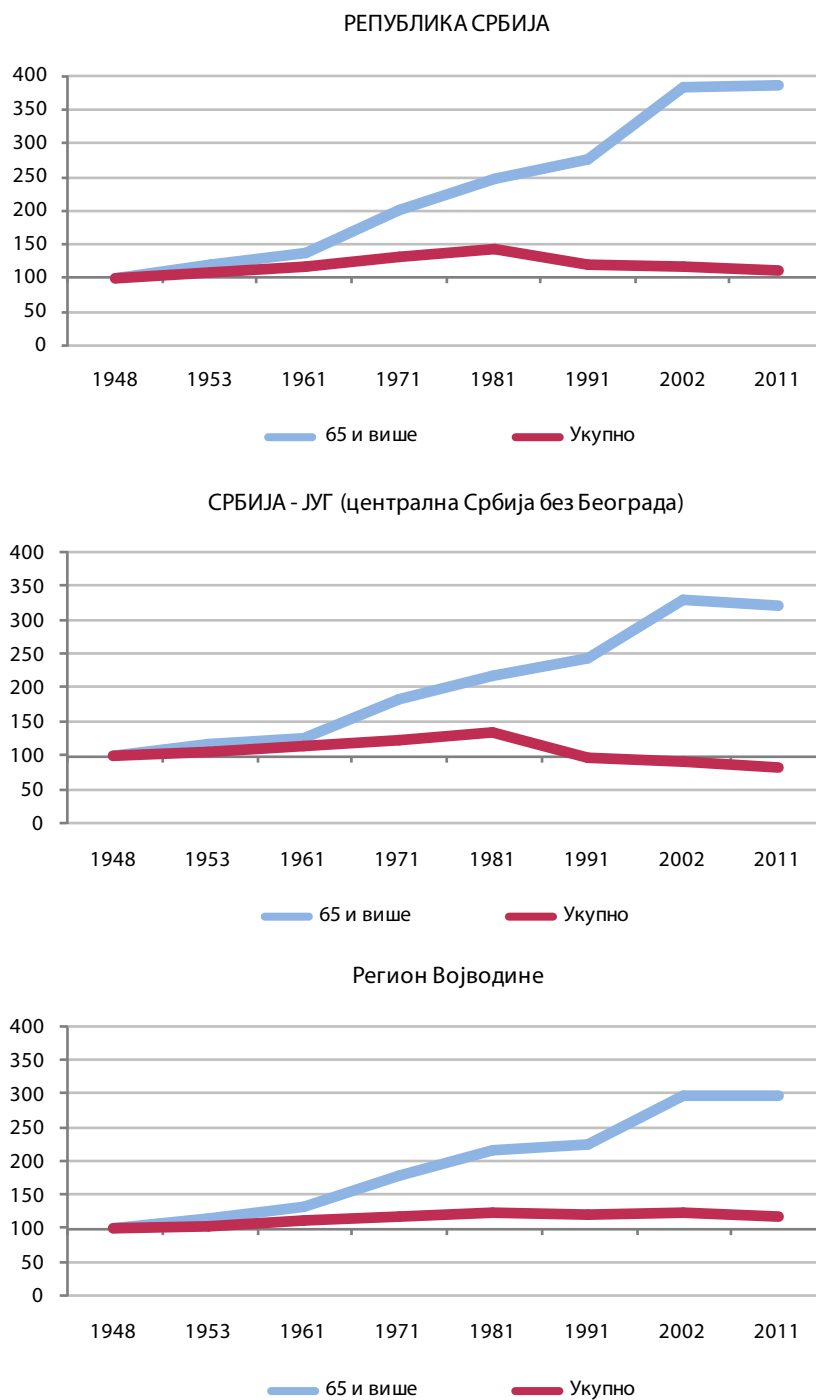
* Ред са подацима за Београд одваја стару (изнад) и нову (испод) територијалну поделу.

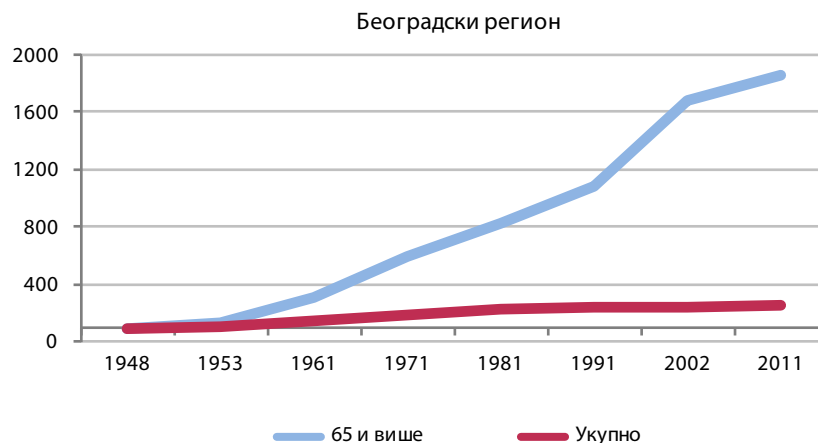
За боље разумевање демографског старења у Србији битно је сагледати брзину којом се овај процес одвијао. Ако се пореде базни индекс промене укупног становништва Србије и базни индекс промене становништва старијег од 65 година (у односу на 1948¹⁷), уочавају се велике разлике и прекомеран пораст старијих грађана (граф. 4). Јаз између вредности два посматрана индекса је са сваким пописом био све већи. На основу кретања и међуодноса два индекса, условно се могу издвојити четири периода. Први је до 1961. године, када су разлике пораста укупног и старог становништва биле најмање, други од 1961. до 1991, када се пораст старијих знатно убрзава, период од 1991. до 2002, када се успостављају дивергентни токови (док укупно становништво опада, старо остварује експоненцијални пораст), и последњи, у којем Србија и даље губи становништво, а пораст контингента старих се успорава.

Исте компарације изведене код територијалних јединица нижег ранга довеле су до сличних закључака: заједничко за све регионе је да је старо становништво у динамичнијем порасту од укупног, чије су промене регионално различите. У Београду нпр. индекси откривају да се од 1948. до 2011. десио енорман раст старих. Број особа треће животне доби је умножен скоро 19 пута, што није случај ни са једном другом макроцелином. У престоници су забележене и највеће диспропорције два индекса, јер се укупно становништво за то време повећало 'само' 2,5 пута. Упркос томе, Београд је и даље најмлађи регион Србије и само у њему популација континуирано расте. У Војводини, контингент старих је три пута обимнији у односу на базну годину, а укупно становништво за 18%. Јужна целина, односно централна Србија без Београда такође бележи дивергенцију два индекса: стагнацију становништва у односу на 1948. годину (прецизније – пораст мањи од 1%), а утростручење популације старости 65 и више година.

¹⁷ Без обзира на различит критеријум утврђивања старости у 1948. години (календарске године рођења), она је узета за базну да би се обухватио цео послератни период. У литератури о демографском старењу уобичајена је компарација са првим послератним пописом, јер осликава интензитет промене.

Графикон 4. Индекс промене укупног становништва и становништва старости 65 и више год., пописи 1948–2011, 1948 = 100%

Мењањем референтне године мењају се и уочени трендови. Зато су као најпоузданији показатељи динамике старог становништва анализирани промене у међупописним периодима, и то апсолутан пораст, просечан годишњи пораст и стопе пораста старих (таб. 6). Тиме се регионалне диференцијације и варијације темпа демографског старења прецизирају. Два периода најбржег раста старије популације у Србији били су од 1961. до 1971. године, по стопи од 2,94‰, и од 1991. до 2002, по стопи од 4,09‰. Последња деценија прошлог века је неприкосновено деценија најснажнијег демографског старења, без обзира на то о којој је макроцелини реч. Стопе пораста старих у том периоду крећу се у распону од 3,47‰ у Војводини до 5,07‰ у Београду. Апсолутни пораст особа старих 65 и више год. је такође импозантан.

У компаративној анализи посматраних целина уочава се да су стопе пораста најстарије популације административног подручја главног града у свим периодима биле веће од просека за Србију. Мада се послератни демографски развитак Београда у многим процесима исказао као особен, па и као антипод демографским процесима на осталом делу територије, у случају старења становништва престоница дели судбину земље. Издваја се само темпом којим се тај процес одвија. Град Београд је у послератном периоду постао најважнија и највећа урбана агломерација Србије, пол концентрације и супрапопулације, изразито имиграционо подручје, нарочито у периоду непосредно након рата, а потом интензивно и од 1960-их година са процесом урбанизације. Чињеница да Београд није конституисао неку посебну политику насељавања, подстицала је становништво разних старости, па и пензионере, да у њему потраже своје пребивалиште, што је битно утицало на бржи пораст старог становништва од просека за Србију (Девеџић, 2007, Богавац, 1991). Даљи пораст старих лица у Београду је неминован јер ће акумулирано досељено становништво прелазити старосни праг од 65 година.

Табела 6. Апсолутни пораст (P), просечан годишњи пораст (\bar{R}) и стопа просечног годишњег пораста (\bar{r}) становништва старости 65 и више год., пописи 1948–2011.

Територија		1948–1953	1953–1961	1961–1971	1971–1981	1981–1991	1991–2002	2002–2011*
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	P	59111	62567	204200	151131	93656	344890	9811
	\bar{R}	11822,2	7820,9	20420,0	15113,1	9365,6	31353,6	1032,7
	\bar{r}	1,98	1,22	2,94	2,02	1,20	4,09	0,83
Војводина	P	17295	16866	49639	40377	8089	77134	1353
	\bar{R}	3459,0	2108,3	4963,9	4037,7	808,9	7012,2	142,4
	\bar{r}	2,05	1,18	2,61	2,03	0,40	3,47	0,11
Централна Србија	P	41816	45701	154561	110754	85567	267756	8458
	\bar{R}	8363,2	5712,6	15456,1	11075,4	8556,7	24341,5	890,3
	\bar{r}	1,95	1,23	3,07	2,02	1,49	4,32	0,71
Београд	P	6516	24253	41778	35242	36091	88595	24733
	\bar{R}	1303,2	3031,6	4177,8	3524,2	3609,1	8054,1	2603,5
	\bar{r}	3,11	4,62	4,07	2,63	2,35	5,07	2,09
Централна Србија без Београда	P	35300	21448	112783	75512	49476	179161	-16275
	\bar{R}	7060	2681	11278,3	7551,2	4947,6	19906,8	-1713,2
	\bar{r}	1,95	0,70	2,85	1,83	1,17	4,46	-1,38

Извор: Михајловић (2013), прорачуни аутора.

* Приликом израчунавања показатеља за последњи међупописни период дељено је са 9,5 јер је критичан моменат пописа био померен за шест месеци.

Свођење података из последња два пописа на најновију територијалну поделу осликава регионалне аспекте кретања старог становништва у првој деценији 21. века (таб. 7). У први мах изненађује пад броја старих у целини Србија – југ, који је највише узрокован променама у Региону Јужне и Источне Србије. Међутим, ту се крију „камуфлирани“ ефекти раније започете депопулације, где се становништво смањивало и природним и миграционим путем. Сумарни израз таквих процеса био је биолошки губитак једног дела старих и слабији улаз у овај контингент, јер су придружене генерације биле редуковане емиграцијом. Оне су редуковане и недовољним обнављањем становништва јер су фертилни потенцијали неопходни за ревитализацију десетковани па су достигнути високи стадијуми демографског старења. Због свега тога, укупно становништво се смањивало брже од старог, те апсолутни пад контингента старих није праћен и релативним. По истом „сценарију“, након испражњених села празне се и демографски ресурси мањих градова, чије се радно и репродуктивно способно становништво пресељава у пар примарних центара или иностранство. То је данак економске транзиције, због које и градска насеља повећавају уделе старих и губе демографску виталност. Последњи попис регистровао је у градским насељима 665 006 лица (53,19%) старијих од 65 година, а 585 310 у осталим насељима, што указује да је повећање урбаности укупног становништва (59,44%) праћено и „урбанизацијом старости“.

ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Шта нас чека у будућности?

Даље старење популације је сигурна будућност Србије. Најновије пројекције Републичког завода за статистику урађене су до 2041. године. Пројектоване промене у старосном саставу становништва указују да ће по свим варијантама у наредних тридесет година становништво Републике Србије и даље старити. Разлике по варијантама се испољавају једино у брзини процеса.

За тридесет година, удео лица старијих од 65 година би се, према ниској варијанти, повећао за још 8%, тако да би на крају пројекционог периода сваки четврти становник Србије (25,2%) био старији од 65 година. Истовремено, удео лица млађих од 15 година у укупном становништву би се смањио са 14,4% на 11,7%. То значи да би се у условима из ниске варијанте пројекција одвијао интензиван процес демографског старења (с врха и од базе старосне пирамиде), тако да би се однос старих 65 и више година и младих до 15 година повећао са 1,2 на 2,1, а истовремено би се просечна старост повећала за 4,4 године (са 42,1 године на 46,5 година). Према свим варијантама пројекција, процес старења би и у регионима био непрестано присутан током читавог пројекционог периода. На крају пројекционог периода, однос старијих од 65 и млађих од 15 година најмање би био нарушен у Београдском региону (повећање са 1,2 на 1,5), док би се просечна старост повећала највише за две године (изузимајући варијанту нулте миграције). Најинтензивнији процес старења очекује се у Региону Јужне и Источне Србије, где би у случају пада фертилитета, који је предвиђен ниском варијантом, на крају пројекционог периода, просечна старост износила 48,1 годину, док би се однос старијих од 65 и млађих од 15 година удвостручио (повећање са 1,3 на 2,7) (Пројекције становништва Републике Србије 2011–2041, 2014).

Табела 7. Број и удео становништва старости 65 и више год. у укупном становништву, пописи 2002. и 2011.

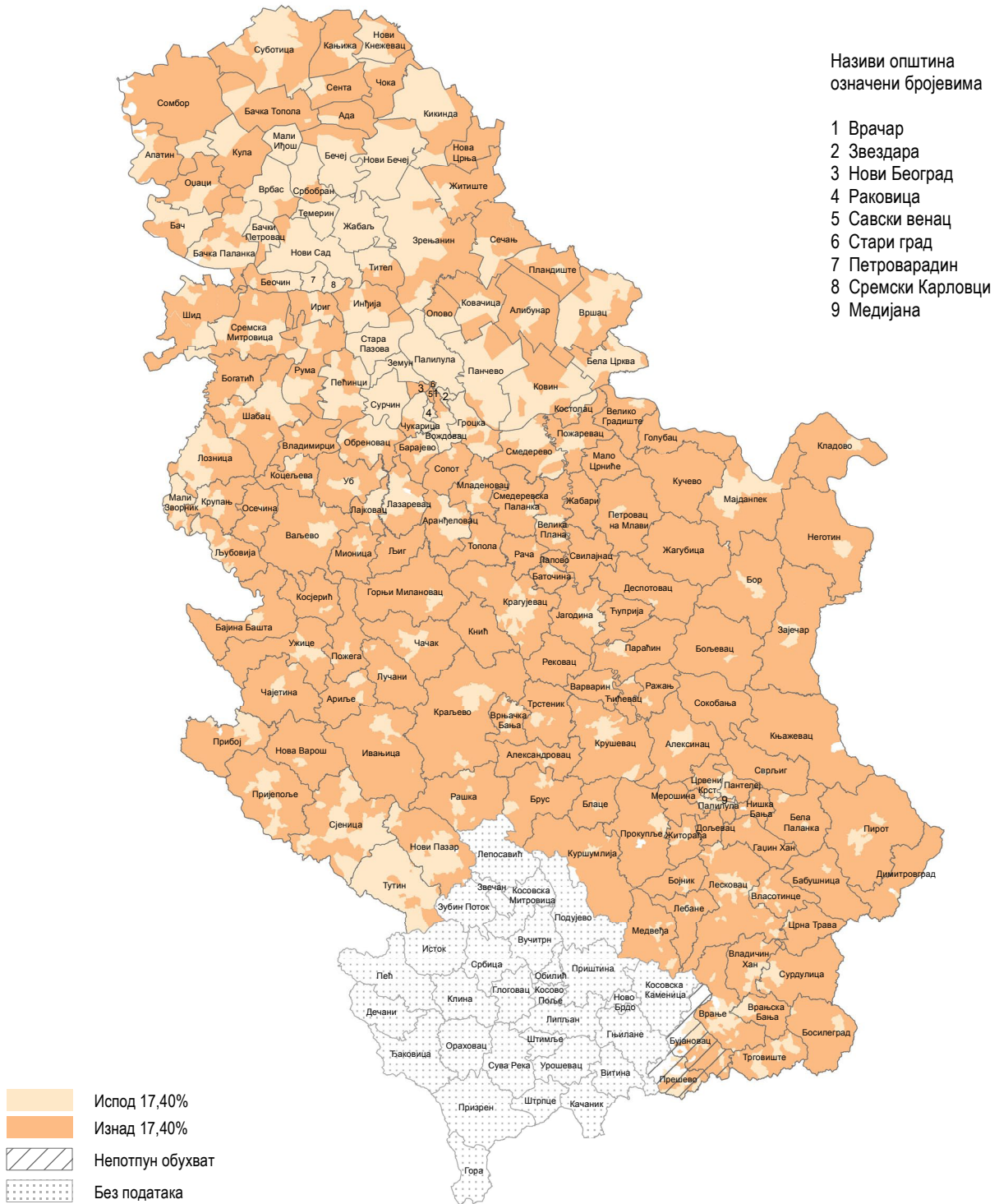
Регион	Укупно	65 и више год.	%
2002			
СРБИЈА – СЕВЕР	3608116	562214	15,58
Београдски регион	1576124	247029	15,67
Регион Војводине	2031992	315185	15,51
СРБИЈА – ЈУГ	3889885	678291	17,44
Регион Шумадије и Западне Србије	2136881	359471	16,82
Регион Јужне и Источне Србије	1753004	318820	18,19
Регион Косово и Метохија
2011			
СРБИЈА – СЕВЕР	3591249	588300	16,38
Београдски регион	1659440	271762	16,38
Регион Војводине	1931809	316538	16,39
СРБИЈА – ЈУГ	3595613	662016	18,41
Регион Шумадије и Западне Србије	2031697	359010	17,67
Регион Јужне и Источне Србије	1563916	303006	19,37
Регион Косово и Метохија

Просторна дистрибуција старог становништва не може се проучити у потпуности без свођења на ниже територијалне јединице – општине и насеља. Размештај старог становништва на нивоу насеља с краја 2011. године, приказан на основу неколико индикатора – удела старих у укупном становништву, одступања удела становништва старог 65 и више год. од републичког просека, и локационог коефицијента – даје јасну потврду дистинкција уочених на вишим агрегатним нивоима. Сваки од картираних индикатора демографске старости најстарије просторе препознаје у периферним, брдско-планинским просторима, просторима ван главних комуникацијских токова давно захваћених депопулацијом, због чега су још пре две деценије достигли стадијуме дубоке и најдубље демографске старости¹⁸ оставши без демографских ресурса за ревитализацију. Они су углавном у НСТЈ Србија – југ. Исподпросечни удели старих карактеристични су само за један део Региона Војводине и Београдског региона, као и просторе са концентрацијом муслиманског и бошњачког становништва¹⁹. Јужније од Саве и Дунава преовладавају натпросечни удели (карта 1). У овој целини Србије мање од 17,4% старих (просек за Србију) имају зоне оазног карактера које се везују за градска или централна насеља у општинама. Разлика урбаног и руралног посебно је очита у традиционално депопулационим просторима. Да једном започета емиграција, затим негативан биолошки биланс, тотална депопулација и дубока старост не дају шансу за демографски опоравак, потврђују исти налази константовани на две деценије старијим подацима (Војковић, Девеџић 2003). Ауторке овог истраживања старосну структуру из 1991. доводе у везу са развијеношћу општина (мерено одступањем националног дохотка од републичког просека). Тада су се повољнији демографски токови односили само на развијенија подручја Београда и примарних развојних центара, и главне осовине развоја. Економска транзиција у наредном периоду ослабила је демографске потенцијале и ових територијалних јединица и довела до све веће концентрације старог становништва. Чак је Београдски регион био захваћен поларизацијом старосног састава, али не класичног типа село–град. Већина београдских општина постајала је имиграциона у периоду индустријализације и ширења града, без обзира на то да ли у целини или делом припадају насељу Београд. „Стасавање“ Београда у метрополу одвијало се и кроз функционално повезивање центра и периурбаног појаса, те су бројна насеља имала позитиван миграциони салдо без обзира на формални статус. Стога се у једном тренутку десило да је урбани центар постао демографски старији од периферије, која је имала боље предуслове (јефтине је решавање стамбеног питања) за прихват нових досељеника (Живановић, 2008, Војковић, Девеџић 2010).

¹⁸ Стадијуми старости су дефинисани на основу критеријума које је дао Пенев (1995).

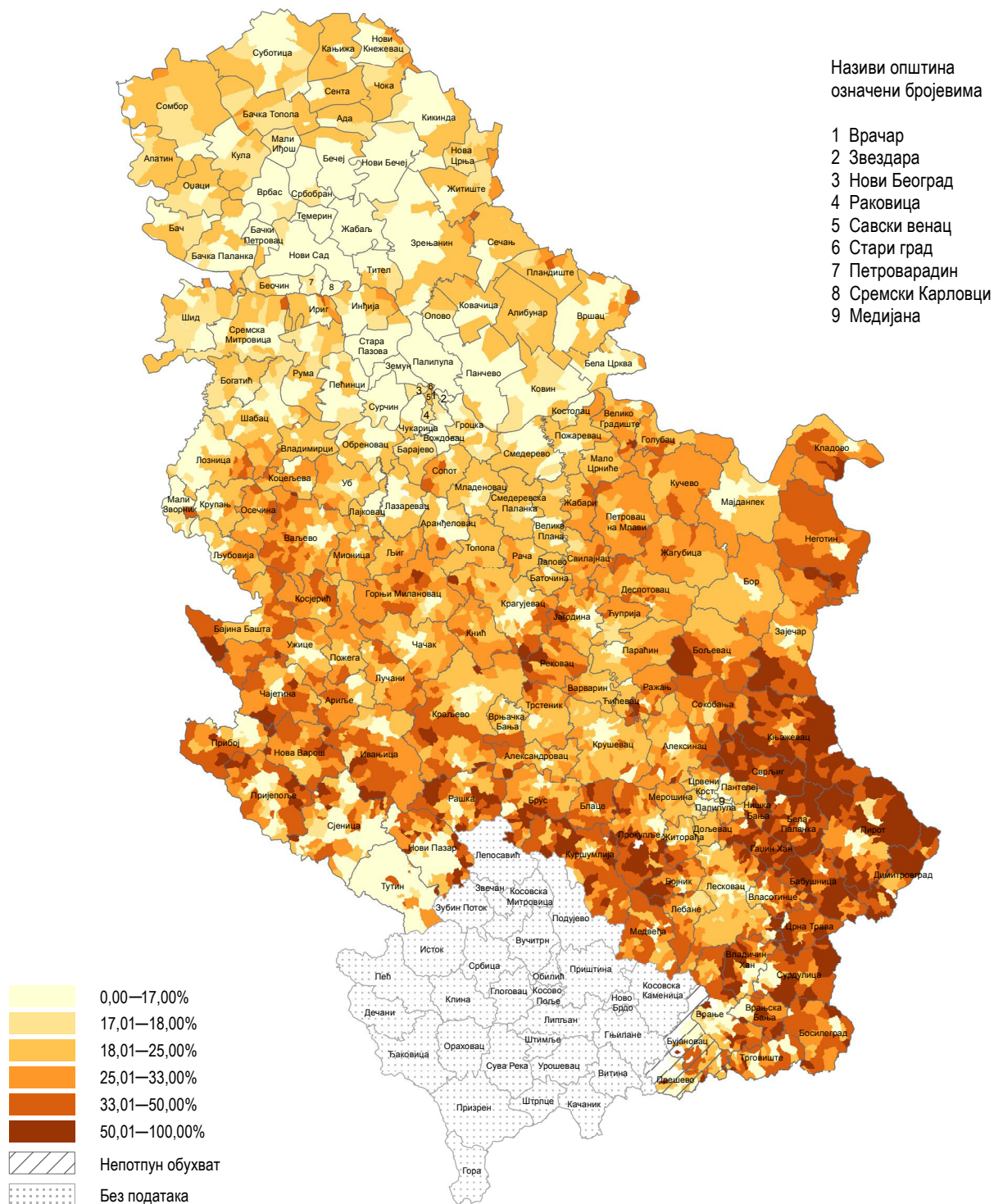
¹⁹ То се сигурно односи и на две општине које због бојкота нису обухваћене пописом, јер су насељене млађим албанским становништвом.

Карта 1. Удели становништва старости 65 и више год. по насељима (одступање од просека)

Карта 2. Удели становништва старости 65 и више год. по насељима (скала)

У 2011. детаљнија класификација заступљености старих открива да се идући према југоисточним и југозападним крајевима Србије удели повећавају, те у насељима на вишим надморским висинама горњег тока Дрине, пограничним крајевима према Бугарској и копаоничком масиву има села где су удели већи од трећине, па и половине укупног становништва (карте 2 и 3). Реч је углавном о малим селима, што потврђује анализа старосног састава на основу величинске категорије насеља. Старост је гарантована судбина малих насеља. Карта 4 је базирана на четири популационе величине насеља. Како тип насеља, по важећој номенклатури, не одговара увек њиховим функционалним карактеристикама, дистрибуција старог становништва према величини насеља боље осликава њихов насеобински размештај. Имајући у виду депопулацију, уситњеност насеља у Србији и број градова, направљена је следећа подела: прву групу чине насеља већа од 5 000 становника (173 града), другу насеља од 500 до 5 000 становника (1 580), трећу насеља од 200 до 500 (1 227) и четврту мала насеља до 200 становника (1 628 насеља). У најситнијим насељима неповољног природно-географског и саобраћајног положаја, лоцираним у јужним и југоисточним деловима Републике, удели старог становништва су већи од 30%. Слична је ситуација и са насељима која не прелазе 500 становника, мада се у њима огледа диференцијација према националности, близини комуникацијских праваца и подручја која важе за „развојне осовине“. Мањи удели старијих у деловима Рашке области насељене муслиманским и бошњачким становништвом рефлектују утицаје проширене репродукције, а „средњу“ заступљеност имају села²⁰ у Западном Поморављу.

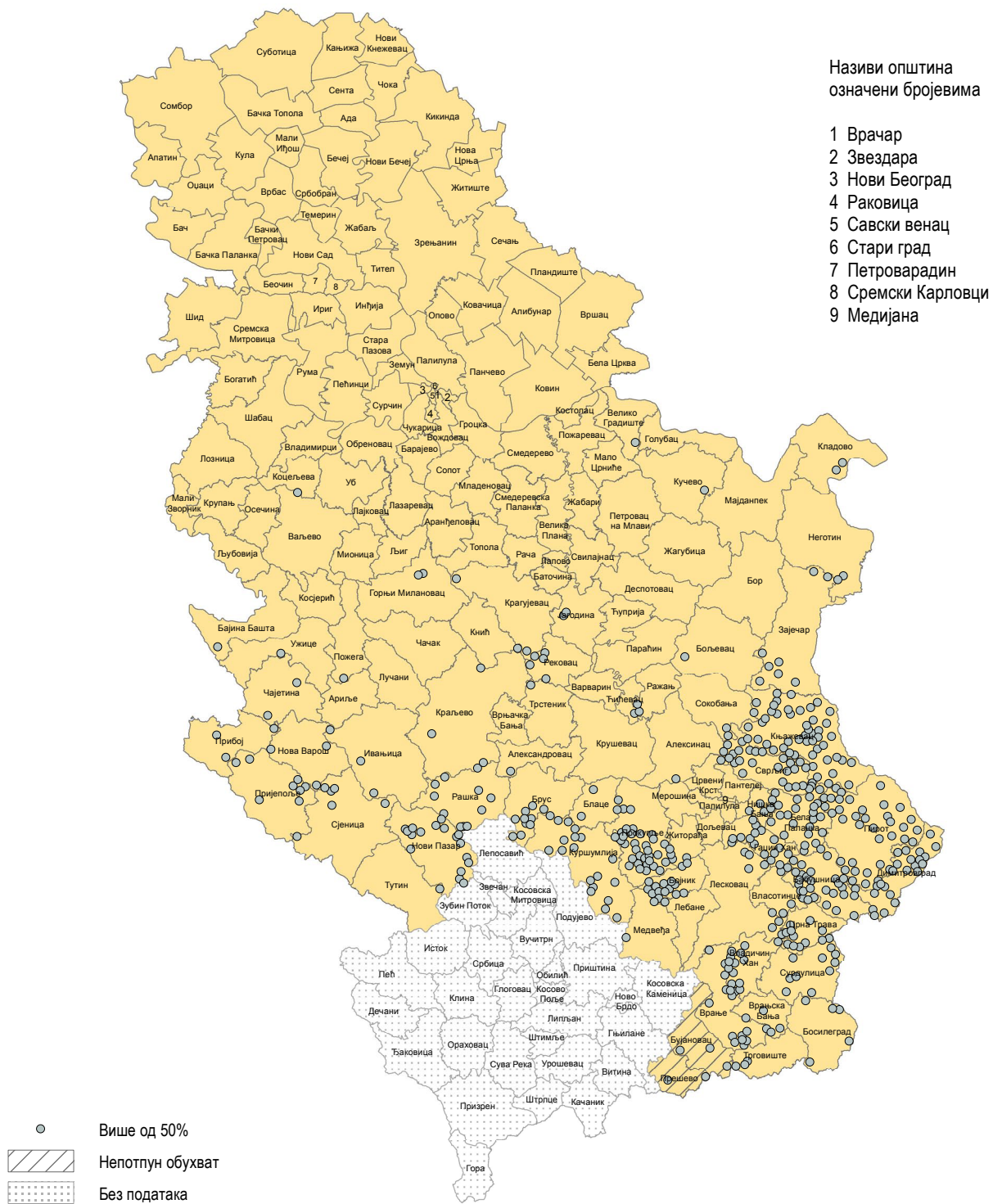
У Србији има 18 насеља са искључиво старим становништвом (100% старијих од 65 година) и 13 угашених насеља, чему је претходила дуготрајна депопулација и старење. Истраживања 212 патуљастих насеља на прагу гашења, са мање од 20 становника (Анђелковић, 2012), показала су да су сва смештена у централној Србији. Најмања насеља постоје у чак 36 општина централне Србије, али је њихов размештај неравномеран. У општинама Нови Пазар, Бела Паланка и Прокупље нпр. више од петине насеља су патуљаста. Демографски најдепресивније су општине Црна Трава, са 36% патуљастих насеља, и Димитровград, са 46%. Како ауторка констатује, реч је о насељима из планинских предела који се претварају у „пуста острва“, а у смислу регионалног развоја у „проблемске регионе“. Сумарни индекс старења у њима је преко три, што указује на велику концентрацију старог становништва.

Комплекснији показатељ – локациони коефицијент (карта 5) који открива већу или мању концентрацију контингента старих на основу одступања од просечне републичке концентрације, дат је на нивоу општина. Он посебно апострофира општине Црну Траву и Гаџин Хан, а затим Браничево и погранични појас источне Србије према Бугарској, што има додатну тежину ако се зна да су ово ређе насељени простори.

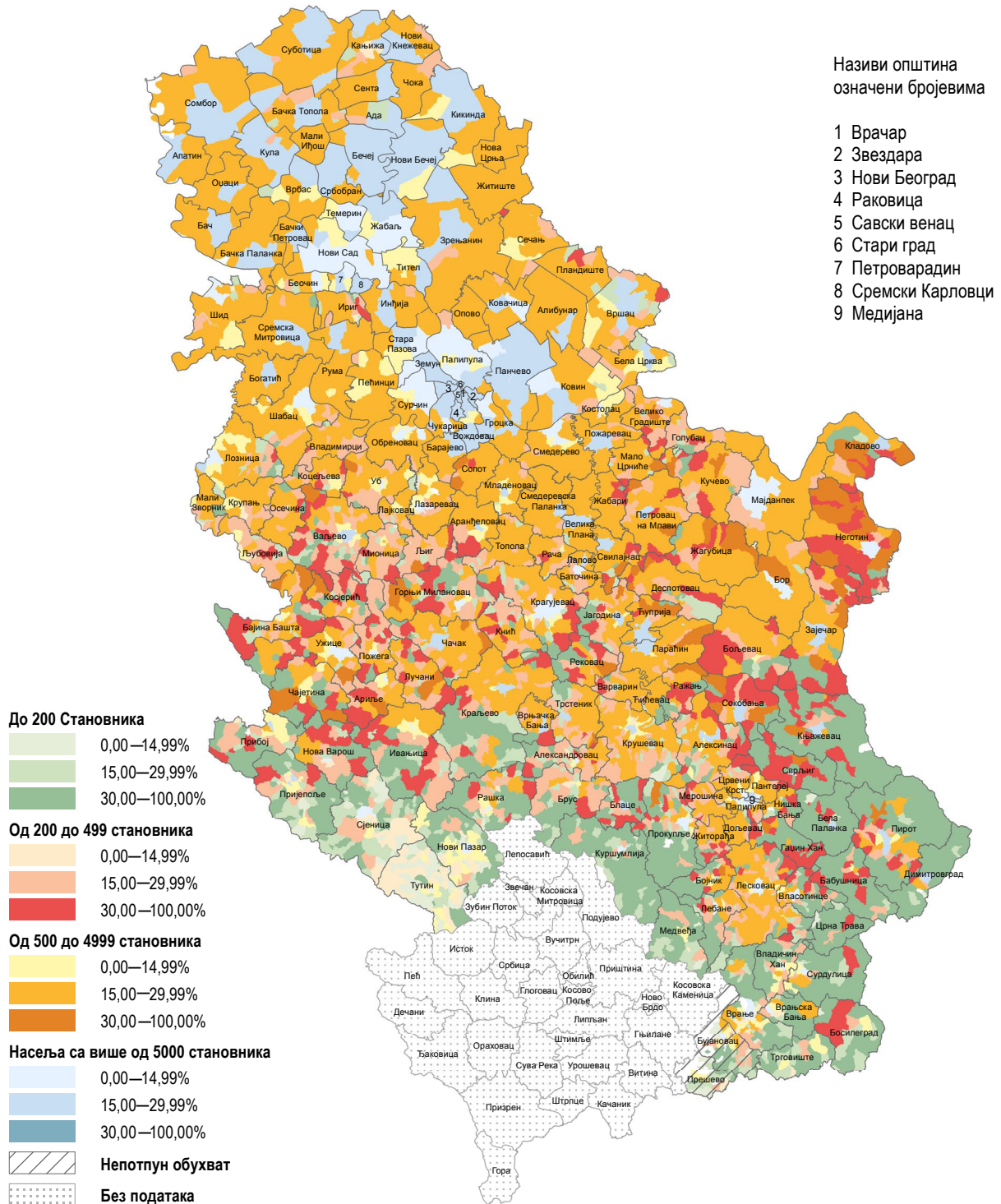
²⁰ У статистичкој категоризацији насеља, која се мењала у послератном периоду, тренутно не постоји категорија „село“, већ градска и остала насеља. Дијапазон осталих насеља је велики и у њих поред села различитих величина, лоцираности, хипсометријске позиционираниости и сл. улазе и насеља која по функционалном критеријуму нису права сеоска. То се првенствено односи на централна насеља општина у којима не постоје градови или на приградска насеља већих градова који са њима чине функционалну целину. Стога употребу појма село у овој студији треба схватити условно и у зависности од контекста. Анализе су рађене за градска и остала насеља. Уколико се користи израз село или рурални простор, то је са намером да се истакну разлике.

Карта 3. Насеља са 50% становништва старости 65 и више год.

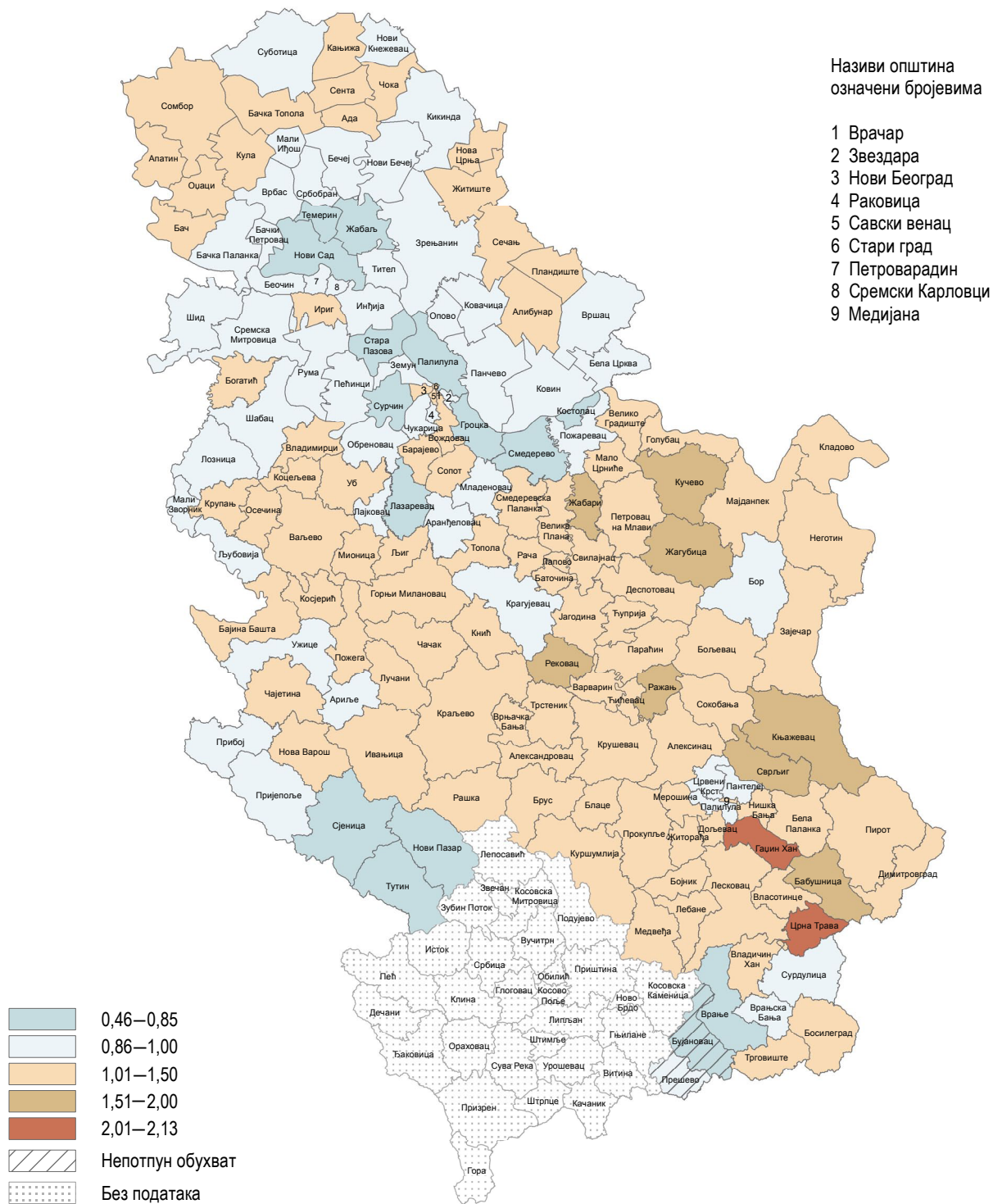

Карта 4. Дистрибуција становништва старости 65 и више год. према величини насеља, Попис 2011.

Карта 5. Локациони коефицијент

Када је реч о демографском старењу, готово да више нема разлика између градских и сеоских насеља. Некада младо становништво које је емигрирало из села у градове с временом је остарило и повећало урбану старост, па ни разлике по типу насеља више нису наглашене. Масован егзодус села резултирао је у данас великој концентрацији старог становништва у урбаним центрима. Заправо, демографски ослабљен и делимично опустошен рурални простор је демографски старији због већих удела становништва старијег од 65 година, али је 2011. године оно сконцентрисано у градовима. Осим тога, градско становништво брже стари како имигранти из времена индустријализације постепено прелазе старосни праг. На примеру Београда је претходно описан својеврстан парадокс да Београд има најмлађу популацију, али и најинтензивнији темпо старења. Ако популација стари и у градовима и у селима и ако је старо становништво све бројније, поставља се питање који је значај типа насеља у тако универзалном процесу. Размештај по типу насеља има апликативан значај, јер се подршка старим лицима разликује у зависности од врсте насеља. То се односи и на институционалну и на ванинституционалну подршку. Сукобљена су мишљења о томе где је она боља. У радовима Клемпић и Подгорелец (2007, 2009) детаљно се расправља о овом проблему. Презентују се резултати истраживања која су установила разлике у бројности и обичајима одвојеног становања деце и старих родитеља, и то у односу на урбаност/руралност простора и у односу на положај појединих земаља у Европи од севера према југу. Према једној групи аутора, чланови породице у градовима исказују блискију повезаност од оних на селу, јер живе ближе и чешће се посећују (Lee, Coward и Netzer, 1994). Према другима, људи у ванградским срединама се познају дуже (више генерација) и у већој су мери и чвршће повезани родбинским везама. Има мишљења да бројчано мале популације и популације ниске густине насељености, какве су оне у руралним подручјима, ограничавају друштвене односе (Hofferth, Iceland, 1998). Или, да рурална распршеност, удаљеност и слабија повезаност унутар насеља или између оближњих насеља ограничавају могућности друштвене интеракције и због тога становништво у руралним подручјима развија чвршће међусобне везе. Такође, слабија насељеност и недостатак младих људи и оних средње доби на селу резултирају недовољним извором потенцијалних даваоца подршке, били то чланови породице, родбина, суседи или институционално организована помоћ, те омогућују виши ступањ изолованости и већи доживљај самоће. Нови приступи изазовима старења популације неретко се баве и контекстом растућег урбаног сиромаштва. Мада је сиромаштво међу старима подједнако озбиљан проблем и у граду и на селу, снажна урбанизација узрок је све снажније концентрације сиромашних старих људи у урбаним подручјима света (Rodwin и остали, 2006) (према Подгорелец, Клемпић, 2007, 2009).

Сви ови резултати разних емпиријских истраживања потврђују већ изложен став да постојећа номенклатура насеља готово да губи значај и да се и у случају овог истраживања не може све објаснити важећом типологијом. Наиме, старење у појединим селима доводи чак до њиховог гашења, али цена економске транзиције се види и у осипању становништва из малих градова и градова средње величине. Некадашње индустријске центре, због разрушене економије, напуштају млади, па учешћа старих постају све већа, а ресурси за неформалну подршку мањи. За популацију старих тип и величина насеља могу бити битни пре свега због могућности стварања „пријатељског окружења“ за остареле, социјалних контаката,

могућности имплементације јавних политика из ове сфере. Ма колико били свесни значаја типа насеља за квалитет живота, јасно је да се он не може свести само у две категорије. Груба формална типологија насеља само апроксимира потенцијале за подршку старијима, док је за практичне препоруке и акције неопходан увид у конкретне средине. У том смислу, нити је Србија хомогена, нити њени региони или области, нити насеља одређеног типа.

Полни састав (или „старост је женског пола“)

Разлике у очекиваном трајању живота мушког и женског становништва, односно дужи животни век жена условио је демографску правилност по којој у старом становништву преовлађују жене. Ово је карактеристично за све развијене земље у којима не постоји културолошка фаворизација мушке популације која би могла битније пореметити диференцијални морталитет по полу. Родни јаз, стога, постоји у свим пописним годинама, без обзира на то да ли се корпус старих пунио крњим или проширеним генерацијама. Да је женска популација старија од мушке, документују удели старог у укупном становништву истог пола, као и полни састав становништва старијег од 65 година (таб. 8). У зависности од пописа, удео жена међу старима је већи и варирао је од 12% до 17%. Данас је скоро петина женског становништва Србије старија од 65 година. Када је реч о мушком становништву, то важи за 15% популације. Просечна старост жена је три године већа од просечне старости мушкараца (43,5 : 40,8).

Табела 8. Становништво Републике Србије старости 65 и више год. према полу, пописи 1948–2011.

Пол	Године пописа							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
	Број							
Свега	324950	384061	446628	650828	801959	895615	1240505	1250316
Мушки	135683	159660	183991	286018	352343	374870	524630	527067
Женски	189267	224401	262637	364810	449616	520745	715875	723249
	Удео у укупном/мушком/женском становништву Србије (%)							
Свега	5,60	6,23	6,69	9,04	10,38	11,45	16,54	17,40
Мушки	4,85	5,33	5,64	8,09	9,25	9,76	14,39	15,06
Женски	6,31	7,08	7,69	9,95	11,47	13,08	15,28	19,61
	Полни састав старих (%)							
Свега	100	100	100	100	100	100	100	100
Мушки	41,76	41,57	41,20	43,95	43,94	41,86	42,29	42,15
Женски	58,24	58,43	58,80	56,05	56,06	58,14	57,71	57,85

Полна асиметрија старог становништва је под доминантним утицајем разлика у смртности. Последњи подаци из 2011. говоре да жене у просеку живе 5,19 година дуже од мушкараца (71,63 : 76,82). И у старости од 65 година преостало трајање живота је значајно дуже код жена. Кризне 1990. погодиле су у великој мери оба пола па су морталитетни услови довели до пада или стагнације ОТЖ лица са старосног прага, али нису утицали на постојану феминизацију старих (таб. 9).

Табела 9. Очекивано трајање живота становништва старости 65 год. према полу²¹, пописне године и 2010.

	Србија без КиМ		Централна Србија		Војводина	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
1953	11,39	12,42	11,66	12,47	11,21	12,61
1961	12,34	13,52	12,43	13,32	11,98	13,76
1971	12,44	14,12	12,79	14,18	12,03	14,47
1981	12,81	14,64	13,16	14,74	11,94	14,43
1991	12,75	14,87	13,14	15,07	11,69	14,41
2002	12,75	14,86	13,03	15,06	11,91	14,33
2010	12,73	14,59	13,03	14,72	11,86	14,23

Извор: Девеџић, Стојилковић (2012).

Бројчана превага жена од 191 245 међу старијима од 65 година у 2002. години порасла је на 196 182 у 2011, а коефицијент феминитета²² са 1 364 на 1 372. Са старошћу, женска превага постаје изразитија. Тако је код старијих од 85 година готово двоструко више жена, што показује вредност коефицијента феминитета од 1 947 (таб. 10).

Табела 10. Коефицијент феминитета старог становништва Републике Србије по петогодишњим старосним групама, пописи 2002. и 2011.

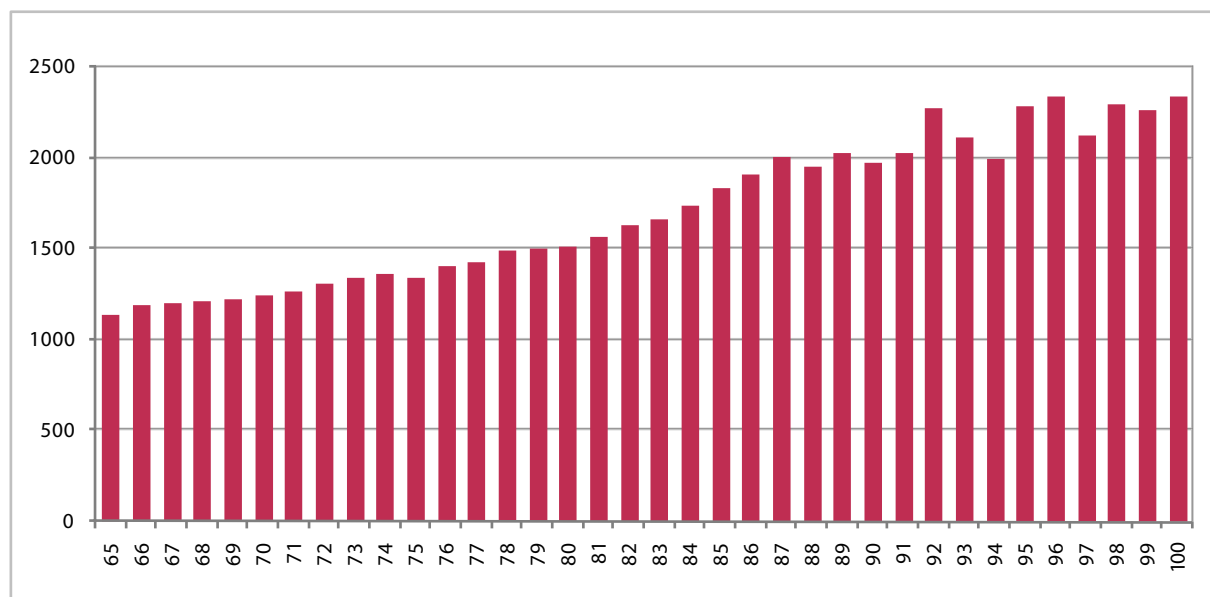
Године старости	2002		2011		Коефицијент феминитета	
	мушко	женско	мушко	женско	2002	2011
65 и више год.	524630	715875	527067	723249	1364	1372
65–69 год.	209580	250826	154775	184669	1197	1193
70–74	167178	220106	153847	200295	1317	1302
75–79	94552	152786	122964	175648	1616	1428
80–84	37317	63361	67814	108754	1698	1604
85 и више год.	16003	28796	27667	53883	1799	1947

²¹ С обзиром на то да детаљне таблице смртности базиране на последњем попису, 2011, у време писања студије још нису биле објављене, применом посебног статистичког метода (*penalized regression splines*) израчунати су неопходни параметри за конструкцију детаљних таблица морталитета по једногодишњим старосним групама, а на бази петогодишњих стопа смртности за 2010.

²² Коефицијент феминитета показује број жена на 1 000 мушкараца, у овом случају становништва преко 65 година старости.

Детаљнија анализа полних диспропорција у свакој од петогодишњих кохорти старе популације Србије открива да се током последњих десет година посматрани однос није одвијао у истом смеру. До старости од 84 године, коефицијенти су имали силазни тренд, али међу њима се само у групи 75–79 година десио значајан пад. У осталим старосним разредима приметна је блага варијација. Једино повећање коефицијента је у најдубљој старости преко 85 година, што се одразило и на мали пораст коефицијента за целокупно становништво старо 65 и више год. Према налазима Пенева за претходне пописе (1998), овакве промене односа женског и мушког старог становништва су дефинисане и променама релативног значаја који је за групу старих имала крња генерација. Генерације које су претрпеле ратне губитке имале су мање мушкараца, те је њихово старење „померало“ веће коефицијенте феминитета у старије старосне групе, што је додатно ојачало диспропорције изазване већом дуговечношћу жена.

Графикон 5. Коефицијент феминитета старог становништва Републике Србије по једногодишњим старосним групама, Попис 2011.

Феминизација старих је врло јак демографски патерн, као и тренд њеног снажења са повећањем старости. Зато је присутан у свим просторним целинама. Разликују се само вредности коефицијента. Највећу вредност коефицијента феминитета у 2011. бележи Војводина (1 496), затим Београд (1 407), док су у остала два региона вредности уједначене (1 304) (таб. 11). Консеквентно, најизраженије полне диспропорције су у најстаријој старосној групи становништва Војводине, у којој коефицијент феминитета старијих од 85 година износи 2 463. Рекордни дисбаланси у Војводини постојали су у свим пописима и базирани су на највећој разлици морталитета мушкараца и жена. Родни јаз у очекиваном трајању живота у корист жена у северној покрајини је увек био већи него у другим регионима. Скраћене

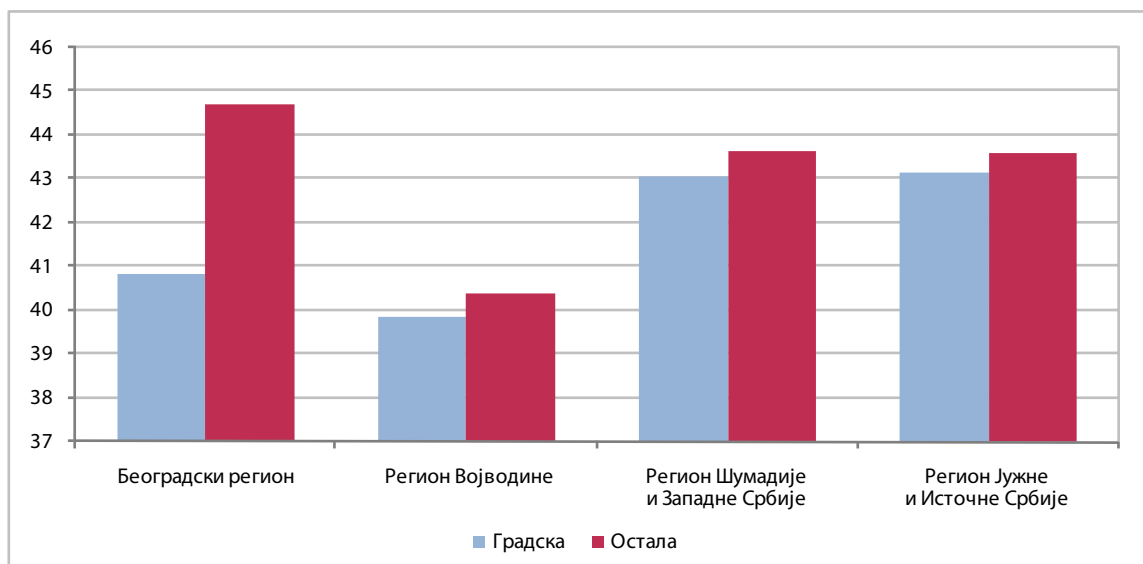
апроксимативне таблице морталитета (2011) такође евидентирају краће преостало трајање живота старијих мушкараца у Војводини него становништва истог пола у свим другим регионима. Ови односи карактеристични су за све петогодишње групе старих лица. Примера ради, „најмлађи старци“ у Војводини могу очекивати да ће у просеку живети још 13,33 године, а у Београду 14,42 године. Кохорта од 70 до 74 године требало би да проживи још 10,42 године у Војводини, а читаву годину више у Београдском региону. Према Радивојевић (2006), Војводина се издваја као подручје са веома кратким животним веком мушког средовечног и старог становништва, не само у Србији већ и у Европи. Велика одступања коефицијента феминитета у Војводини од коефицијената у другим регионима, која су раније била карактеристична за све генерације старих, све се више селе у најстарије старосне разреде. Тако је полни састав становништва од 65 до 69 година после дуго времена исти као у Београдском региону, а у старијим групама задржава веће неравнотеже.

Табела 11. Коефицијенти феминитета старог становништва Републике Србије по петогодишњим старосним групама, по регионима, пописи 2002. и 2011.

Године старости	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије
2002				
65 и више год.	1361	1502	1297	1318
65–69 год.	1178	1262	1176	1171
70–74	1378	1422	1228	1282
75–79	1523	1920	1534	1532
80–84	1686	2014	1575	1571
85 и више год.	1921	2165	1615	1560
2011				
65 и више год.	1407	1496	1304	1304
65–69 год.	1258	1258	1143	1130
70–74	1348	1403	1232	1242
75–79	1408	1587	1379	1360
80–84	1678	1836	1464	1517
85 и више год.	1822	2463	1821	1805

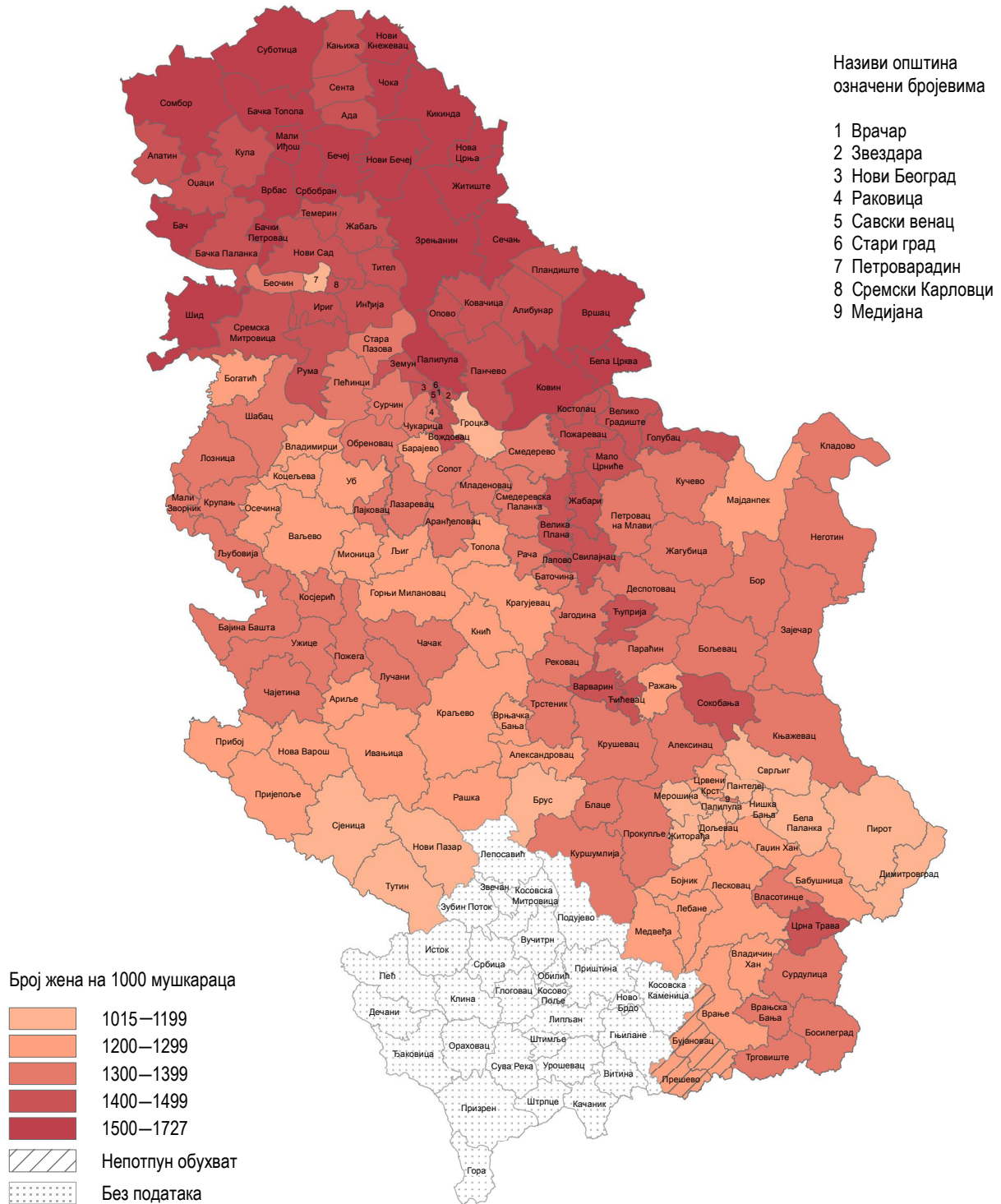
Бројчана доминација жена у старости је универзална с обзиром на морталитетне патерне на којима је базирана и тиме важећа за све типове насеља. Удео мушкараца нигде не прелази 45%, али је по правилу већи у ванградским насељима. Најмањом полном неравнотежом пажњу скреће приградско подручје Београда, које је у време демографске експлозије престонице акумулирало имигранте. Рекордне разлике по типу насеља присутне су у истом региону, у којем је градско језгро „резервисано за жене“. Сличност два региона с југа потврђује се и овог пута, јер за оба важи да мушкарци незнатно више учествују у осталим него у градским насељима. Дебаланс у корист жена у Региону Војводине је најизразитији, без обзира на тип насеља (граф. 6, карта б).

Графикон 6. Удео мушког становништва у становништву старости 65 и више год. према типу насеља, по регионима, Попис 2011. (%)

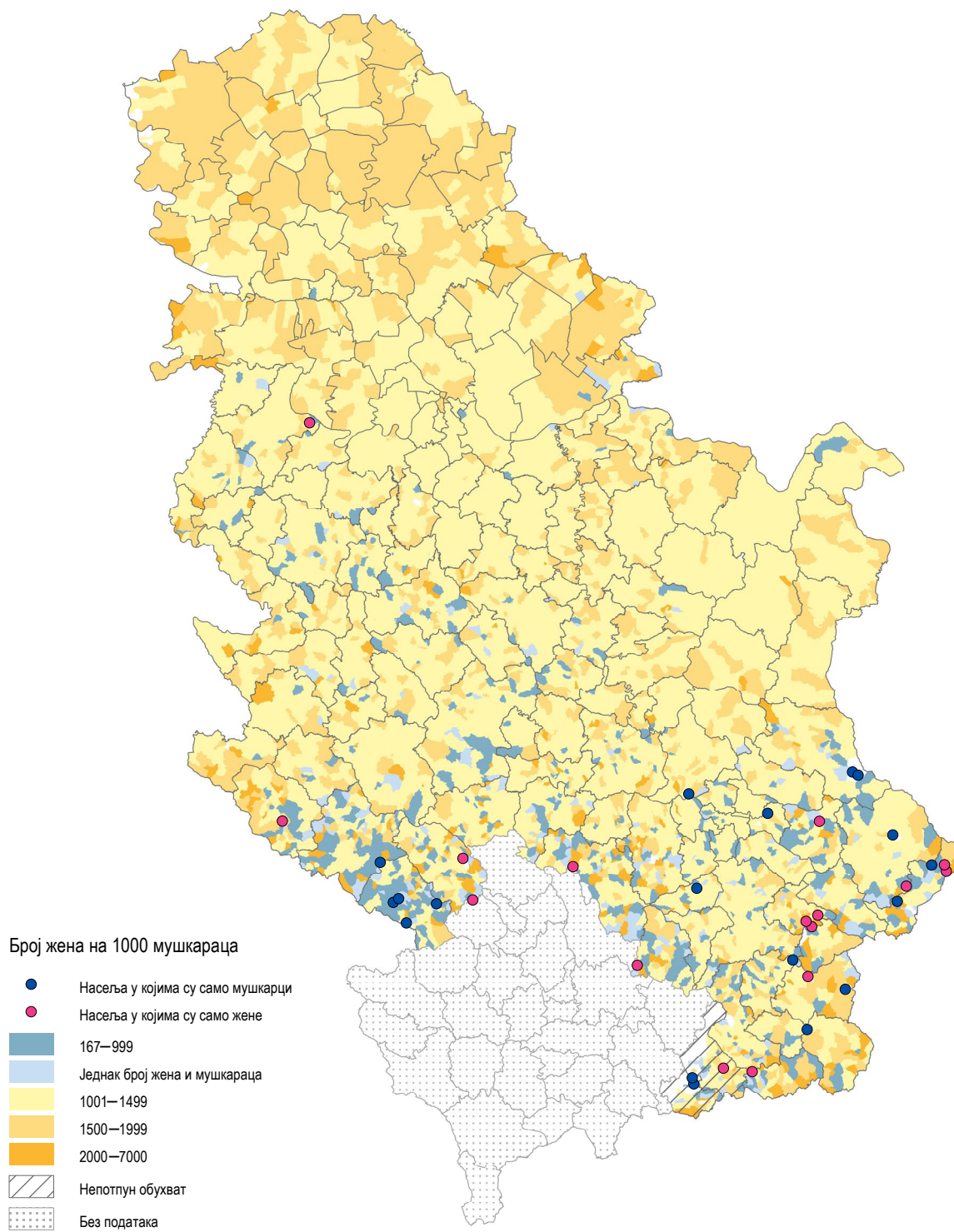
Већ уочена својеврсна поларизација севера и југа, на основу вредности аналитичких показатеља, запажа се и преко полног састава старих. Ако дубља старост подразумева већу феминизацију, поставља се питање како је у Србији – север са нижом просечном старошћу старих него у јужном делу, феминизација (парадоксално) јача? За овај старосно-полни профил од специфичног значаја је поменута диференцијација ОТЖ по полу у Војводини, али се мора истаћи и диференцијација демографског развоја две целине Србије. Док у равничарском северном делу има више градских насеља, на југу преовлађују брдско-планински предели и мање насеобинске агрегације. Све до 90-их година 20. века демографски развој Србије одвијао се кроз јаку поларизацију села и града, односно руралне висине и урбане низине. О хипсометријској поларизацији демографских индикатора пише Никитовић (2009). Мада он своје истраживање базира на полној неравнотежи репродуктивно најспособнијег становништва (20–39 година), закључци да су из неразвијених крајева више емигрирале жене, да је превага мушкараца посматране старости карактеристична за сиромашне, аграрне, планинске просторе и обрнуто, открива небиолошке процесе који претходе регионално различитим полним неравнотежама старог становништва. Никитовић чак констатује да више млађих мушкараца него жена у планинским насељима и више млађих жена него мушкараца у насељима низине могу бити индикатори економске развијености неког краја. Процеси о којима је реч углавном се доводе у везу са последњих пар деценија и представљају феномен о којем се много говори. Вероватно је да су они у скромнијем обиму започети и раније са активирањем жена ван пољопривреде и напуштањем села, али да нису скретали пажњу (стручне) јавности. Тако се у нижим или вишим коефицијентима феминитета старог становништва могу видети одложени утицаји процеса преразмештаја. Реч је само о варирању коефицијента, феминизација је постојана због морталитета који закономерно доводи до бројнијих жена у старости.

Карта 6. Коefицијент феминитета старог становништва, ниво општина

Карта 7. Коефицијент феминитета старог становништва, ниво насеља

Демографски посматрано, старост је пре свега женска судбина. Ретка су истраживања у којима се истражује постоји ли разлика између мушке и женске старости, мада је родни дискурс један од најпропулзивнијих у друштвеним наукама. Да ли је квалитет живота у познијим годинама исти за оба пола и колико он утиче на диференцијацију морталитета по полу? По овом питању демографија се мора консултовати са другим друштвеним дисциплинама. Милић (2010) наводи да према неким схватањима старост изједначава оба пола, јер је већ сама по себи основ за дискриминације, па родни чиниоци стереотипизације и неједнакости тада престају да делују. Мада дужи живот жена многи посматрају као привилегију, а тиме и елиминацију социјалне подређености, њен став је да старост није фактор који може да укине родне разлике и утиче на бољи квалитет живота старих жена. Посебно ако се зна да дужина старости, удовиштво и самачки живот доприносе сиромаштву. Показује се, дакле, да оно што је предност жена у старости – дужи живот, са становишта економских чинилаца је у ствари њихова слабост. Жене у старости трпе и даље последице своје инфериорније економске и финансијске позиције из ранијег доба, на које се још надовезује и одсуство брачног партнера, чији би приходи могли да буду значајна подршка и олакшање за подношење терета дубоке старости (Шобот, 2012). Стога уз феминизацију старости иде и феминизација сиромаштва. Оно што олакшава женску старост у односу на мушку јесу боља комуникација са потомцима и боље социјално прилагођавање. Из угла психологије, жене су припремљеније да се суоче са болестима и усамљеношћу које старост собом носи, јер су сличним проблемима биле изложене и током већег дела живота, негујући децу, старе родитеље и сроднике. Одлазак у пензију код мушкараца изазива радикалније промене. Социолошки угао нуди тумачење да је родна неравноправност утицала на то да мушкарци буду мање присутни у кругу породице, а више ван куће или на послу, током радно-активног дела живота. Пензија за жене не значи крај радно-активног живота. Напротив, оне и даље имају обавезе у својој кући и у кући своје деце. Да и не говоримо о неједнакој способности у адаптацији на самачки живот, након губитка партнера. Зато је умесно размишљати о припремама људи за одлазак у пензију, како би се ове трауматичне промене ублажиле (Стојилковић, Динић, 2012).

Очито је да се може говорити о родно диференцираном квалитету старости. Степен диференцијације зависи и од старости кохорте. Што су оне млађе, животно искуство мушкараца и жена је сличније, јер су се са процесима модернизације неке неједнакости, посебно оне из сфере јавног живота, укинуле.

Додатно питање је – да ли демографска анализа може да детектује регионално различите моделе старости по полу и да ли је постојећа регионална подела адекватна за такву врсту анализе? Наиме, регионализација која би могла ово да рефлектује морала би бити базирана на социокономским диференцијацијама, различитим животним стандардима, степену урбаности, значају примарних делатности за економску активност, степену периферности, културним идентитетима, моделима брачности итд., па тиме да укаже на животне околности и бихејвиоралне особености старих из различитих подручја Србије. Чини се да је за осликавање родно специфичних модела старости потребан сет суптилнијих индикатора на које би, евентуално, и нумерички подаци били осетљиви.

Старосни састав или „старосна хетерогеност старих“

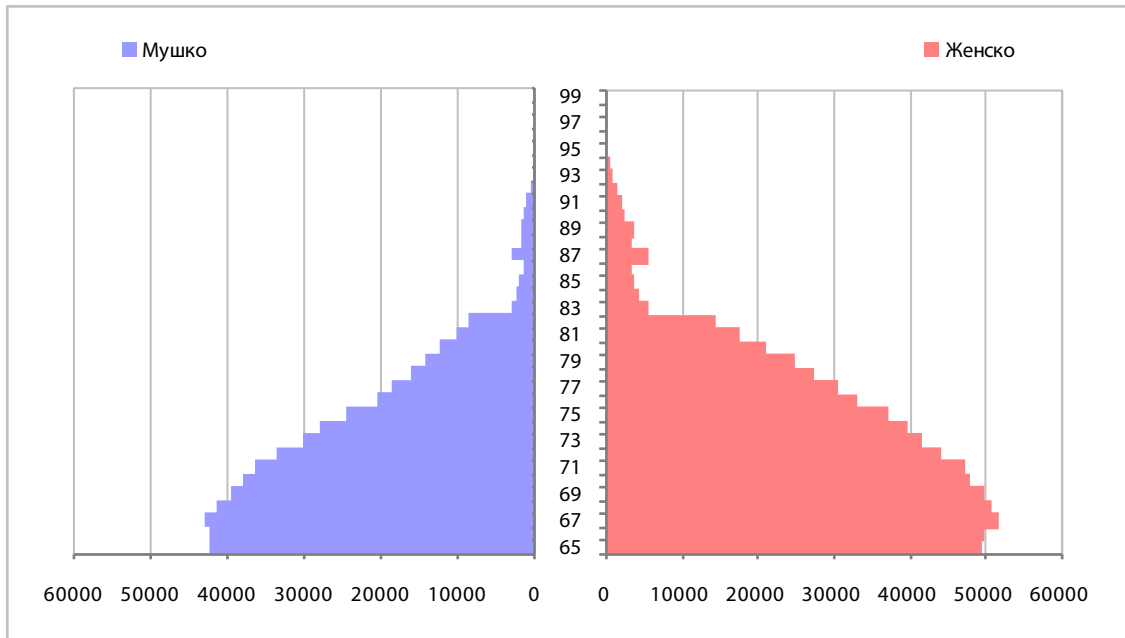
Хетерогеност старог становништва читава се и у његовом интерном старосном саставу и у варирању те структуре од пописа до пописа. Као и промене обима, тако и старосни састав врха пирамиде зависи од величине улазећих генерација и високог морталитета старог становништва, те је логично да веома флукуира. Пенев (1998) наглашава да контингент старих представља екстремно флотантну популацију. Величина и састав придошлих у контингент старих већ су претрпели разноврсне утицаје фактора демографског развоја, те пролонгирају њихово дејство и у најстаријој животној доби. Тако нпр. периоди ниског и високог фертилитета или ратни губици могу имати важно али одложено (посредно) дејство на корпус старих лица када поједине кохорте достигну праг старости. Наиме, старосно-полна пирамида је огледало историјског и демографског развоја. У њеним неправилностима уочавају се деловања разноврсних детерминанти, чије ефекте свака кохорта са собом „носи“, стварајући специфичан генерацијски распоред и у старом становништву када постане део њега.

Старосна структура врха пирамиде у 2011. години не показује веће деформације. Осим уобичајено већег броја женског становништва, треба споменути асиметрију придошлих генерација, односно две најмлађе петогодишње групе чији је иницијални обим био потпуно различит. Оне на најбољи начин осликавају одложено дејство фертилитета. Најбројније генерације из пирамиде старих (70–74 године) рођене су у периоду вишег наталитета током неколико година пре почетка Другог светског рата на нашим просторима. Оне су још увек „довољно младе“ да их морталитет није редуковао у мери као старије кохорте. Такође, највећи део живота провеле су у мирnodопским условима послератног просперитета и боље здравствене заштите. За разлику од њих, друга група „нових сениора“ са самог дна пирамиде, репрезент је ниског рађања за време рата. Својом величином пажњу привлачи и најмлађа једногодишња кохорта рођених 1946. године, којом почиње рехабилитација рађања и компензациони период.

У односу на претходни попис, највеће промене претрпеле су база и врх „пирамиде старих“ (граф. 7). Основа (65–69) сужена је за 121 000, а старији од 85 година су скоро дуплирани (81 550). Стога би се могло рећи да је дошло до потпуног старења старих и да је њихова пирамида у моменту пописа попримила регресиван облик, што се читава и у повећању просечне старости старих на 73,4. Приказ дат у таб. 12 открива у 2011. години до сада незабележен образац. Старији од 75 година, они који су се у контингенту старих налазили и 2002. године, чине чак 7,74% укупне популације Србије и скоро 45% целог контингента. Пирамида из 2011. више не детектује утицаје Првог светског рата, јер су кохорте на које је рат највише деловао у дубокој старости и веома редуковане смртношћу.

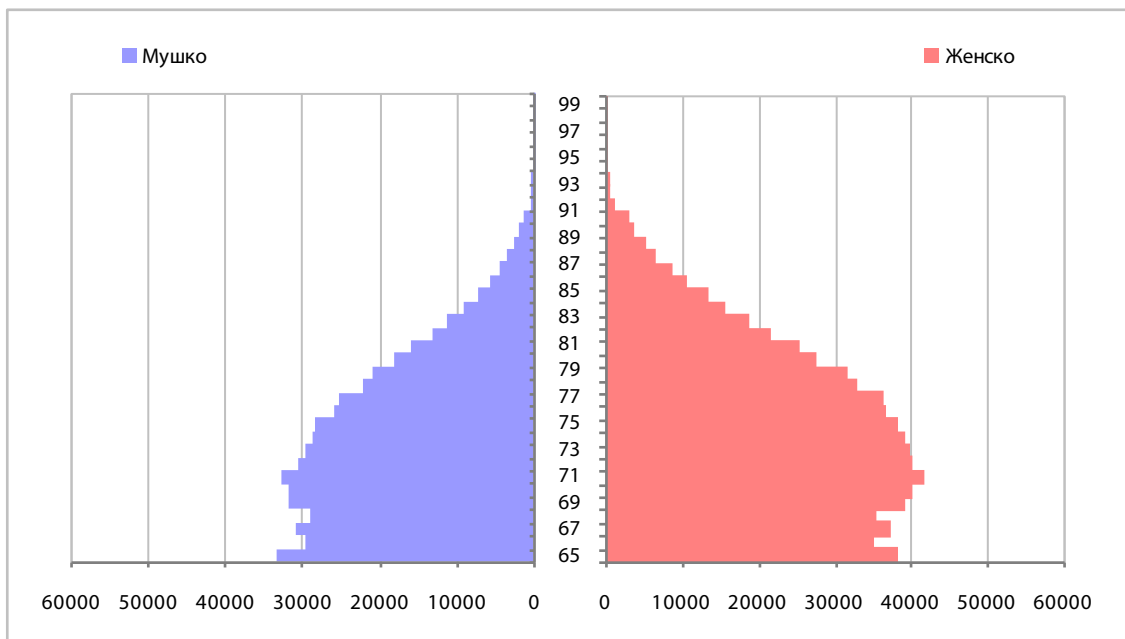
Графикон 7а. Старосна структура становништва Републике Србије старости 65 и више год. по једногодишњим старосним групама, Попис 2002.

2002

Графикон 7б. Старосна структура становништва старости 65 и више год. по једногодишњим старосним групама, Република Србија, Попис 2011.

2011

Сваки улазак нове генерације у контингент старих могао би се у први мах поједностављено протумачити као његово подмлађивање. Међутим, подмлађивање генерацијским помаком се обезбеђује само ако су придошле кохорте довољно бројне да надмаше уделе оних који се „селе“ у старије разреде. Зато је неопходно споменути генерације које ће до следећег пописа прећи праг старости. Управо оне су најобимније групе у становништву Србије. Рођене су између 1946. и 1956. године у време компензације недовољног рађања за време рата. Стопе наталитета у Србији без КиМ тада су биле преко 20‰²³. Зато не чуди да је бројност кохорти старости 55–59 и 60–64 година (рођених између 1947. и 1957.) у моменту Пописа 2011. износила 1 124 693 лица, што је само 125 000 (10%) мање од целокупног становништва старијег од 65 година. Компензационе генерације ће проширити корпус старих и тиме истовремено произвести два ефекта: интензивирати демографско старење у Србији, а подмладити старо становништво. Оне ће побољшати образовни састав старих и променити им све друге демографске карактеристике, али и отворити нова питања генерацијских дисбаланса. „Baby boom“ генерације имају сасвим друкчији животни циклус од њихових претходника. Оне су живеле у мирнодопским условима, у условима послератног просперитета, повећаних шанси за образовање и запослење ван пољопривреде, у условима раста мобилности и урбанизације, централизације Србије итд. Њихов помак у старе представља изазов за свако друштво.

Табела 12. Старосна структура старог становништва Републике Србије, пописи 1948–2011.

Године старости	Године пописа							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011**
Укупно	5800146	6163246	6678239	7202898	7729236	7822795	7498001	7186862
65–69 год.	151803	168092	169471	279720	266867	395901	460406	339444
70–74	81934	113641	133967	194387	257725	189192	387284	354142
75–79	91213*	58752	84535	94551	163894	153132	247338	298612
80–84	-	27561	39451	53202	77947	106708	100678	176568
85 и више год.	-	15796	19147	28968	35526	50682	44799	81550
65 и више год.	324950	383763	446628	650828	801959	895615	1240505	1250316
80 и више год.	39398	43357	58598	82170	113473	157390	145477	258118

* Податак за 1948. се односи на становништво 75 и више година.

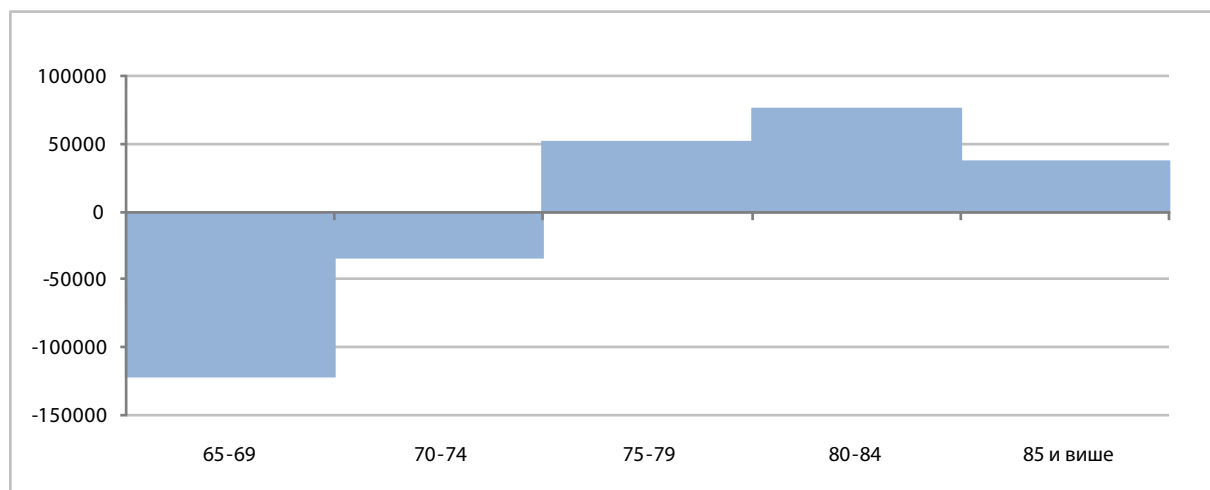
** Детаљнија класификација по петогодишњим старосним групама у 2011. показује да у укупном становништву лица старости 85–89 година учествују са 0,98%, а у старом становништву са 5,38%. Удели старијих група у укупном становништву су веома мали. У старом становништву група 90–94 заступљена је са 1,01%, а старији од 95 година чине свега 0,13% старих.

²³ Бејби бумери су специфична генерација по многим критеријумима, али у демографском смислу најбитнија је чињеница да су они бројнији у односу на кохорте рођене пре и после њих. Док се у америчкој литератури „baby boom“ генерација дели на оне рођене од 1946. до 1954. године, односно ране бејби бумере и оне рођене у периоду од 1955. до 1964. године, тј. касне бејби бумере, у српској литератури не постоји консензус по питању почетка и завршетка бејби бум периода. На основу кретања стопе наталитета и броја живорођених не би било погрешно рећи да су део генерације бејби бумера сви они рођени од 1947. године до 1957. године, јер је то година после које имамо стабилније кретање поменутих показатеља (Стојилковић, 2010).

Табела 12. Старосна структура старог становништва Републике Србије, пописи 1948–2011. (наставак)

Године старости	Године пописа							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011**
	% у укупном становништву							
65–69 год.	2,62	2,73	2,54	3,88	3,45	5,06	6,14	4,72
70–74	1,41	1,84	2,01	2,70	3,33	2,42	5,17	4,93
75–79	1,57	0,95	1,27	1,31	2,12	1,96	3,30	4,15
80–84		0,45	0,59	0,74	1,01	1,36	1,34	2,46
85 и више год.		0,26	0,29	0,40	0,46	0,65	0,60	1,13
65 и више год.	5,61	6,23	6,69	9,04	10,38	11,45	16,54	17,40
80 и више год.		0,70	0,88	1,14	1,47	2,01	1,94	3,59
	% у старом становништву							
65–69 год.	46,72	43,8	37,94	42,98	33,28	44,2	37,11	27,15
70–74	25,21	29,61	30,00	29,87	32,14	21,12	31,22	28,32
75–79	28,07	15,31	18,93	14,53	20,44	17,10	19,94	23,88
80–84		7,18	8,83	8,17	9,72	11,91	8,12	14,12
85 и више год.		4,12	4,29	4,45	4,43	5,66	3,61	6,52
80 и више год.		11,30	13,12	12,63	14,15	17,57	11,73	20,64

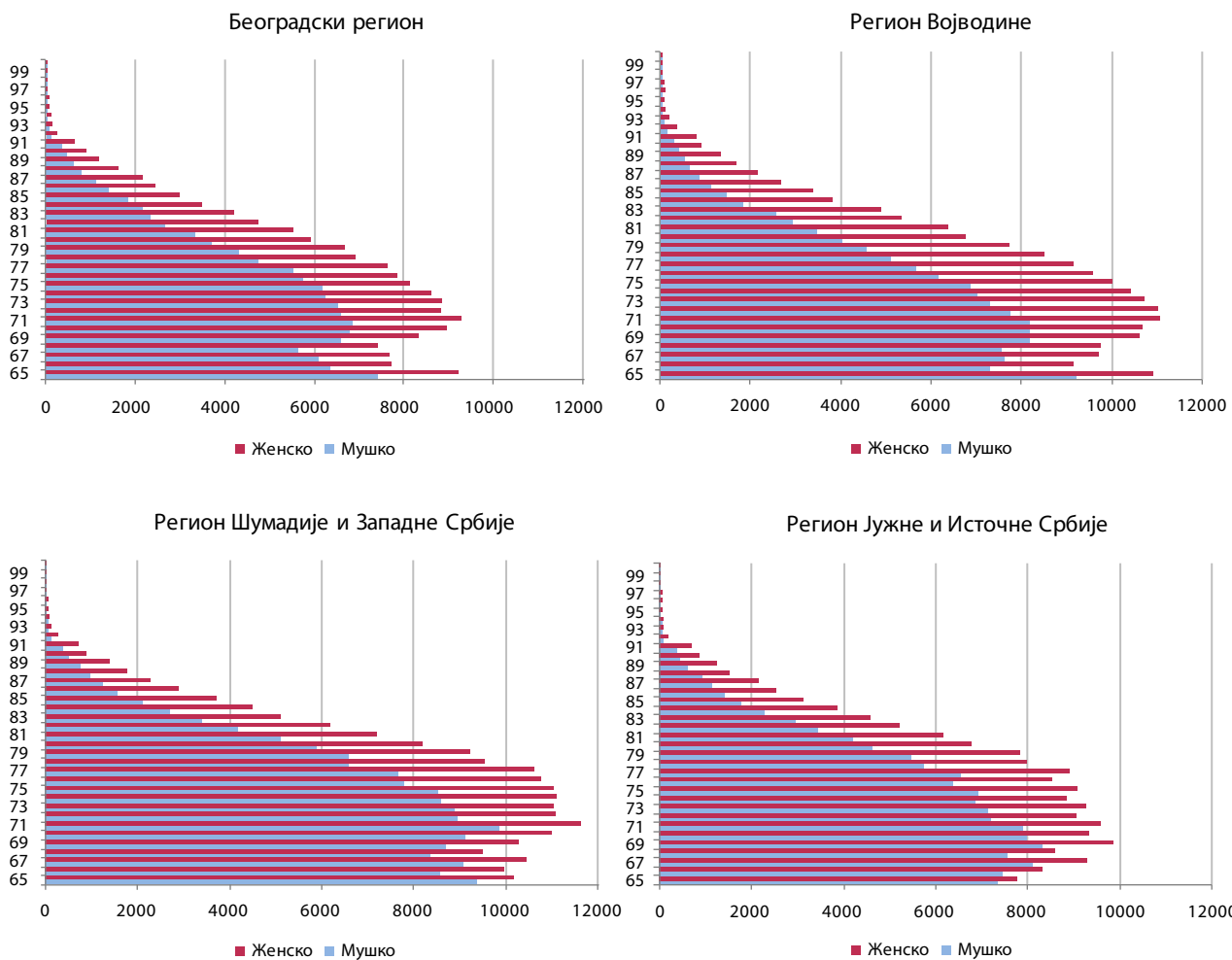
** Детаљнија класификација по петогодишњим старосним групама у 2011. показује да у укупном становништву лица старости 85–89 година учествују са 0,98%, а у старом становништву са 5,38%. Удели старијих група у укупном становништву су веома мали. У старом становништву група 90–94 заступљена је са 1,01%, а старији од 95 година чине свега 0,13% старих.

Графикон 8. Апсолутни пораст/пад појединих кохорти старог становништва Републике Србије, пописи 2002–2011.

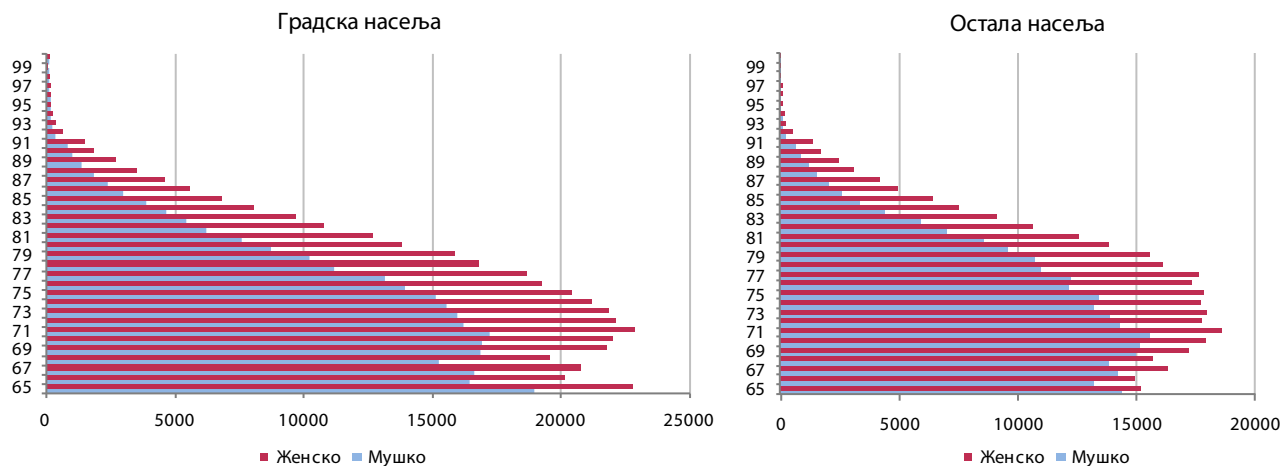
Размештај старог становништва показао је да демографско старење јесте универзално, али да постоји специфична просторна дистрибуција старог становништва. Особен демографски развитак појединих територијалних целина довео је до високих стадијума демографске старости. У демографски старој Србији утврђивање више или мање „старих простора“ има смисла не због пуке аналитике, већ због апликативних домета демографске анализе. На који је начин и колико хетероген старосни састав, да ли у њему преовлађују лица дубоке старости или „старосни приправници“ посебно има смисла за формулисање јавних политика, како на глобалном нивоу тако и на нивоу локалних заједница. Што је територијални оквир анализе нижи, то је старосни састав хетерогенији јер је под непосреднијим утицајем локалних детерминанти. На нивоу региона може се само истражити да ли су фактори који су условили својеврсну поларизацију (констатоване на основу динамике и полне структуре) две НСТЈ 1 целине имали исти утицај и на интерну старосну структуру старијих од 65 година.

Старосна структура становништва 65 и више год. из четири региона је прилично уједначена (граф. 9). У распореду кохорти „старог севера“ и „још старијег југа“ једине разлике су код „најмлађих старих“, посебно у становништву од 65 година. Оно је упадљиво веће у Београдском региону и Региону Војводине, док у Региону Јужне и Источне Србије још не наговештава долазеће компензационе генерације. Како ова регија важи за изразито депопулациону и предводника емиграције у Србији, дефицит „најмлађих старца“ може се објаснити ранијим исељавањима те генерације. Усек који изазивају кохорте рођених за време рата најупадљивији је у Београду. Све то даје назнаке да ће у наредном попису, када пирамида старих из престонице прошири своју базу улазећим генерацијама не само рођених него и досељених у Београд, попримити прелазни облик карактеристичан за друштва у којима после периода пада фертилитета наступа његова ревитализација. На основу просечне старости старог становништва не може се издвојити најстарија регија. Распон варијација је веома мали. „Најмлађе“ је старо становништво Војводине, чија је средња старост 73,92 године, док су остала три региона уједначена са старошћу од 74,25 (Регион Шумадије и Западне Србије), 74,26 (Регион Јужне и Источне Србије) и 74,27 (Београдски регион). У односу на 2002. годину, просечна старост региона порасла је за око две године. Са овог аспекта старо становништво је прилично хомогено и на нивоу НСТЈ 2 не рефлектује детерминистичке специфичности старења и старих у различитим крајевима Србије.

Графикон 9. Старосна структура становништва старости 65 и више год. по регионима, Попис 2011.

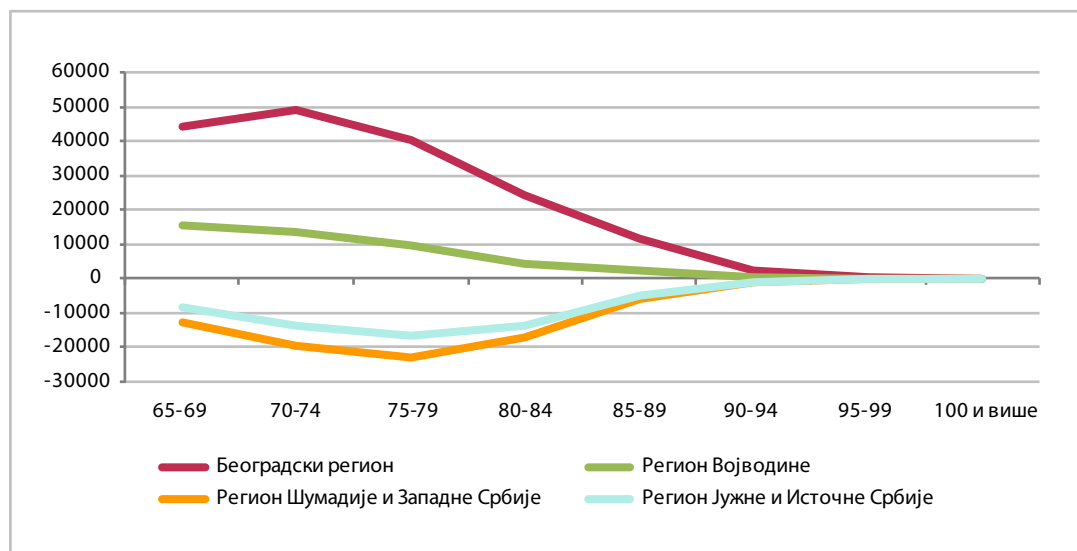

Графикон 10. Старосна структура становништва старости 65 и више год. по типу насеља, Република Србија, Попис 2011.

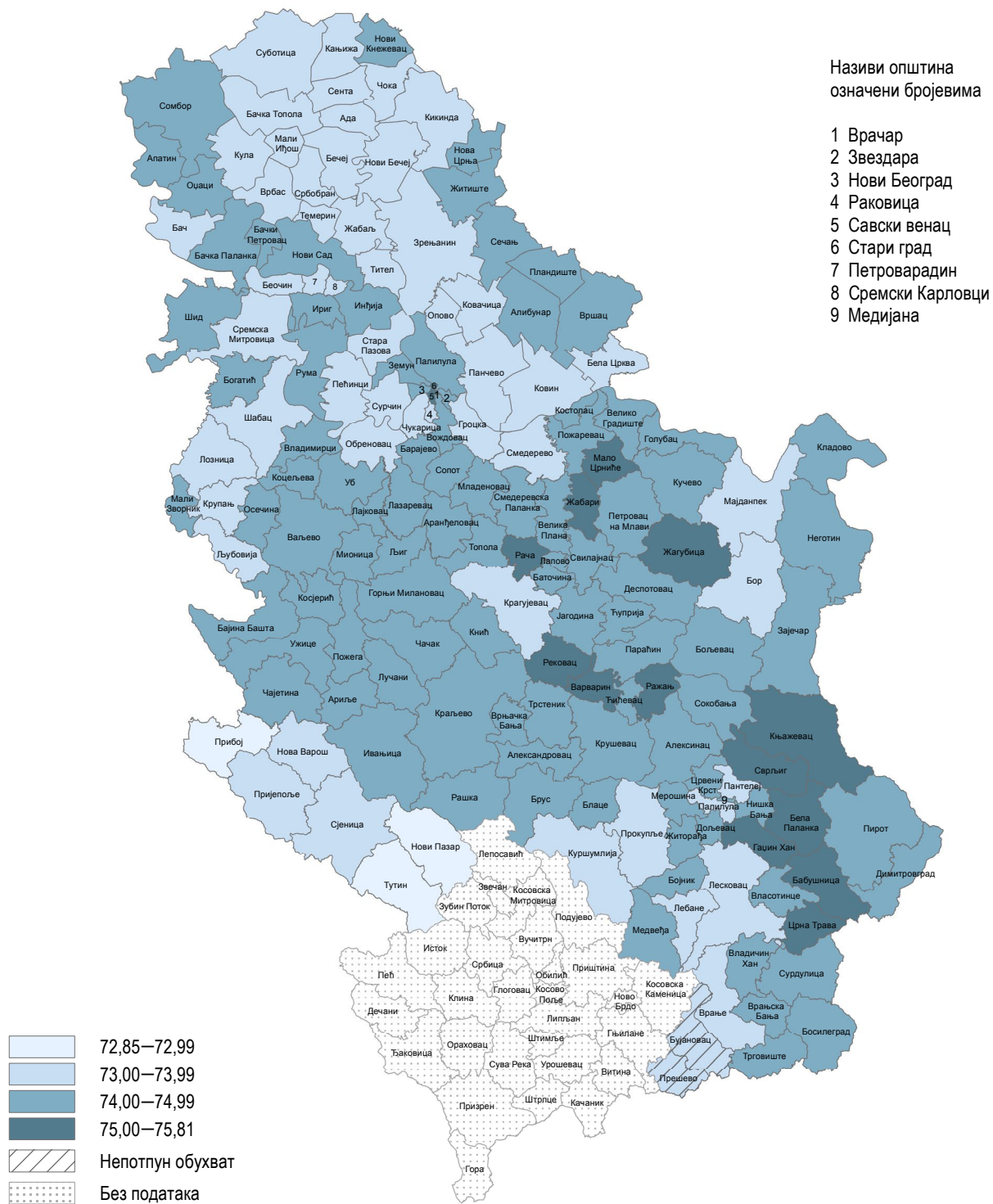
Више од половине старог становништва (53%) у Србији живи у градовима. Убрзан период урбанизације и индустријализације у другој половини 20. века довео је до преразмештаја становништва на релацији село–град, али се статус насеља мењао и правним актом, па је становништво могло прећи у градско и без физичке мобилности. Ако се изузме Београдски регион, који је урбана агломерација, па је логично да у њему старо становништво претежно из града, у осталим регионима постоје диференцијације по овом основу. Тако је у Војводини ниво урбаности укупног и старог становништва готово идентичан. Стари из јужних региона пак више су заступљени у руралним насељима. У Шумадији и западној Србији 61% старих живи у осталим насељима, док за укупно становништво ова партиципација износи 53%. У јужној и источној Србији две трећине старих из региона (68%) није из града, а одговарајући податак за целокупно становништво је 48%. Поларизација севера и југа на основу урбаности/руралности старих приказана је на графикану 11. Превага старих у градским насељима у два региона севера и превага у ванградским насељима у два јужна региона – смањују се са годинама старости. Што се тиче пирамиде старијих од 65 година, између градских и осталих насеља готово да нема разлике (граф. 10). Као и када је реч о регионалним диференцијацијама, једино се може говорити о делимично различитим базама пирамиде и величини појединих генерација. Окрњеност или проширеност израженија је код осталих насеља, и то код оба пола. Најбројнија кохорта старих ван града рођена је 1940, непосредно пред рат. У градовима, обимом се истичу лица од 65 година старости.

Графикон 11. Разлика у величини кохорти старог становништва из градских и осталих насеља, по регионима, Попис 2011.

Просечна старост старих становника на нивоу општина и градова Србије је прилично хомогена и креће се од 74 до 75 година. Од 15 општина са просеком изнад 75, три су из најужег градског центра Београда (Врачар, Стари град и Савски венац). Остале су изразито депопулационе општине централне Србије, чиме старост спаја на први поглед неспојиве административне целине. Општине Тутин, Нови Пазар и Прибој имају најмлађе старо становништво, чији је просек година испод 73 (карта 8).

Карта 8. Просечна старост становништва старости 65 и више год. по општинама (скала)

Карта 9. Просечна старост становништва старости 65 и више год. по насељима

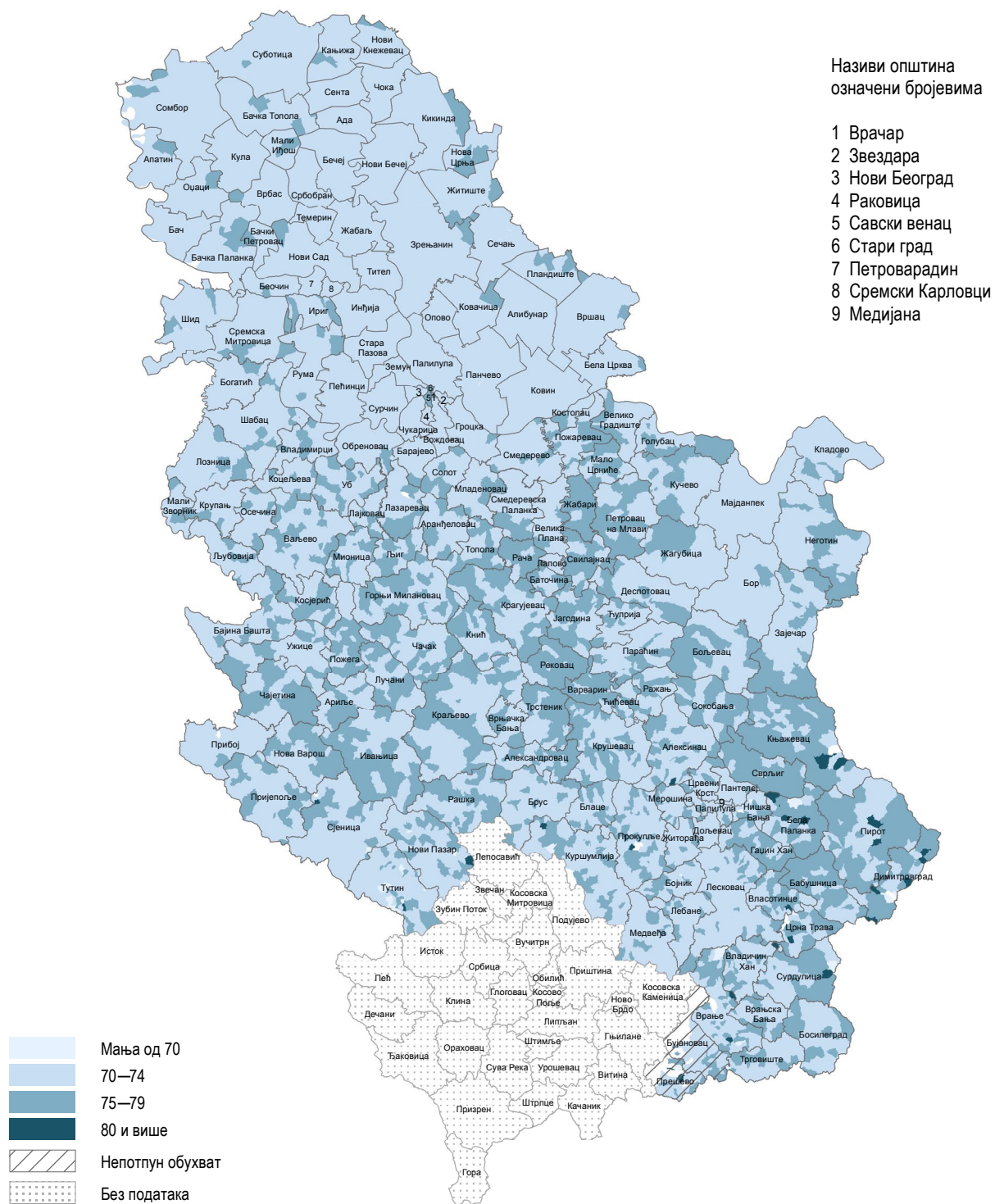

Фото: Лидија Луканић

Старење старих или „стари, старији, најстарији“

Процес демографског старења који се одвија у укупном становништву има своју реплику у старом становништву. Она се огледа у повећању удела старијих од 80 година, тзв. старачког контингента, како се у домаћој литератури преводи етаблиран израз *oldest old population*. Овакве промене интерног старосног састава старих називају се старењем старих и под непосредним су утицајем обарања морталитета и продужетка животног века. Док је старење становништва актуелно и у развијеним и неразвијеним земљама, старење старих је још увек резервисано за развијеније земље (Bloom и остали, 2011).

Бројни су емпиријски докази да је старачки контингент најбрже растућа категорија у развијеним земљама, пропулзивнија и од становништва старог 65 и више год. Овај тренд ће се скоро сигурно наставити у следећим деценијама ако се узму у обзир напречи у стопама преживљања у најдубљим старостима, па се може очекивати пораст броја становника старости између 80 и 90 година (октогенаријанци) и оних у 90-им (нонагенаријанци) (Стојилковић, Динић, 2012). Стога није искључена могућност да дође до померања старосног прага старачког контингента.

Графикон 12. Пораст становништва Републике Србије старости 80 и више год., пописи 1948–2011.

Број становника високе старости порастао је и у Србији, од 1948. до данас са 45,6 хиљада на 258 000 (граф. 12). Ланчани индекси промене показују стално међупописно повећање у просеку за 30% до 1991. У наредном периоду, који карактерише и други концепт пописивања, континуитет пораста се прекида. Може се рећи да су тај пад „изазвали“ најстарији мушкарци, чији је удео у односу на 1991. годину смањен за 11%, док је удео жена био скоро исти. Свакако да услед биолошких разлога морталитет најинтензивније делује код најстарије популације. Поред тога, здружени ефекат фактора с краја 20. века, као што је економска несигурност, инфлација, велике промене у свим секторима социјалне заштите, довео је до мањих улагања у заштиту најстаријих (Стојилковић, Динић, 2012). С друге стране, демографска инерција врши

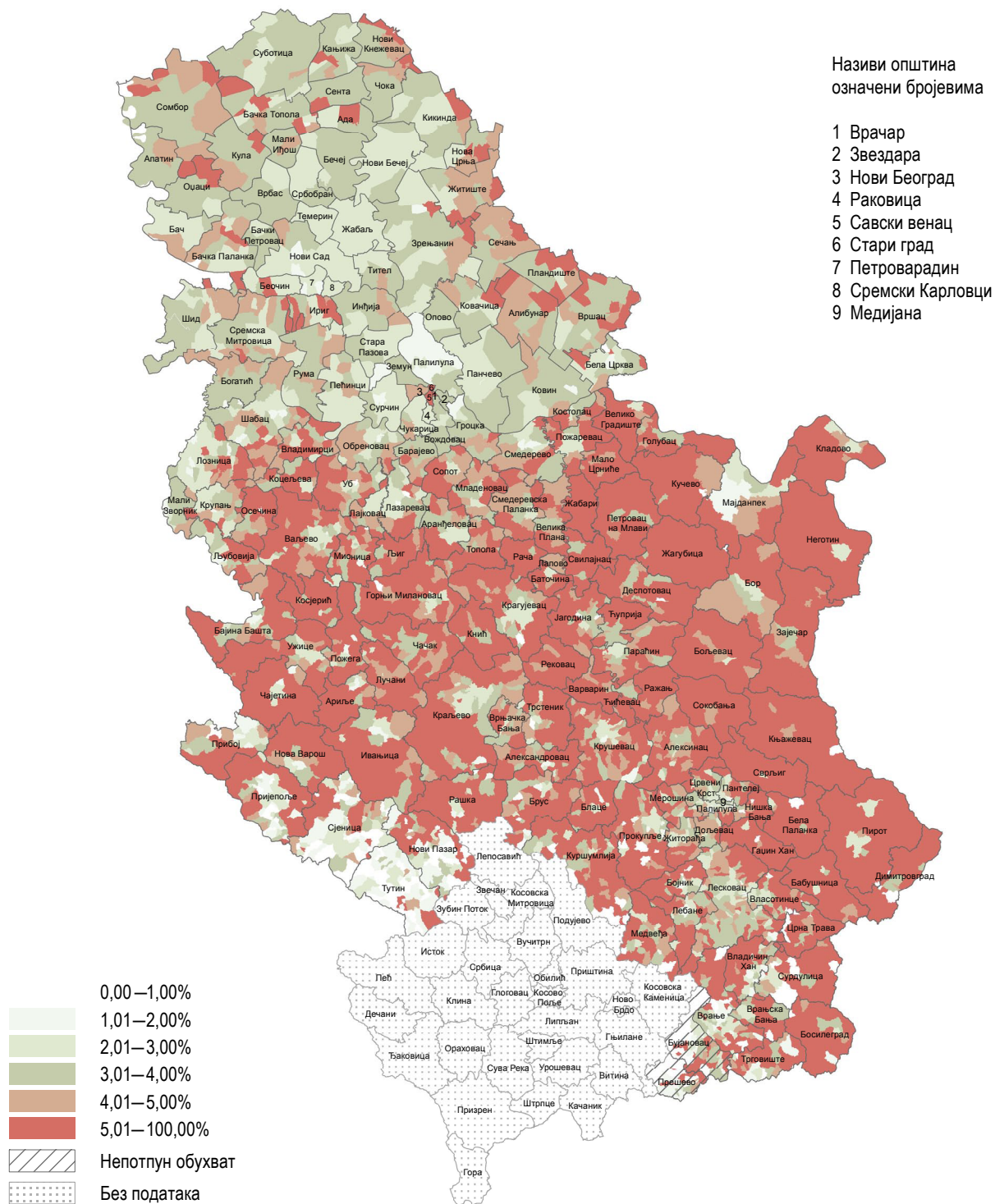
снажан утицај на флукутирање становништва дубоке старости. Актуелан генерацијски распоред подигао је уделе старачког контингента на петину у интерној структури старих. У укупном становништву на 3,6%. Овако велики пораст приписује се уласку у старачки контингент генерација рођених у време вишег фертилитета, тачније од 1926. до 1931. године.

Табела 13. Становништво старости 80 и више год. по регионима, пописи 2002. и 2011.

Године пописа	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије
Број становника старости 80 и више год.				
2002	28434	39174	39035	38834
2011	57833	61346	74899	64040
Удео становника старости 80 и више год. у укупном становништву региона				
2002	1,80	1,93	1,83	2,21
2011	3,49	3,17	3,69	4,09
Удео становника старости 80 и више год. у старом становништву региона				
2002	11,51	12,43	10,86	12,18
2011	21,28	19,38	20,86	21,13
Удео становника старости 80 и више год. сваког региона у укупном становништву старости 80 и више год.				
2002	19,54	26,93	26,83	26,69
2011	22,41	23,77	29,02	24,81
Удео становника старости 80 и више год. сваког региона у укупном старом становништву				
2002	2,29	3,16	3,15	3,13
2011	4,62	4,91	5,99	5,12

Мерено уделима старачког у старом становништву региона, старење старих је највише одмакло у два дијаметрално супротна региона – Београдском региону и Региону Јужне и Источне Србије. Ове чињенице не би могле поткрепити Блумове наводе о директној корелацији овог феномена са развијеношћу. Високи удели „најстаријег старог“ становништва не дугују се истим разлозима. Различит демографски развитак најатрактивнијег имиграционог центра у земљи и најнеразвијенијег подручја Србије ипак је резултирао сличним нумеричким показатељима. И док је главни град у просторној редистрибуцији концентрисао становништво које је у њему дочекало најдубљу старост, јужну и источну Србију су напуштали млади остављајући старије да у њој дочекају најдубљу старост. Подаци из таб. 13 резултат су „игре бројева“ укупног, старог, старачког становништва, па апсолутне и релативне вредности нису у истим међурегионалним релацијама. Оно што је несумњиво, јесте велико повећање у односу на претходни попис у свим НСТЈ 2. Учешће најстаријег становништва сваког региона у старом и старачком контингенту становништва Србије нема исти распоред 2002. и 2011. године. Партиципација Београђана је највише порасла. Сада је двоструко већа, али није достигла партиципацију осталих региона и у републичким оквирима је на зачељу.

Карта 10. Удео становништва старости 80 и више год. у укупном становништву (насеља)

На основу карте 8, на насељском нивоу уочљива је јасна поларизација севера и југа. С изузетком високофертилитетних оаза и појединих градских центара у НСТЈ 1 – југ, удели најстаријих у укупном становништву су прешли 5%. Процентуалне разлике приказане на картограму нису велике али ни безначајне када је реч о посматраној старосној групи. Наравно, насеља у Војводини су површински значајно већа од јужних.

На помен најстаријег становништва увек се отвара питање колико је дубока старост бенефит за њих саме и за друштво. Квалитет живота у старости много зависи од година проведених у здрављу. Давно је констатован апсурд да демографско старење, апострофирано као демографски феномен који покреће низ социјалних проблема, у својој основи има једну од најхуманијих тековина човечанства – обарање морталитета. Али дуг живот је највећа привилегија ако значи дуг живот у здрављу. Интерес сваке заједнице је да стари људи доживе идеалну старост која представља могућност да се потпуно здрави „препусте свим оним задовољствима и активностима које им највише пријају и за која раније нису имали довољно времена“ (Коматина, 2003). У противном, здравствене и социјалне потребе старих људи постају преокупација и витални проблем заједнице. Зато старење старих има и своју другу страну.

Биологија старења говори да се здравље, физичке и когнитивне способности неумољиво смањују са годинама, али и да свака нова генерација дуже задржава своје функционалне способности. Ма колико виталитет старијих еволуирао, он не може бити реверзибилан. Уместо податка о очекиваним годинама проведеним у здрављу, које постоје само у међународним базама²⁴, а подстакнути чињеницом да је обележје инвалидности први пут увршћено у Попис 2011. године, овом приликом ће се дати кратак осврт на инвалидитет старих лица, које је у директној корелацији са навршеним годинама. Инвалидитет не спада у основна обележја и подаци се добијају на основу субјективног изјашњавања. Он само делимично може одговорити на питање „Колико су стари здрави?“, јер прати само једну димензију њиховог здравственог стања, док је за очекиване године живота у здрављу потребно познавање морбидитета и специфичних стопа морталитета. Такође, инвалидитет старих лица може бити урођен или стечен раније, и не мора бити резултат старости. Ипак, због бољег познавања старијих особа у Србији, анализу треба употпунити и овим обележјем, јер је надасве неопходна социјална инклузија старих додатно отежана инвалидитетом.

Приликом дефинисања методолошких одредница за прикупљање података о инвалидитету коришћен је социолошки приступ према коме особа може сматрати да, и поред постојања одређеног здравственог проблема, нема потешкоћа у обављању свакодневних активности код куће, у школи или на послу захваљујући подршци околине, коришћењу одговарајућих помагала и слично (Републички завод за статистику).

Судећи по резултатима Пописа 2011, инвалидитет је прилично заступљен међу старим становништвом Србије. Чак 46% пописаних (571 780) пријавило је једну врсту инвалидитета, а

²⁴ Поређењем са подацима о ОТЖ старих лица у Србији из националне статистике, установљено је да процене „здравих година живота“ за стара лица у Србији из међународне базе нису поуздане.

неки и више. Најчешћа врста инвалидитета је отежан ход и пењање уз степенице (340 000 старих особа), што подразумева да се таква лица ни у кући ни ван ње не могу кретати без туђе помоћи или помагала. Следе тешкоће са видом (скоро 249 000), са слухом (145 000), затим са памћењем и концентрацијом (96 000), самосталношћу (88 000) и са комуникацијом (58 000). Укупан збир је већи од броја старих особа, што значи да је велики број њих пријавио две или више врста инвалидитета. Правилности које се могу извући из пописне грађе су: у вишим старостима расте и инвалидитет, жене су бројније у категорији старих са инвалидитетом, и то у односу који је мало неуравнотеженији од родног дисбаланса старих, ранг (распоред) учесталости врсте инвалидитета је исти код оба пола и у свим регионима. Судаћи по томе, старост и инвалидитет имају универзалан распоред и очито су у приличној мери биолошки детерминисани.

Доживети стоту

С продужењем људског века повећава се и број стогодишњака, а демографска истраживања најстаријих и њихово статистичко праћење полако постају уобичајена пракса. Наступа време када „доживети стоту“ није реткост. Од спорадичне, стогодишњака су постали нормална појава у развијеном свету, а очекује се да у будућности остваре бржи раст од укупног старог становништва. Упркос бројним „легендама“ о дуговечности становништва²⁵, растућа заинтересованост за ова питања условила је научно утемељена истраживања, а сазнања из генетике и биодемографски концепти нуде одговоре на то да ли се људски век заиста продужава и шта су узроци ових еволутивних трендова. Демографски дискурс указује на продужење очекиваног трајања живота старих лица и вероватноће доживљења одређене старости. Теоријски концепт ректангуларизације говори да је у условима обарања морталитета и раста очекиваног трајања живота у свим старостима, хипотетички могуће да цела кохорта доживи дубоку старост, а затим брзо у току неколико година изумре (Девеџић, 2006). Мада је права ректангуларизација нереална, експоненцијални пораст најстаријих у свету, а посебно Европи, указује на високе стопе доживљења и растући проценат припадника генерација који су навршили 100 и више година. Стога и овом контингенту треба приступити као демографском изазову који захтева више пажње. Међутим, у Србији, нити напречи у очекиваном трајању живота старијих особа, нити број стогодишњака нису толики да се ова феноменологија наметне (издвоји) као предмет посебног детаљнијег истраживања.

У критичном моменту Пописа 2011. године у Србији је живело 167 особа старијих од 100 година. С обзиром на велики утицај морталитета у овој старосној доби, као и у доби улазећих генерација, број стогодишњака у Србији је до данас сигурно измењен. Релативно мали контингент најстаријих и његова велика флотантност не омогућавају детаљније анализе. Увид

²⁵ Које су границе људског века није научно потврђено. Знају се само максималне године приликом умирања и тако забележен рекорд износи 122 године. Различити концепти нам говоре о различитим потенцијалима за дуговечност. Од библијских схватања (Метузалем) до легенди о кавкаским старцима који захваљујући здравој храни и стилу живота увелико доживљавају 100 година и више, „приче“ о дуговечности су еволуирале и данас су утемељене на научним истраживањима.

у образовне, брачне, социоекономске и здравствене карактеристике ове старосне групе делимично обезбеђују пописни подаци. Мада су ове анализе постале уобичајене у свим развијенијим земљама где стогодишњаки представљају растућу категорију становништва, овом приликом демографска слика стогодишњака биће дата на основу њиховог полног састава и размештаја. То су уједно и подаци који су релевантни, доступни и не нарушавају приватност пописаних лица.

Размештај најстаријег становништва Србије у 2011. години показује мању асиметрију, те је у северном региону пописано 90 стогодишњака, тј. 54%, а у јужном 77, односно 46%. Највећа концентрација ове старосне групе је у урбанијим срединама – 30% најстаријег становништва Србије регистровано је у Београдском региону (51), а 23% у Региону Војводине (39). Мање урбанизован југ Србије такође показује асиметрије, јер је у Региону Шумадије и Западне Србије партиципација најстаријих од 26% (43) већа него у неразвијенијем Региону Јужне и Источне Србије (20%, тј. 34). Иако је ово на основу различитих показатеља старости демографски најстарија просторна целина земље, очекивано трајање живота живорођених оба пола је у њој најниже. Стогодишњаки су регистровани у свим НСТЈ 2 целинама. Посматрано на општинском нивоу, у 84 општине Србије пописано је бар једно лице старије од 100 година. Највише стогодишњака је било у општинама ужег градског подручја Београда: у Земуну осам, на Врачару седам, на Звездари и Чукарици шест, на Савском венцу и Новом Београду пет. Већим бројем стогодишњака одликују се и Крагујевац (седам), Општина Краљево (пет), Петровац на Млави (пет). Ако се овим општинама прикључе Суботица са четири стогодишњака и 10 општина са по три стогодишњака (Врање, Књажевац, Медијана, Аранђеловац, Пријепоље, Нови Сад, Кула, Стари град, Палилула и Вождовац), онда се уочава да у само 20 општина Србије живи (живело је) више од половине најстаријег становништва, тачније 53%. Овакав размештај стогодишњака не показује неке јасне патерне. У одсуству других података о типу насеља, животном стандарду, стилу живота и сл. просторна дистрибуција стогодишњака се може доживети као стохастичка.

Сходно родним диспропорцијама у очекиваном трајању живота, број жена које су навршиле 100 година и више (117) већи је од броја мушкараца (50), мада диференцијални морталитет по полу слаби у најдубљим старостима²⁶. Присутне су велике варијације коефицијента феминитета по регионима, што опет није резултат правилности већ случајног територијалног размештаја. У Београдском региону коефицијент феминитета стогодишњака је био нижи од републичког просека, тј. 1 833. Супротно, Регион Војводине са највећим морталитетом мушкараца карактерисале су највеће полне разлике, јер је на седам мушких стогодишњака долазило 32 жене исте старости, креирајући коефицијент феминитета од чак 4 571. Однос мушких и женских стогодишњака у Региону Шумадије и Западне Србије износио је 1 867, а у Региону Јужне и Источне Србије 2 400.

Национални састав најстаријег становништва углавном прати састав укупног становништва у Србији. Највише стогодишњака се приликом пописа изјаснило као Срби, њих

²⁶ Једноставно речено, уколико се достигне старост од 85 година, шансе да се досегне још дубља старост се повећавају. Ово произлази из модела морталитета.

127 (76%) од 167. Већи број стогодишњака је и у становништву мађарске и црногорске националности. Мађари у укупном старом становништву учествују са 4,4%, а у корпусу стогодишњака са 5,99%. Мада је број стогодишњака ових националности изузетно мали да би се сматрао сигнификантним, ако се стогодишњацима прикључи старосни разред генерација које улазе у троцифрену старост, уочени патерн се понавља. Тако је у становништву старости 95 и више год. удео Мађара још значајнији (6,3%). На тај начин своје учешће значајно повећава и становништво црногорске националности, и то са 0,7% у становништву старости 65 и више год., преко 3,59% у становништву старом 100 и више год., на 10,8% у становништву старом 95 и више год. Оваква промена везана је и за субјективно изјашњавање приликом утврђивања националне припадности и флотантност одређених националних група. Број Црногораца је у последња два пописа значајно опао у укупном становништву, док је најстарије црногорско становништво очито мање склоно промени националности, традиционалније и постојаније у доживљају свог порекла. Број стогодишњака није довољан да би могао послужити као индикатор социјалног и здравственог статуса појединих националности. Стога одсуство становништва старијег од 100 година у ромској популацији, а њихово постојање код националности малобројнијих од ромске, није довољно индикативно. Ипак, с обзиром на њихов животни стандард, овај податак би се могао тумачити позицијом Рома у друштву.

Табела 14. Стогодишњаци у Републици Србији према националној припадности, Попис 2011.

Укупно	Срби	Мађари	Бошњаци	Русини	Црногорци	Неизјашњени	Непознато	Остали
167	127	10	4	3	6	3	5	9

Образовни састав стогодишњака у Србији могао би се претпоставити на основу две премисе: да је више жена и да су оне рођене почетком прошлог века, када образовање није било широко заступљено. Теоријски ставови да образованије становништво више води рачуна о свом здрављу те дуже живи, у Србији није потврђено на малом узорку стогодишњака. Међу њима је 116 лица са непотпуном основном школом или без ње, али и девет високообразованих.

Кратак увид у основне демографске карактеристике стогодишњака било би добро допунити теренским истраживањем, приликом којег би се истражиле „тајне“ њихове дуговечности и евентуални заједнички „именитељ“.

Економске структуре старог становништва или „активност неактивних“

Животни и радни циклус становника у последњих пола века се значајно изменио. Увођење обавезног социјалног, здравственог, пензионог и инвалидског осигурања обликовало је другачије економске односе у друштву у односу на преиндустријски период. Самим тим, улоге и статус старих лица су се промениле и попримиле нове карактеристике. Док је у аграрном друштву активност старијих чланова често била доживотна, развојем

индустрије долази до значајног смањења активних становника изнад одређених година старости. Наиме, законско дефинисање старости неопходне за пензионисање имало је изузетно велики утицај на обим старије радне снаге. Као једна од последица, јавља се тенденција повећања неактивног старијег становништва, што у условима перманентног старења становништва може имати озбиљне друштвено-економске последице.

Економска обележја старог становништва

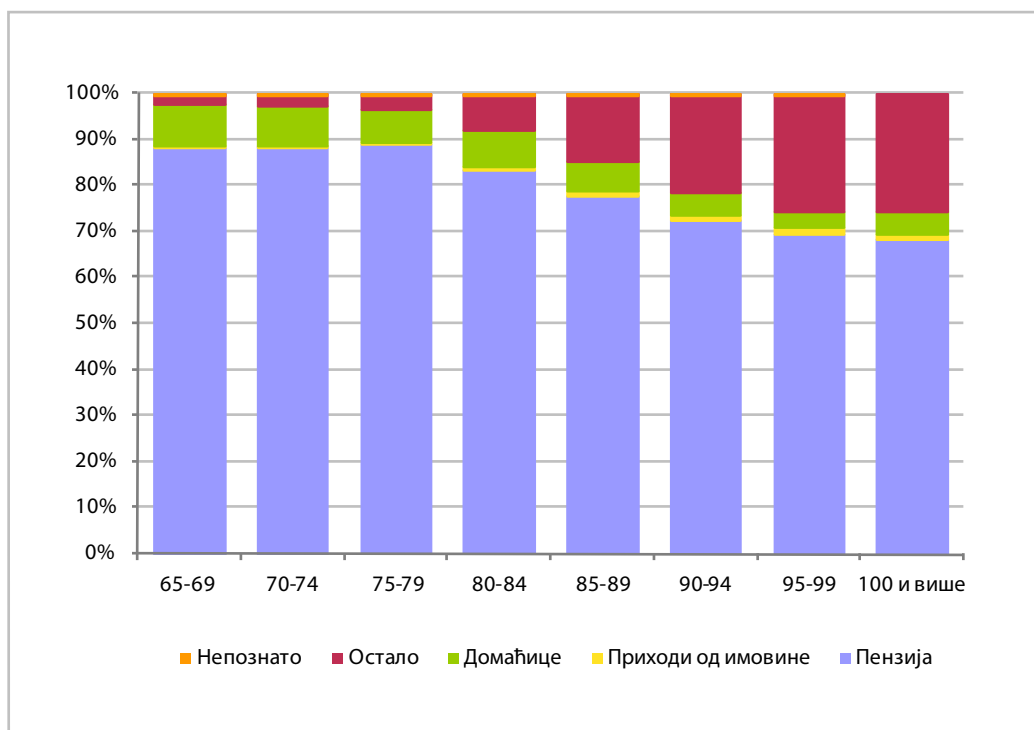
Подаци о економским обележјима становништва се бележе у свим послератним пописима становништва, што омогућава сагледавање корених промена које су се збиле у економским односима у нашем друштву. Као доња граница за прикупљање података о економским карактеристикама становништва одређена је старост од 15 година, док горња граница до када неко може бити активан није старосно ограничена. Треба нагласити да је коришћен концепт текуће активности, односно да је припадност одређеним економским категоријама дефинисана на основу активности која је била актуелна недељу дана пре критичног момента пописа. Карактеристике радноспособног становништва су са разлогом биле најчешће обрађивана тема када је реч о економским структурама. Паралелан процес који се одвија са популацијским старењем јесте повећање броја и удела неактивног становништва, па потреба за изучавањем њихових карактеристика постаје све израженија. Једна од методолошких разлика у односу на све претходне пописе је подела укупног становништва према активности на активне и неактивне, без претходно устаљене категорије „лица са личним приходом“. Значајан број старих лица је припадао баш овој категорији у претходним пописима, јер преко 90% свих лица са личним приходом чинили су пензионери (Радивојевић, 2006).

Економски неактивна лица су они становници који у време пописа нису радили и нису тражили посао, и који нису били у могућности да почну да раде у року од две недеље уколико би им посао био понуђен. Студенти и ученици су група неактивних лица у којој не постоје пописани становници старији од 65 година, а као различите категорије којима старији неактивни становници могу припадати издвајају се:

- ◆ Пензионер/пензионерка – лица која су остварила право на неки вид пензије, без обзира на тип примања
- ◆ Лице које обавља само кућне послове у свом домаћинству (домаћица) – лица која највећи део времена у току дана проводе у обављању кућних послова у свом домаћинству
- ◆ Лице са приходима од имовине – лица која имају приходе од рентирања или дивиденде
- ◆ Остало – лица која нису могла бити разврстана у неку од претходних категорија (на пример лица неспособна за рад).

Као економски доминантна категорија која фигурира код старог становништва јасно се издвајају пензионери, па се уопштено може рећи да бавећи се економским карактеристикама старије популације, ми се заправо бавимо пензионерима. Наиме, чак 86,96% укупног броја старијих од 65 година прима неки вид пензионих бенефиција (старосну, инвалидску или породичну пензију).

Графикон 13. Неактивно старо становништво према категоријама економске неактивности, по старости, Република Србија, Попис 2011.

Уколико посматрамо дистрибуцију различитих категорија (не)активности старог становништва по старости, уочавамо да је удео пензионера мало изнад просека за укупно старо становништво све до старости од 80 година. Након тога следи континуирани релативни пад пензионера, док се проценат категорија „приходи од имовине“ и „остало“ повећава. Индикативно је оно што показују апсолутни бројеви, јер 26 585 становника старијих од 80 година спада у категорију „остало“, од чега су чак 20 932 жене, односно становнице из категорије „најстарији стари“ које немају извор прихода у облику пензије. Када говоримо о домаћицама, треба напоменути да се и њихов удео смањује са старашћу, али од укупно 95 733 пописане домаћице старије од 65 година, само 18 119 има више од 80 година.

Фото: Лидија Луканић

Извори средстава за живот старих неактивних становника

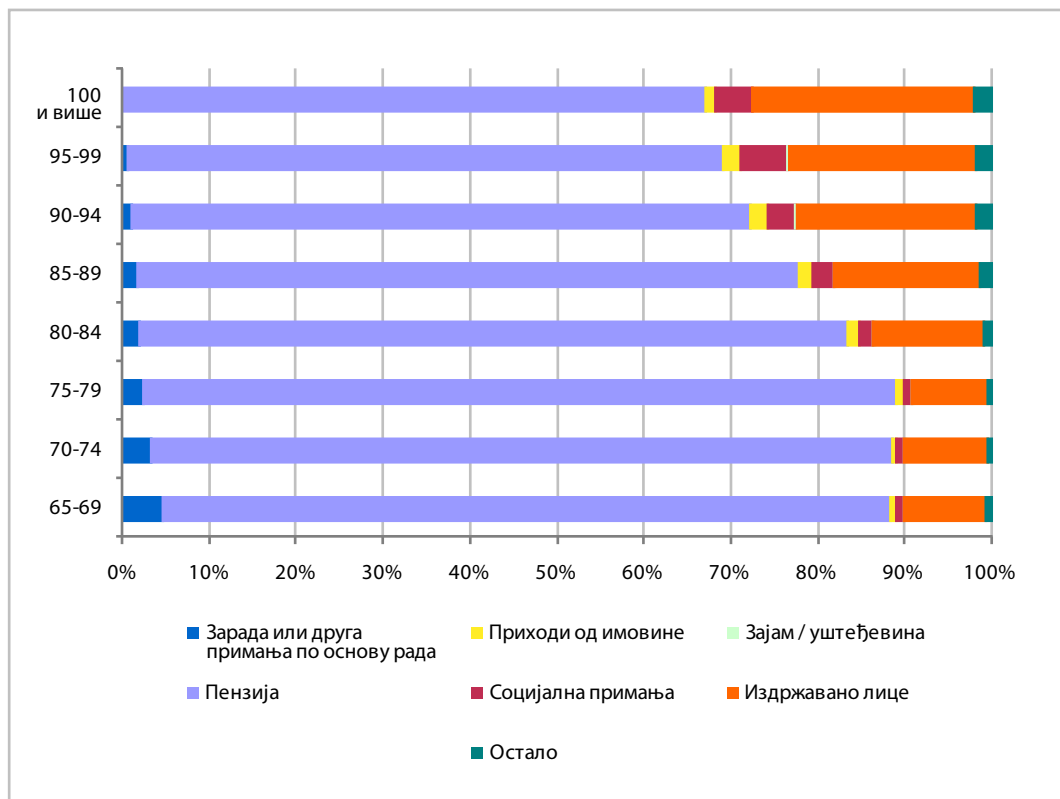
Од посебног су значаја подаци о изворима средстава за живот старијег становништва, али приликом анализе пописних података потребно је имати на уму методолошка објашњења и ограничења, како би анализа била исправна. Као прва напомена наведена је временска одредница на коју се односе прикупљени подаци о финансијској потрошњи током године која је претходила попису. Уз то, треба нагласити да питање о изворима средстава за живот не спада у основна пописна питања на основу међународних препорука. Ипак, захваљујући одлуци домаће статистике да ово питање укључи у пописницу, добијени су подаци од непроценљиве вредности, посебно када је реч о старијим становницима, који су иначе најчешће економски неактивни. Како би подаци били што кориснији и како би обухватили више реалних животних ситуација, дефиницијом је предвиђено да „уколико је лице имало више различитих извора средстава за живот (било сталних или повремених), подаци су прикупљени о свим изворима. У том случају лице је давало и одговор о главном извору средстава за живот, тј. о извору који је био највећи или најредовнији током посматране године“. Сви извори прихода старих лица су груписани на следећи начин:

- ♦ Зарада или друга примања на основу рада лица код којих је главни приход остварен на основу сталног, привременог или повремених рада, али и примања као што су: накнада за време одсуства због привремене спречености за рад (по прописима о здравственом осигурању), отпремнина, примања на основу социјалног програма (услед власничке трансформације предузећа), привремена накнада за расељена лица, накнада за рад хранитеља и сл.;
- ♦ Пензија – старосна, инвалидска, породична, пољопривредна или из приватних пензионих фондова;
- ♦ Приходи – од издавања стамбених или пословних просторија, давањем у закуп пољопривредног земљишта, поседовањем вредносних папира (акција, деоница) и др.;
- ♦ Социјална примања – материјално обезбеђење, додатак за негу и помоћ другог лица, једнократна помоћ, инвалиднина, војна инвалиднина и сл.;
- ♦ Издржавана лица – она која су живела од повремене или сталне помоћи (у новцу или натури) другог/других лица (деце, родитеља, родбине и др.), било из земље или из иностранства;
- ♦ Остало – главни извор средстава за живот није из претходних категорија или није могло да се прецизно одреди.

У пописној методологији је наглашено да треба бити обазрив приликом анализе података о економској (не)активности лица и изворима средстава за живот, па је као конкретан пример наведен случај у којима би неко ко је непосредно пред попис (*недеља* је временска одредница економске активности становништва) добио/добила право на пензију, као извор прихода не би стајала пензија већ зарада или неки други модалитет извора који је био

актуалан у претходној години (временска одредница извора прихода). Непостојање знака једнакости између економске активности и извора средстава за живот је заправо врло корисна, јер даје могућност дубље анализе економских карактеристике старије популације.

Графикон 14. Становништво старости 65 и више год. према главном извору средстава за живот, по старости, Република Србија, Попис 2011.

У зависности од претежног извора средстава за живот, старији становници од 65 година у Републици Србији су у периоду од 1. до 20. октобра 2010. и од 1. до 20. октобра 2011. године груписани у већ набројане категорије. Код „млађих старијих“ постоји мали проценат становника који су као свој главни извор средстава за живот навели зараду, односно неку другу основу примања, али се тај удео смањује са старосћу, мада чак и у старости од 95 до 99 година не нестаје (укупно седам становника који су изјавили да им је главни извор прихода примање на основу рада). Као најдоминантнији извор прихода старијих лица се свакако намеће „пензија“, поготово у старостима испод 80 година. Овај податак нам говори да су старији становници у великом броју економски „збринуту“ јер имају сигуран и перманентан приход у облику пензије. Приходи од имовине и социјална примања су у старостима до 80 година ретки, али са повећањем броја година старијих становника, повећава се и удео оних који на овај начин долазе до неопходних средстава за живот. Податак који посебно

забрињава из угла квалитета живота јесте процентувано повећање издржаваних лица код најстаријих старих.

Демографске карактеристике старих пензионера

Пензионери су категорија становништва која је економски неактивна²⁷, али на основу свог претходног радног ангажовања, брачног стања или породичних односа, имају право на новчану надокнаду. У случају када је неко провео одређен законски установљен број година на послу, на основу кога су уплаћивани доприноси, стиче право на старосну пензију, у случају када неко изгуби супружника, односно родитеља-хранитеља и (не)прелази законски дефинисан старосни лимит, има право на породичну пензију, док су инвалидске пензије резервисане за оне који су изгубили радну способност на радном месту. Попис становништва не бележи којој категорији пензионера припада сваки становник посебно, на основу чега би могли да се изведу агрегатни подаци. Према подацима Републичког фонда за здравствено и инвалидско осигурање, мало више од 50% свих пензија су старосне (удели варирају зависно од фонда), док је удео пензионера у старости 60–64 год. у укупном броју пензионера 13,72%, а удео старијих од 65 година чак 63,77%. Уколико узмемо у обзир правне основе за излазак у пензију (неопходна старост и неопходне године радног стажа за излазак у пензију), посредно можемо закључити да је од 1 628 428 пописаних пензионера, више од половине из категорије старосних, док су остале две категорије (инвалидски и породични) чешћа појава код становника млађих од 65 година. Ову констатацију потврђује и податак да је укупан број пензионера старијих од 65 година 1 038 502 (укупан број неактивних старијих од 65 година је 1 194 215), па сматрамо да због њиховог незанемарљивог обима заслужују посебну пажњу приликом анализе старијег становништва.

На питање да ли сматра да се требало опростити од законски дефинисане пензионе границе, Вопл одговара питањем: „Ко жели 40 година наметнуте доколице?“ (интервју, Vaupel).

Старење је настављање процеса конструкције друштвеног идентитета који тече у току читавог живота. Прелазак на пензију је праћен временском рекомпозицијом и реконструкцијом личног идентитета (Филиповић, 2009).

Пензионери према обележју „старост“ и „пол“ и „тип насеља“

Када је реч о старијим становницима, стицање пензионих права је зависило од многих фактора, а као први који ће бити анализиран јесте сама старост садашњих пензионера и њихова полна структура. Свакако треба посебно нагласити да је законска регулатива

²⁷ У претходном попису, 2002. године, они су припадали групи „лица са личним приходом“, да би у последњем попису, 2011, пензионере требало тражити у категорији „економски неактивни“.

дефинисала старосне лимите неопходне за добијање старосне пензије²⁸, и да постоје разлике између мушкараца и жена (65 односно 60 година). Иако је потребна обазривост приликом интерпретације података о пензионерима према полу, на основу претходних истраживања (Стојилковић, 2010), познато је да је прва генерација жена за коју се очекује да масовније оствари право на старосну пензију из „baby boom“ генерације. Од великог значаја за извођење закључака о томе ко су жене пензионери из 2011. јесте то што ове кохорте нису ушле у контингент старих у последњем попису. Заправо, међу пензионеркама из 2011. има доста оних које су породични пензионери са бенефицијама наслеђеним од покојног супруга, као и жена које су провеле активни радни век обављајући плаћено занимање и чији је број већи што је кохорта пензионерки млађа. Старосни састав породичних и старосних пензионерки из 2007. године на основу података Републичког фонда за пензијско и инвалидско осигурање (Стојилковић, 2010) иде у прилог томе²⁹. Додатни разлог за ову претпоставку треба тражити у брачној структури старијих кохорти, о чему ће детаљније бити речи. С друге стране, обрнута ситуација, односно мушкарци који имају више од 65 година и примају породичну пензију не сматрају се раширеном појавом, првенствено због великог броја мушкараца из старијих генерација који су живели у времену „пуне запослености“ и принципа „мушкараца хранитеља породице“.

На основу вредности коефицијента феминитета, може се закључити да је у свим старостима преко 65 година и свим типовима насеља више жена пензионера него мушкараца из исте категорије неактивног становништва. Као разлог се може навести утицај mortalитета на старију мушку популацију, па не чуди што се између овог показатеља и коефицијента феминитета за укупно старо становништво може извући паралела. За укупно становништво је карактеристично да је у Београдском региону и Региону Војводине овај показатељ нешто виши у односу на друга два јужна региона. Најдрастичнији однос је у Региону Војводине, где је у најстаријим групама бар дупло више жена које уживају пензиона права него мушкараца. Ово није неочекивано, јер као што је поменуто, за Регион Војводине је карактеристично ниже очекивано трајање мушкараца већ неколико деценија, па је самим тим и њихов број мањи од броја жена (пензионера). Међутим, уколико анализирамо бројчани однос пензионисаних жена и мушкараца у насељима различитог типа, јасно примећујемо да је превага жена „тежа“ у градским него у осталим насељима. У градским насељима жене пензионери доминирају у свим петогодишњим групама, са тенденцијом појачавања разлике у вишим старостима.

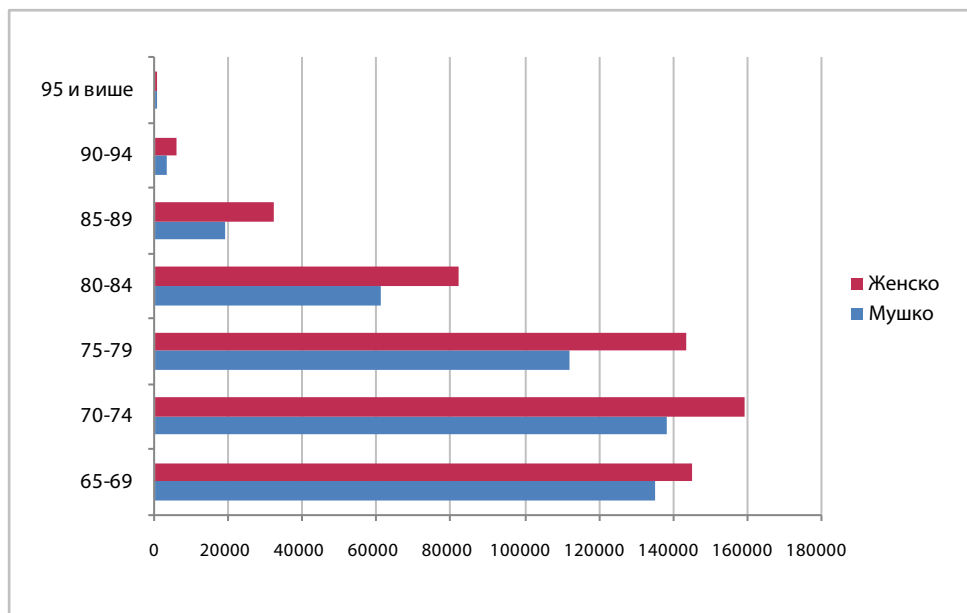
²⁸ Према важећем закону, за старосне пензионере то је 60 година старости за жене и 65 за мушкарце и минимум од 15 година радног стажа, или у 2011. години, 53 година живота за жене и најмање 35 година уплаћиваних доприноса, односно 53 године и 4 месеца старости за мушкарце и 40 година радног стажа. За породичне пензије, за удовице минимум старости је 50 година, а за удовце 55 година старости. Ове границе су подложне промени, и до сада су се кретале у смеру повећања година старости неопходне за остаривање пензионих права, па је предвиђено даље повећање минималне старости за пензионисање пре навршених 60/65 година (<http://www.pio.rs/images/dokumenta/Arhiva/uslovi%20za%20penziju%20tabela.pdf>).

²⁹ Детаљније о овоме видети у раду *Baby boom генерације на прагу пензионисања* (Стојилковић, 2010), где је на основу података из ПИО фонда закључено да је 2007. године чак трећина жена које су користиле право на пензију припадала 66 генерацији. С друге стране, структура пензионера рођених пре рата показује изразит полни дисбаланс у корист мушкараца.

Табела 15. Коefицијент феминитета пензионера према старости и типу насеља, по регионима, Попис 2011.

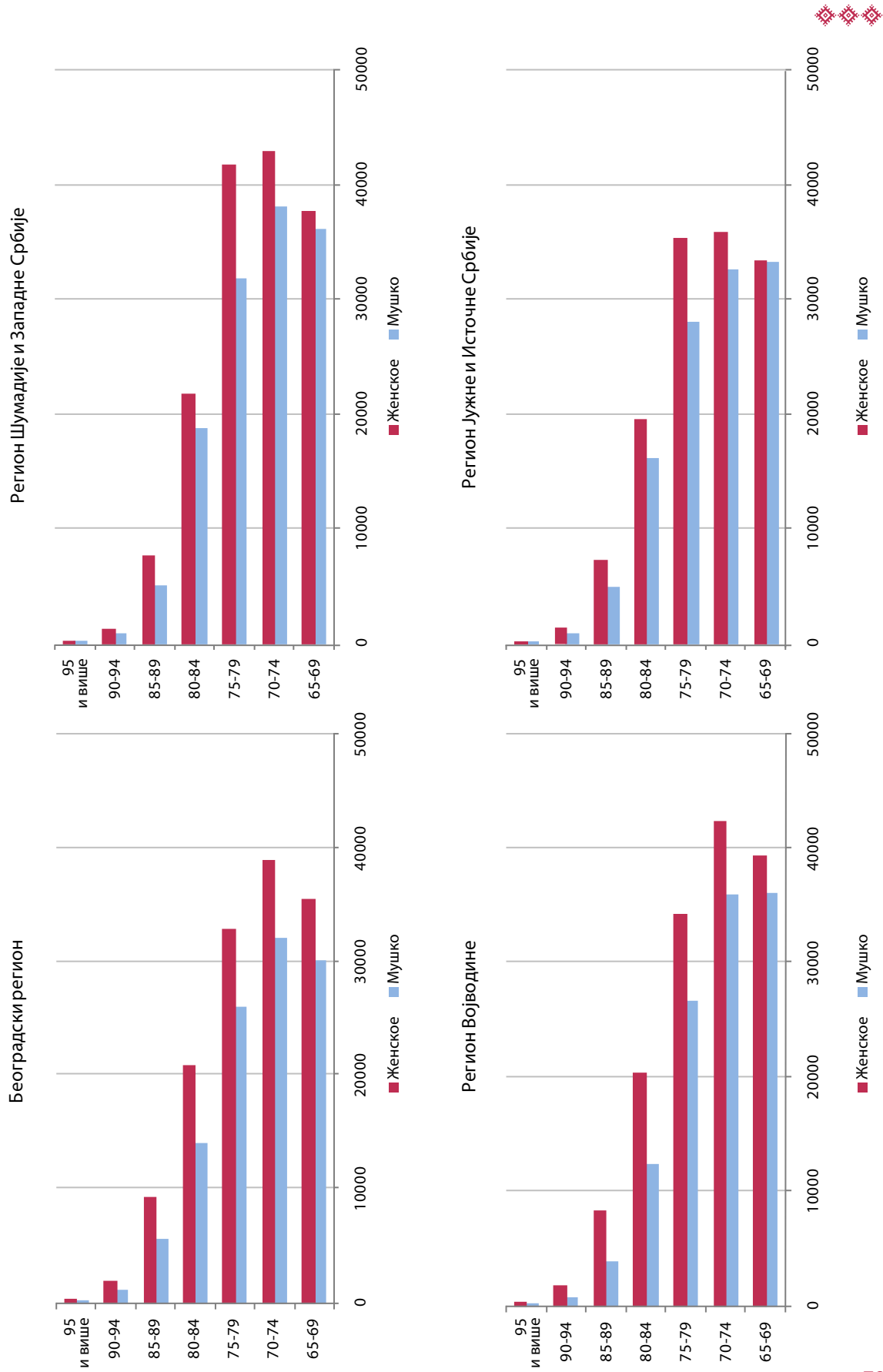
Регион	Године старости							
	укупно	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95 и више год.
	Укупно							
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	1214,12	1076,15	1154,81	1281,18	1347,22	1683,14	1818,72	2071,04
Београдски регион	1281,31	1181,95	1213,32	1263,08	1494,42	1647,83	1806,48	2130,08
Регион Војводине	1268,10	1089,49	1180,30	1285,35	1646,92	2219,01	2351,20	3280,00
Регион Шумадије и Западне Србије	1168,64	1040,81	1127,49	1309,14	1154,77	1505,60	1498,72	1512,20
Регион Јужне и Источне Србије	1148,21	1004,21	1100,94	1262,18	1214,18	1491,65	1665,33	1465,12
Регион Косово и Метохија
	Градска							
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	1255,56	1141,64	1179,51	1255,38	1511,40	1736,16	1903,02	2288,79
Београдски регион	1340,11	1258,88	1270,25	1296,73	1569,45	1643,85	1843,00	2289,72
Регион Војводине	1346,05	1179,42	1228,57	1368,19	1756,71	2246,54	2457,52	3837,21
Регион Шумадије и Западне Србије	1128,59	1029,79	1073,71	1157,13	1297,75	1615,75	1502,65	1311,11
Регион Јужне и Источне Србије	1131,17	1041,46	1073,24	1144,94	1334,60	1492,21	1737,70	1675,68
Регион Косово и Метохија
	Остала							
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	1160,15	983,37	1121,70	1313,09	1175,05	1602,51	1677,45	1694,03
Београдски регион	1031,02	890,36	976,25	1117,32	1164,72	1679,55	1509,26	1062,50
Регион Војводине	1152,23	954,15	1108,76	1167,09	1484,03	2170,61	2156,00	2531,25
Регион Шумадије и Западне Србије	1200,58	1051,52	1172,65	1421,03	1074,93	1423,53	1495,07	1756,76
Регион Јужне и Источне Србије	1161,67	968,96	1123,72	1348,84	1145,58	1491,23	1615,38	1306,12
Регион Косово и Метохија

И у осталим насељима постоје јасне разлике између броја жена и мушкараца пензионера старијих од 65 година, али су оне мало блаже у односу на разлике које су присутне у градским насељима. Као једно од поља за даља истраживања, отвара се питање зашто је број пензионера и пензионерки изједначенији у осталим насељима него у градским насељима. Чак је број мушкараца старости 65–69 год. виши од броја жена у осталим насељима, а овај „куриозитет“ можемо приписати нижем утицају морталитета у „млађим“ годинама.

Графикон 15. Старосно-полна пирамида пензионера, Република Србија, Попис 2011.

Карактеристике пензионера према старосно-полном саставу најбоље се могу анализирати на основу пирамиде (граф. 15), која нам визуелно приближава неке од битних обележја и тенденција када је реч о старим пензионерима и пензионеркама. Наслеђене структуралне карактеристике популације су приметне и на старосно-полној пирамиди старијих пензионера, јер је укупан број жена у пензији старости 70–74 година већи од броја пензионерки које су 2011. године имале између 65–69 година. Иста констатација важи и за мушкарце пензионере, а разлог за овакав однос јесте популациони моментум, односно историјски тренутак када су одређене генерације рођене (мирне/ратне године). Претпоставка да је одређен број жена добио „пренесена“ права на пензију на основу свог претходног брачног стања се сматра валидном, па је то додатни разлог (поред смртности) за приличну симетричност старосно-полне пирамиде пензионера, ако се узме у обзир да су старије генерације жена имале значајно ниже стопе активности у односу на мушку популацију.

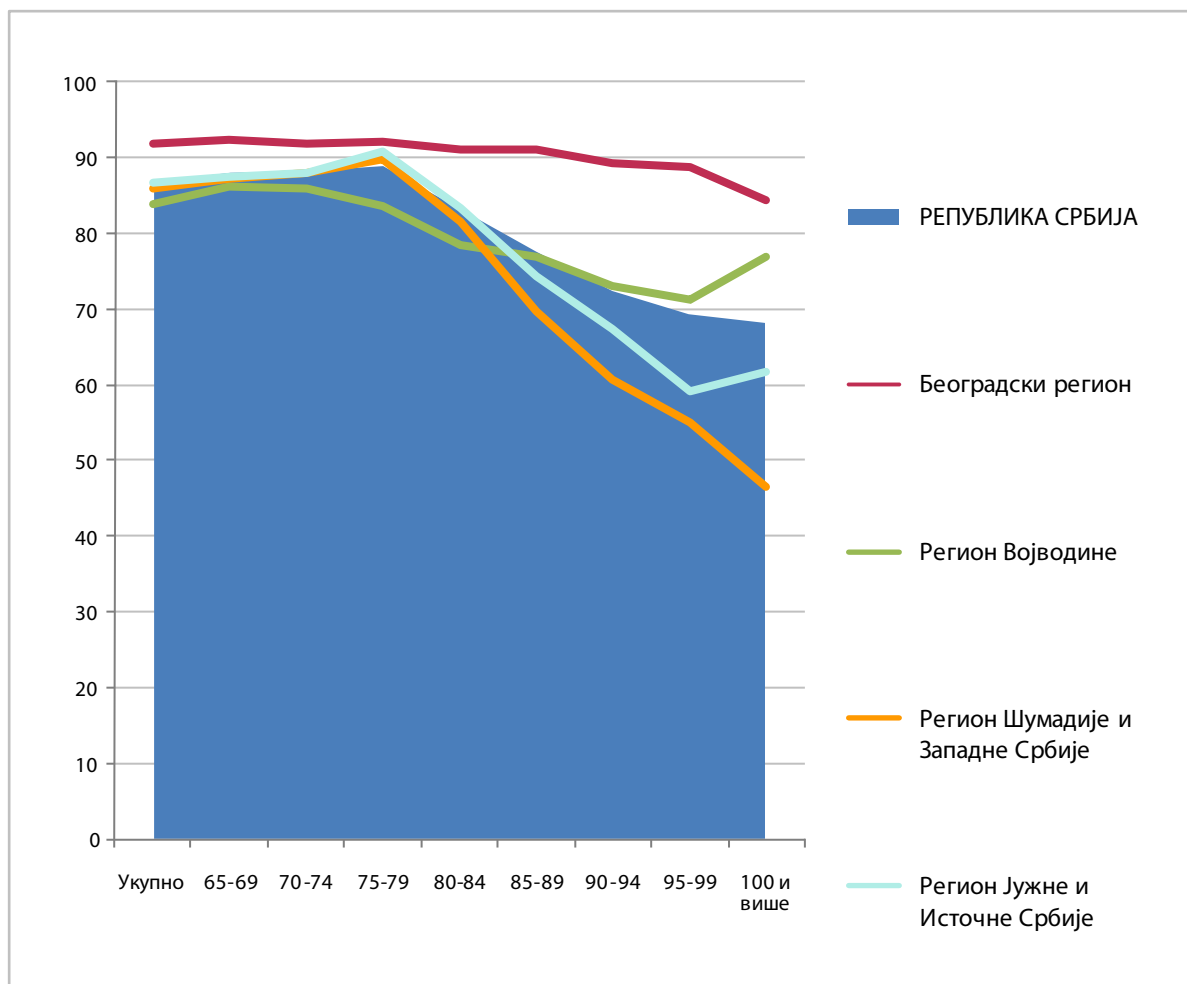
Графикон 16. Старосно-полна структура пензионера, по регионима, Попис 2011.

Значајна одредница у анализи када је реч о становништву које се у попису декларисало као „пензионер/пензионерка“ јесте место становања, односно агрегирање ове категорије становништва према дихотомној расподели насеља на градска и остала. Најбитнији фактор који фигурира у одређивању броја и удела пензионера у градским и неградским насељима је свакако начин на који су становници стекли пензиона права. Док је индустрија била концентрисана махом у градовима, у осталим насељима је најчешћи вид упошљавања радне снаге била пољопривредна делатност. За раднике у индустријском и услужном сектору постојала је законска обавеза уплаћивања доприноса, док је пензијско осигурање пољопривредника новијег датума, јер је први закон у овој области донесен тек 1979. године, и био је на добровољној основи (Mijatović, 2010). Заправо, најмлађи пољопривредници који су према последњем попису имали више од 65 година су у време доношења овог закона имали 33 године.

Спуштањем на нижи административни ниво, односно на ниво НСТЈ 2, могу се извести закључци о територијалним разликама које постоје између региона, односно упоредити одступања од државног просека. Наиме, као и у већини других анализа, Београдски регион се истиче повољнијим вредностима одређених индикатора, у овом случају удела пензионера. Овај показатељ је скоро у свим старостима преко 65 година (осим у случају старијих од 100 година) око 90%, што говори о врло високом уделу старијих становника од 65 година који имају новчане приходе, а спадају у неактивно становништво. Ово је посебно значајно за више старости, пошто „млађи“ стари могу радним ангажовањем надоместити одређен део средстава за живот. Сви региони имају сличне уделе пензионера до старости од 80 година, када настају дивергенције у проценту пензионисаних у неактивном становништву. Регион Војводине има најмања одступања у односу на републички просек у вишим старостима, док је нижи удео пензионера код становника старости преко 80 година забележен у Региону Шумадије и Западне Србије. Најнеповољнија ситуација код најстаријих становника јесте у Региону Јужне и Источне Србије, у којем новчану накнаду у облику пензије прима процентуално најмањи број неактивних становника. Старење старих је један од феномена о којима смо већ говорили, али је ово место на којем заслужује да се посебно апострофира ова проблематика. Очигледно је да су млађе кохорте старијих становника у великом броју успеле да обезбеде пензиона права, али када је реч о најстаријим кохортама, то се не може рећи, поготово у НСТЈ 1 Србија – југ регионима. Овај феномен је испреплетан и са карактеристикама старије популације према образовном саставу, токовима миграција, доминантним гранама економских делатности у одређеном времену када су најстарији стари били радноспособни.

Графикон 17. Удео пензионера у укупном неактивном становништву, старости 65 и више год., по регионима, Република Србија, Попис 2011. (%)

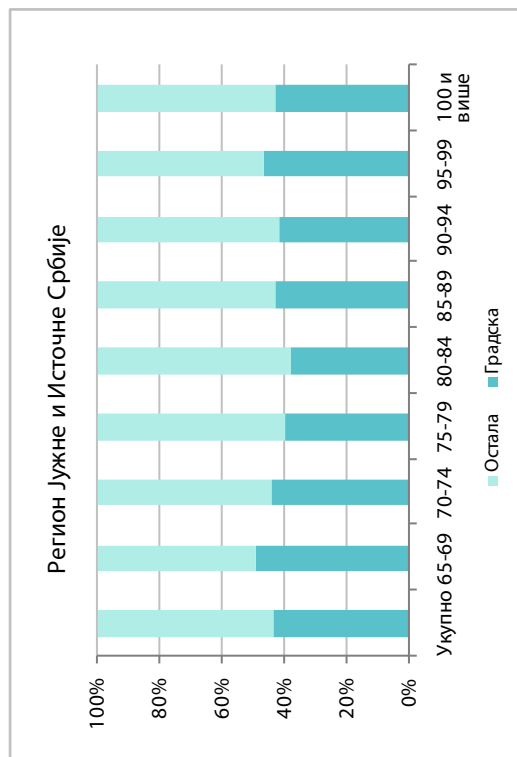
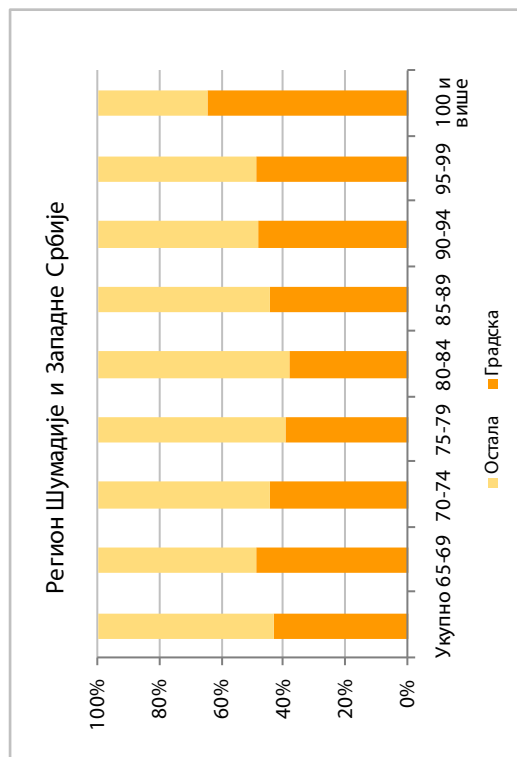
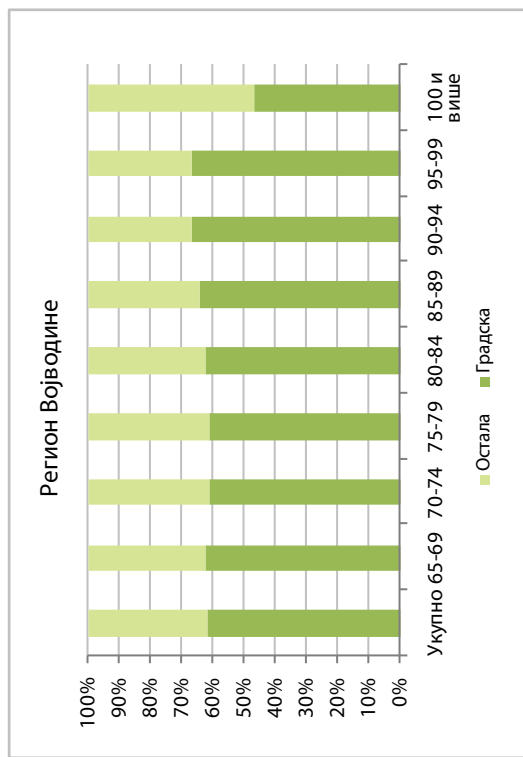
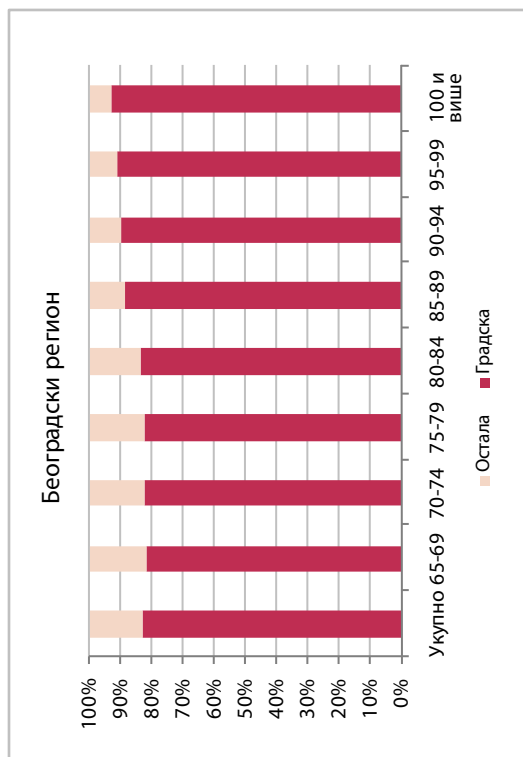
Иако је удео пензионера у неактивном становништву у свим регионима изузетно висок, са тенденцијом опадања са старашћу, постоје приметне разлике према типовима насеља. У свим регионима пензионери су заступљенији у градским него у осталим насељима, али са различитим одступањима. Београдски регион одликује највиши ниво пензионера старијих од 65 година у неактивном становништву, а највеће одступање између градских и осталих насеља у скоро свим регионима заправо настаје у старостима изнад 80 година, осим у Региону Војводине, где је та разлика карактеристична у свим петогодиштима, што је и логична последица претежно пољопривредног карактера осталих насеља.

Табела 16. Удео пензионера у неактивном становништву према старости и типу насеља, по регионима, Попис 2011.

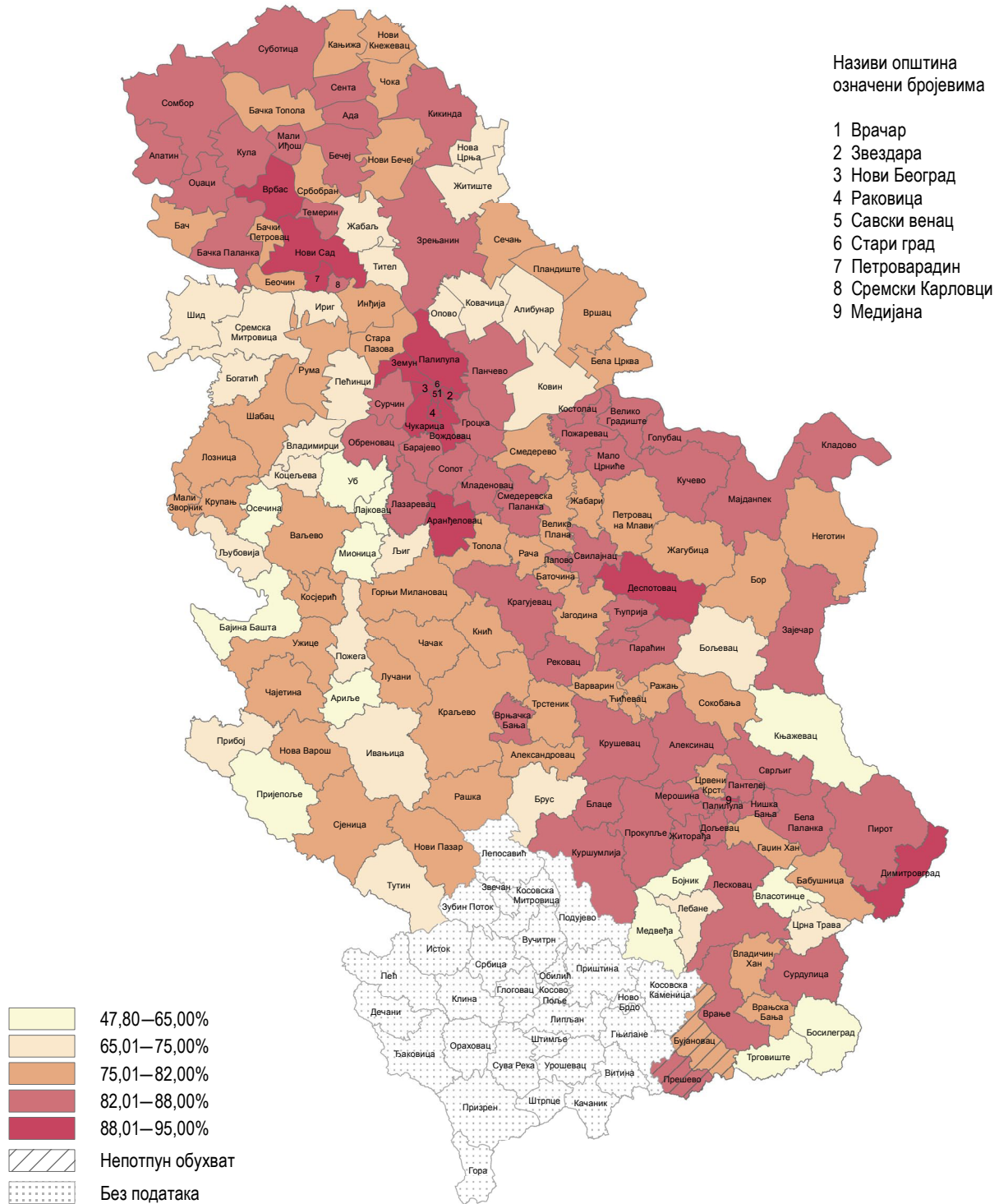
Регион	Тип насеља	Године старости							
		укупно	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95 и више год.
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Укупно	86,96	88,13	88,36	89,02	83,37	77,72	72,49	69,30
	Градска	90,86	91,65	90,79	90,93	89,94	89,88	87,92	82,75
	Остала	82,16	83,25	85,21	86,81	76,59	63,90	54,96	51,57
Београдски регион	Укупно	91,98	92,51	92,01	92,25	91,06	91,16	89,30	88,30
	Градска	93,44	94,02	93,18	93,06	93,12	94,43	93,18	90,96
	Остала	85,43	86,24	86,81	88,63	81,64	71,63	64,52	67,35
Регион Војводине	Укупно	83,93	86,26	86,03	83,71	78,52	76,76	73,00	71,65
	Градска	89,96	91,29	90,74	89,73	87,61	86,38	84,19	77,32
	Остала	75,70	78,94	79,55	75,77	67,06	63,93	57,59	63,13
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	85,89	87,15	87,89	89,72	81,55	69,56	60,56	54,07
	Градска	89,24	90,11	89,02	89,63	88,46	86,73	82,76	75,91
	Остала	83,48	84,49	87,01	89,77	77,79	60,01	48,42	41,80
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	86,77	87,31	88,02	90,76	83,33	74,25	67,35	59,38
	Градска	89,39	90,14	88,59	90,24	88,64	87,88	86,71	76,74
	Остала	84,84	84,70	87,57	91,12	80,35	66,51	58,00	49,56
Регион Косово и Метохија	

Други фактори који утичу на однос броја пензионера који живе у градским односно у неградским насељима јесу мрежа насеља, као и концентрација становништва у једном од два типа насељености. Наиме, постоји вишедеценијска тенденција повећања концентрације становништва у градским насељима, што је једна од последица доступности најразличитијих сервиса и услуга институција система (социјалне и здравствене заштите, културних садржаја и слично). Однос удела пензионера према типу насеља и старости (граф. 18) релативно је уједначен, и то је заједничка црта свих региона. Међутим, постоје велике међурегионалне разлике, па је у урбаном простору Београдског региона сконцентрисан највећи број пензионера, и то је уједно регион који највише одступа од просека за целу земљу. У Региону Војводине више је пензионера пописаних у градским насељима, док за регионе Србија – југ важи супротно, односно већи проценат пензионера живи у неградским насељима.

Графикон 18. Однос удела пензионера у градским и осталим насељима, према старости, по регионима, Попис 2011.

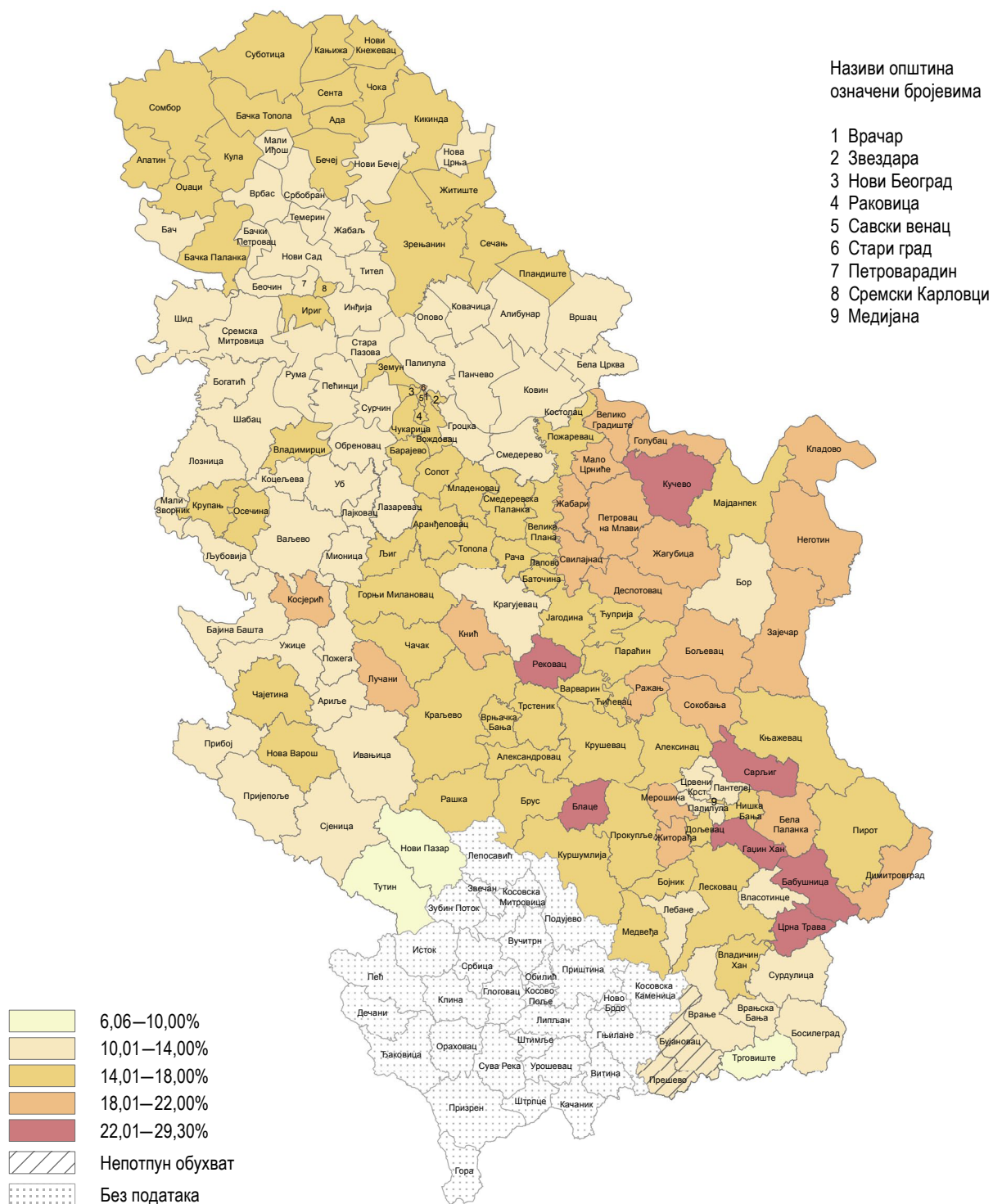

Карта 11. Удео старих пензионера у укупном старом становништву, Попис 2011.

Карта 12. Удео старих пензионера у укупном становништву, Попис 2011.

Активни стари, „мит или стварност“

Продужење очекиваног трајања живота се апострофира као један од разлога за повећање броја старих становника, па се у тражењу одговора на овај феномен (према неким проблем, а према другима тријумф) тежи формулисању одговарајућих делотворних политика. Концепт „активног старења“ се базира на идеји да су старији становници врло вредан друштвени ресурс и да њихово знање и искуство треба користити у свим друштвеним областима. Једна од димензија активног старења јесте и економска, односно чињеница да су данашњи старији становници уједно и здравији и образованији од претходних генерација, и да продужењем њиховог радног века економија добија велике бенефиције. Када посматрамо активност старијих становника од 65 година у Србији према последњем попису, закључујемо да та група старијих становника која је и даље радно активна није обимна, али заслужује посебну пажњу из више разлога. Због транзиционих промена кроз које је наша земља прошла старо становништво је морало да се прилагођава на другачије економске односе у друштву. Један од видова те адаптације јесте наставак радне ангажованости и након година старости када се уобичајено прекида радни век. Ипак, постоје неке специфичности наставка рада након 65 година, а оне се могу најбоље осветлити уколико се анализирају економски активни стари становници према различитим занимањима. Методолошки посматрано, категорију економски активних лица која обављају занимање чине лица која су у недељи пред попис „бар један сат обављала било какав посао који је плаћен или ће бити плаћен (у новцу или у натури), независно од тога да ли лице има формално-правни уговор о запослењу, само усмени договор са послодавцем или самостално обавља посао“, или „лица која имају посао, али су из објективних разлога била спречена да га обављају у референтној недељи због болести, годишњег одмора, штрајка и сл.“ (Републички завод за статистику). Оваква дефиниција се разликује од оне из претходног пописа, јер се 2002. под занимањем сматрало обављање одређених врста послова у циљу стицања средстава за живот, без ближих одређења као у последњем попису.

Табела 17. Економски активно становништво које обавља занимање старости 65 и више год., према врсти занимања, Република Србија, Попис 2011.

	Укупно			65 и више год.		
	свега	мушко	женско	свега	мушко	женско
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	2304628	1333293	971335	55555	36074	19481
Руководиоци	57172	38611	18561	345	308	37
Стручњаци и уметници	340703	141299	199404	2096	1651	445
Инжињери, стручни сарадници и техничари	372300	173359	198941	579	352	227
Административни службеници	168188	72346	95842	126	81	45
Услужна и трговачка занимања	372058	173884	198174	446	278	168
Пољопривредници, шумари, рибари и сродни	271195	192862	78333	47703	31154	16549
Занатлије и сродни	312667	258065	54602	737	608	129
Руковаоци машинама и постројењима, монтери и возачи	190643	166612	24031	274	261	13
Једноставна занимања	182954	86669	96285	3049	1270	1779
Војна занимања	19876	18870	1006	3	3	-
Непознато	16872	10716	6156	197	108	89

Од укупног броја активних становника који обављају занимање (запослени) (2 304 628 становника), 2,41% је активних који су у време Пописа 2011. имали више од 65 година (55 555 становника). Међутим, најилустративнији је податак да је удео активних мушкараца ове старости у укупном активном мушком становништву „само“ 2,71%, док је активних жена које су навршиле 65 година у укупном активном женском становништву „чак“ 2,01%. Док је старосна граница код мушкараца за одлазак у пензију 65 година, код жена је та граница 60 година, па би било очекивано да разлика између удела различитих полова буде значајно већа. Међутим, уколико ближе анализирамо податке о активности, јасно се намеће закључак да је највише активних становника (и жена и мушкараца) који се баве пољопривредним активностима. Наиме, у укупном броју активних који припадају занимању „пољопривредници, шумари, рибари и сродни“, 17,59% је старијих од 65 година, односно 16,15% мушкараца и 21,13% жена. Старији становници у свим осталим групама занимања заступљени су са мање од 1%, осим код једноставних занимања, где је удео 1,67%. Доминација пољопривредних занимања се још боље уочава уколико се анализирају удели различитих занимања у укупном броју активних старијих становника. Чак 85,87% њих су имали неки вид прихода на основу пољопривредних и сродних занимања, док је 5,45% обављало неко од једноставних занимања, са јасним полним дистинкцијама (3,52% мушкараца и 9,13% жена). Као трећа група занимања по заступљености, издваја се група стручњака и уметника, где су од укупног броја активних запослених, 3,77% старији од 65 година.

Табела 18. Економски активно становништво које обавља занимање старости 65 и више год., према врсти занимања, по полу и регионима, Попис 2011. (%)

Занимање	Београдски регион		Регион Војводине		Регион Шумадије и Западне Србије		Регион Јужне и Источне Србије	
	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско	мушко	женско
Руководиоци	8,54	3,51	1,75	0,71	0,21	0,05	0,26	0,04
Стручњаци и уметници	41,96	38,63	8,92	9,35	1,27	0,64	2,01	0,57
Инжињери, стручни сарадници и техничари	7,39	11,54	2,09	3,97	0,36	0,79	0,50	0,41
Административни службеници	1,70	3,68	0,46	1,15	0,09	0,06	0,10	0,06
Услужна и трговачка занимања	4,75	9,70	1,99	3,70	0,27	0,39	0,50	0,37
Пољопривредници, шумари, рибари и сродни	21,73	20,23	72,26	54,76	93,48	88,79	90,70	89,44
Занатлије и сродни	4,95	3,01	3,58	2,38	1,12	0,62	1,40	0,26
Руковаоци машинама и постројењима, монтери и возачи	4,70	0,33	1,47	0,26	0,36	0,06	0,37	0,03
Једноставна занимања	3,20	7,69	7,04	22,75	2,69	8,29	3,78	8,35
Непознато	1,00	1,67	0,44	0,97	0,15	0,32	0,38	0,47

Посматрамо ли регионалну дистрибуцију активних старијих становника, можемо издвојити регионе где су старији становници више односно мање ангажовани у односу на републички просек. Два региона у којима је највећи удео становника који имају више од 65 година и радно су активни јесу Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије, са сличним уделима старијих у укупном активном становништву које обавља занимање (4,58% односно 4,00%). Друга два региона имају осетно мањи удео, па је у Београдском региону само 0,43% активних старих, а у Региону Војводине 0,82%. Интерна дистрибуција активних старијих према полу и врстама занимања која обављају додатно осветљава одређене битне моменте када је економска ситуација старијих становника у питању (таб. 18). У Београдском региону је присутна доминација немануелних занимања са највећим уделом мушкараца који су стручњаци и уметници (41,96%) и жена (38,63%) истог занимања, као и највишим уделом руководиоца у односу на остале регионе, са очекиваном полном несразмером у корист мушкараца. Такође, ово је регион у којем се сваки пети становник старији од 65 година бави пољопривредним и сличним делатностима. У свим осталим регионима, структура радно активних старијих мушкараца и жена показује другачије карактеристике. Иако би се очекивало да ће у Региону Војводине, који важи за типично пољопривредни, удео старијих активних бити највиши, то није случај, јер два јужна региона имају приметно веће уделе пољопривредника и пољопривредница у укупном броју старијих активних. Ово је индиректни показатељ сиромаштва старијих становника ова два региона, па се на овај начин може увидети релативна економска повољност северних региона³⁰.

³⁰ Сиромаштво је пре свега рурални феномен, а одликују га и велике регионалне разлике. Индекс сиромаштва у 2007. години се кретао од 3% у градском подручју Београда до 18,7% у руралним подручјима југоисточне Србије. Највећи ризик сиромаштва имају лица старија од 65 година (Вуковић, 2010).

Оно што је особено за Регион Војводине је и висок удео старијих жена које се баве „једноставним занимањима“, као и висок удео стручњака и уметника старијих оба пола у односу на Регионе Шумадије и Западне Србије и Јужне и Источне Србије.

Образовна структура старих или „квалитет квантитета“

Традиционално посматрано животни циклус се састоји од три фазе – образовања, рада и пензионисања. образовање се дуго доживљавало као припремни процес који треба младе генерације да оспособи за живот у одраслој фази. Овај концепт је замењен концептом перманентног образовања, јер су динамичне друштвене промене изискивале становништво које се континуирано усавшава како би могло да им се прилагоди и функционише у новим околностима³¹. Захтев за перманентним образовањем није заобишао ни старију популацију, делимично због потребе боље социјалне инклузије, делимично због могућности самосталног решавања проблема, односно већег степена независности у познијим годинама. Боље образовање често значи и бољи квалитет живота старих.

Структура према образовању се истражује на основу уобичајених обележја – писмености и школске спреме. Писмено становништво обухвата сва лица старија од 10 година која се школују, лица која се више не школују али су завршила три разреда основне школе, као и лица која су без школе или са мање од три разреда, али су се изјаснила да умеју да прочитају и напишу текст у вези са свакодневним животом. Школска спрема се утврђује на основу највише завршене школе за становништво старије од 15 година, при чему се подразумева образовање стечено у званичном школском систему. Попис 2011. је први пут омогућио да се састав становништва сагледа и према компјутерској писмености.

Када је реч о старом становништву, сва ова обележја имају посебну тежину. Не само да говоре о потенцијалима старије популације данас већ су и индикатори социоекономске развијености времена у којима су генерације старих стасавале и школовале се, али откривају и развојне тенденције и модернизацију друштва. „За време дугог периода преовлађујуће неписмености у патријархалним друштвима старост је била цењена а стари људи често доживљавани као мудраци, односно они чија су искуства и нагомилана знања непроцењива и важна за друштво. Стари људи су представљали извор знања и институционалне меморије, што је имало адаптивну улогу или чак представљало услов опстанка таквих друштава. Са рађањем грађанског друштва, а затим са новим технологијама и новим занимањима, те

³¹ Идеја да оно што знамо доминантно обликује наш живот нашла је своје место у економској теорији шездесетих година XX века. Ставови о томе да образовање и индивидуалне способности (вештине) радне снаге имају кључну улогу у процесу социоекономског развоја формално су уобличени у економској теорији о људском капиталу. Према овој теорији, радна снага се не разматра на агрегатном нивоу, већ на нивоу појединаца. Оваква схватања су раније имала мало поборника. Изузетак је био Смит, који је веровао да економија није стимулирана радницима као масом, већ стеченим и употребљивим (примењивим) способностима појединаца, радника и свих чланова друштва (Smith, 1991). Поменути ставови о томе да су индивидуалне способности радника врста капитала захтевали су време како би се укоренили. Наиме, схватања да је образовање фактор економског раста појављивала су се и током XIX и у првој половини XX века, али су у радове економиста систематично уграђена тек од шездесетих година XX века (Глигоријевић, Васић, 2013).

повећаном могућношћу складиштења знања и информација, младост добија примат, што своју кулминацију доживљава у савременом потрошачком друштву када жеља за вечном младошћу добија чак статус идеологије“ (Миланков, 2010). Данас, када се старењу приступа кроз активан концепт, „образовни квалитет“ сениора је важан како за јавне политике, тако и за процењивање нематеријалног капитала старих на које друштво може да рачуна. У сфери образовања лако се може сагледати важност активног старења на индивидуалном и друштвеном нивоу.

Боље образовано старо становништво више узима учешћа у разним облицима друштвене активности. Демографија нам пружа емпиријске доказе да уз образованије иде и боља брига за сопствено здравље, што у крајњем случају није добитак само за појединца, већ за целу заједницу. Однос према образовању и здрављу се може посматрати и као вид људског капитала или капитала важног за позније доба. Неке од теоријских поставки о људском капиталу, које сумирају Глигоријевић и Васић (2013), имају пуно оправдање и у новој парадигми старости, без обзира на то што се о њима говори када је реч о радној снази и не везују се експлицитно за старо становништво. Вредно помена је да Шулц (1961) тврди да појединци свесно улажу у себе како би поправили лични материјални положај и да од нивоа образовања и здравствених стандарда зависи стопа економског раста. Ако се уместо стопе економског раста посматра квалитет живота у старости, логично је да поменута улагања имају кумулирани значај и на индивидуалном и на макронивоу у демографски старим друштвима. Аутори наводе и Бекера, који сматра да се концепт људског капитала може користити за решавање свакодневних проблема, што се опет може транспоновати на проблеме старих. Поред тога, у време великих дисбаланса између улазећих и излазећих генерација радног контингента, када се померају границе за одлазак у пензију, старијима се отварају нове шансе да валоризују своја знања, вештине и искуство. За демографски стара друштва образовани људи треће доби постају све значајнији због интергенерацијског трансфера знања. Старо становништво се више не третира као социјални терет, већ својим компетенцијама учествује у формирању људског капитала. Немањић то види као предности старости због дугогодишњег искуства, стечених знања, стрпљења, опрезности, мудрости којом располажу и сл.

Поред глобалних бољитака активан стил живота у познијим годинама доноси појединачну корист свакој особи, јер разноврсне активности одржавају физичку и менталну виталност, доприносе независности, социјалним контактима и самопоштовању. Једна од предикција активног старења јесте и перманентно усавршавање и образовање. образовање је процес који не зна за старосне лимите. Није претерано рећи да ће у 21. веку образовано старо становништво бити специфичност и показатељ модерног и развијеног друштва. У Србији, међутим, актуелно образовно стање старе популације указује да постоји незанемарљив део оних који немају ни елементарно образовање и који се нису ни описменили. Тако се у нашој земљи истовремено сусрећемо са оснивањем институција за образовање људи треће доби, што је резултат савремених развојних тенденција, као и са популацијом оних који нису имали могућности или нису исказали вољу за образовањем током целог животног века.

(Не)писменост

У Србији још није постигнута потпуна писменост становништва а рецидиве прошлих времена сумира старо становништво. Писменост је преовлађујуће обележје старог становништва Србије, али је, с друге стране, неписменост пре свега одлика старости. Стога је интересантно истражити баш ову категорију, која је у развијеним друштвима реткост. Од 127 463 неписмена становника Србије о којима говоре последњи пописни подаци, њих 89 887 или 70,5% је старије од 65 година. И док неписмени чине 1,96% становника старијих од 10 година, у старом становништву њихова партиципација је 3,5 пута већа, тј. 7,19%. Територијални размештај неписмених у 2011. години показује да постоји јака регионална асиметрија. У НСТЈ 1 Србија – југ има скоро три пута више неписменог старог становништва него у северном региону (66 997 : 22 890). Ниже регионалне јединице НСТЈ 2 показују велике варијације. Да је Београдски регион најразвијенији, читава се у најмањем броју и уделу старих становника који не умеју да читају и пишу (7 057 или 7,85%). У Региону Шумадије и Западне Србије њихов број је пет пута већи – 34 987 (38,92%). Високо учешће, од 35,61%, има и Регион Јужне и Источне Србије, са 32 010 неписмених старијих особа, док је у Војводини пописано 15 833 (17,61%) таквих лица.

Табела 19. Неписмено старо становништво Републике Србије према старости и полу, пописи 2002. и 2011.

Пол	Године старости							
	укупно	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95 и више год.
2002								
Свега	172738	42613	52649	41520	22446	8613	4056	841
Мушки	17315	4819	5076	3426	2067	1146	627	154
Женски	155423	37794	47573	38094	20379	7467	3429	687
%								
Свега	100	24,67	30,48	24,04	12,99	4,99	2,35	0,48
Мушки	100	27,83	29,32	19,79	11,94	6,62	3,62	0,89
Женски	100	24,32	30,61	24,51	13,11	4,80	2,21	0,44
2011								
Свега	89887	6382	13012	30819	25310	11261	2685	418
Мушки	8139	1145	1418	2707	1881	755	199	34
Женски	81748	5237	11594	28112	23429	10506	2486	384
%								
Свега	100	7,10	14,48	34,29	28,16	12,53	2,99	0,47
Мушки	100	14,07	17,42	33,26	23,11	9,28	2,45	0,41
Женски	100	6,41	14,18	34,39	28,66	12,85	3,04	0,47

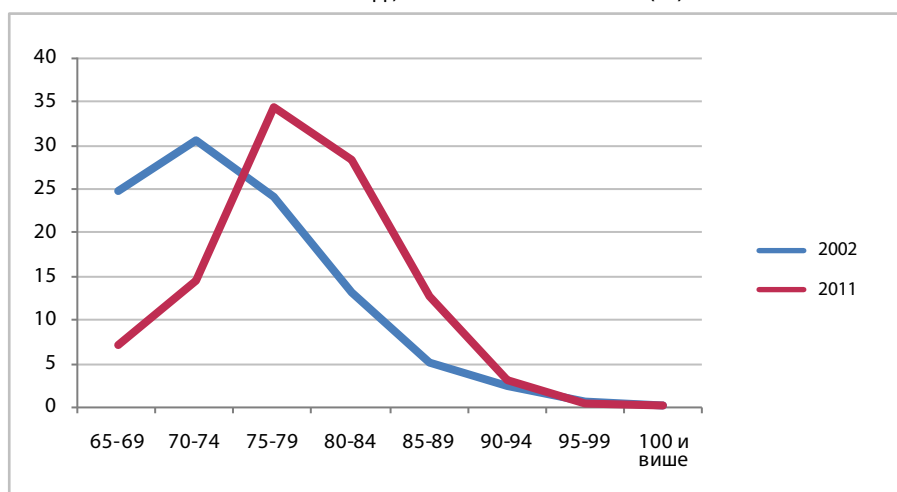
У односу на Попис 2002, број неписмених становника у Србији је опао за 45,3%, што се највише дугује паду од 48% неписмених лица старијих од 65 година. Тиме је настављен тренд из претходног периода. Непосредан узрок је дејство морталитета с обзиром на то да су

неписмени сконцентрисани у најстаријем животном добу, у кохортама рођеним пре Другог светског рата које нису биле масовније обухваћене школовањем и које су услед биолошког одумирања све мање. Управо због истих демографских фактора, морталитета и величине кохорти, неписмено становништво међу старима у 2011. години има специфичну генерацијску расподелу (таб. 19, граф. 19). Највеће присуство неписмених је међу генерацијама које су одрасле у предратној руралној Србији са неразвијеном мрежом школских институција, и то оних генерација које нису „крње“ и које још нису десетковане услед смртности. Тако је неписмених највише у становништву рођеном између 1926. и 1936. односно између два рата. Ово становништво, старости 75–79 и 80–84 године, концентрише више од 60% неписмених старих лица. Старији старосни разреди броје мање неписмених, с обзиром на то да су те кохорте бројчано мање. Дистрибуција неписмених према старости у 2002. години је друкчија јер су све генерације старијих од 65 година биле рођене пре рата. Послератна кампања описмењавања, ширење образовне инфраструктуре и прокламовање школовања за све, без обзира на пол, националност или социјални статус, највише је утицало на смањивање неписмености код тада најмлађе кохорте рођених од 1932. до 1937. године. Ове генерације су упркос одлагању школовања током рата, а захваљујући послератном ентузијазму у области образовања, стекле могућности да се описмене у узрасту старијем од основношколског.

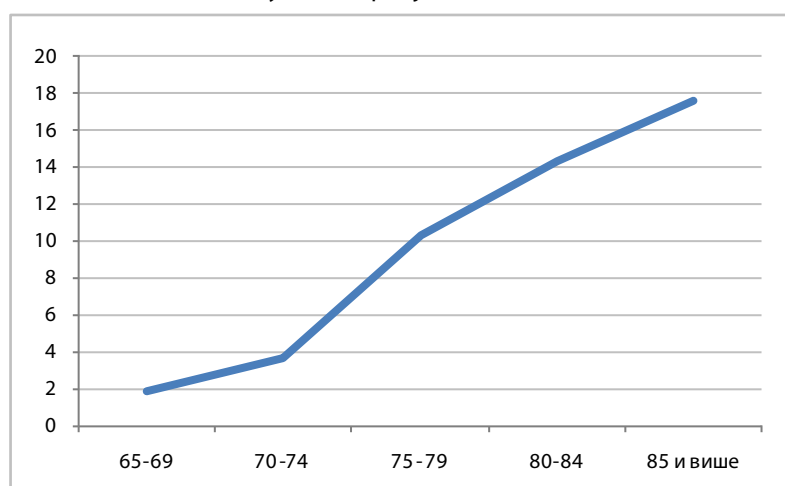
Ако се упореди неписменост појединих генерација, очито је да је међу најстаријима највећа преваленција овог обележја (17,6% у становништву старости 85 и више год.). (Не)писменост сваке генерације заправо представља одраз времена у којем је одрасла, тадашњих могућности школовања, законодавства у области образовања, мреже школских институција, социјалних позиција, родних асиметрија и других друштвених фактора³². Имајући на уму промене након Другог светског рата, о којима се говори као „експлозији“ школства, генерације рођене након тога требало би да репрезентују образовне помаке. Најмлађе старо становништво (65–69), рођено за време или непосредно након завршетка рата, подлегало је закону о обавезном школовању па је његова писменост највећа међу посматраним кохортама. Ипак, 1,88% неписмених и у овој кохорти сведочи о томе да обухват школовањем (описмењавањем) није био потпун. У контингенту старијих од 65 година старост је у директној корелацији са уделима неписмених – што је кохорта старија, све је већи удео неписмених (граф. 20).

³² Колико школовање није било популарно и прихваћено и из којих разлога, добро илуструје следећи цитат: Школски надзорник за хомољски срез у извештају крајем школске 1922/23. године истиче: „Све могуће чине родитељи – нарочито румунске народности – да им ђак не иде у школу, па чак оглашавају своју децу и да су умрла. Како је ово планински крај и народ је због стоке свагда у планини, то је тешко проверити њихов исказ, утолико теже што има много деце некрштене, те се за њих и не зна да постоје. Суседи, ако и знају – ћуте. Буде ли неко приморан да доведе дете, он доведе млађе, које још није за школу и куне се свим и свачим да му је старије умрло, и опет се куне да другог детета нема, а када се после неколико година затражи то дете, он доведе оно што му је умрло, и опет се куне да другог детета нема (Исић, 2009).

Графикон 19. Старосна расподела неписменог становништва Републике Србије старости 65 и више год., пописи 2002. и 2011. (%)

Графикон 20. Заступљеност неписмености у појединим кохортама старог становништва Републике Србије, Попис 2011. (%)

Неписменост старијег становништва посматрана по полу указује на претежност жена и осликава феномен родне селективности у образовању старијих генерација. На макронивоу неписмених жена је скоро 82 000, а мушкараца 10 пута мање. Да се не би стекао погрешан утисак, треба нагласити да су жене бројније и у писменом становништву (58%), али не у истом односу као што су бројније у становништву преко 65 година старости (55%). Међутим, све полне неравнотеже добијају пуну димензију када се посматрају особе без вештине писања и читања. Вековни родни обрасци у патријархалним друштвима, какав је био цео балкански простор, нису давали подједнаке шансе мушком и женском становништву да се образује. Напротив, женска деца не само да нису била подстицана да се школују већ су и одвраћана од тога, а писменост се у најпатријархалнијим срединама сматрала непотребном, па и

недоличном када је реч о женама. Чак и када је законодавство омогућавало школовање жена, постојали су отпори средине или слабе материјалне могућности да се оно реализује. Логично је зато да међу старим неписменим становништвом преовладавају жене са чак 91% у 2011. години. У петогодишњој старосној групи 65–69 година превага жена је мало мања (82,06%), али са старошћу расте, што због веће смртности мушкараца, што због традиционалних животних околности старијих генерација.

Процес феминизације старих особа јесте једна од демографских правилности али је још израженији када се посматра њихова неписменост. Да неписменост особа старијих од 65 година заправо значи неписменост жена, потврђују и анализе на регионалном нивоу. Најмања полна асиметрија је у Региону Војводине, где је „само“ осам пута више неписмених жена. Највећа је у Београду, где је у контингенту старих регистровано свега 477 неписмених мушкараца. Неписмени мушког пола су најбројнији у јужној и источној Србији иако податак није потпун, јер недостају неписмени из две општине са већинским албанским становништвом³³.

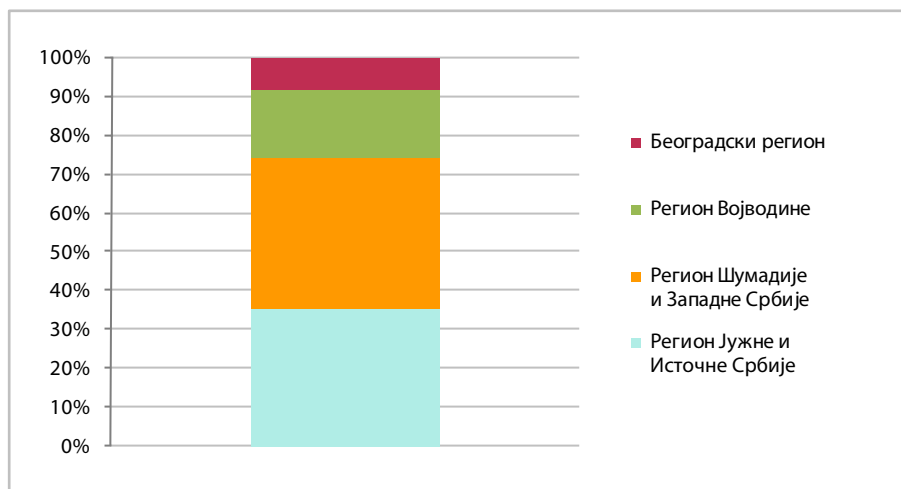
Родни однос неписмених у 2002. години није се битније разликовао од данашње ситуације. Коефицијент феминитета неписмених особа старијих од 65 година је почетком овог века био нешто нижи него данас. Диференцијални морталитет у вишим старостима има јачи утицај од веће писмености жена из придошних кохорти, посебно ако се имају на уму и промене обима појединачних кохорти у посматраном периоду. Комбинација ових фактора повећава полну асиметрију.

Табела 20. Неписмено старо становништво према полу, пописи 2002. и 2011.

Територија		Укупно	Мушко		Женско		Женско/ мушко
			број	%	број	%	
2002							
НСТЈ 1	СРБИЈА – СЕВЕР	40221	4172	10,37	36049	89,63	8,64
	СРБИЈА – ЈУГ	132517	13143	9,92	119374	90,08	9,08
	Београдски регион	13444	1013	7,54	12431	92,46	12,27
	Регион Војводине	26777	3159	11,80	23618	88,20	7,47
НСТЈ 2	Регион Шумадије и Западне Србије	65791	5624	8,55	60167	91,45	10,69
	Регион Јужне и Источне Србије	66726	7519	11,27	59207	88,73	7,87
	Регион Косово и Метохија
2011							
НСТЈ 1	СРБИЈА – СЕВЕР	22890	2188	9,56	20702	90,44	9,46
	СРБИЈА – ЈУГ	66997	5951	8,88	61046	91,12	10,25
	Београдски регион	7057	477	6,8	6580	93,24	13,79
	Регион Војводине	15833	1711	10,81	14122	89,19	8,25
НСТЈ 2	Регион Шумадије и Западне Србије	34987	2792	7,98	32195	92,02	11,53
	Регион Јужне и Источне Србије	32010	3159	9,87	28851	90,13	9,13
	Регион Косово и Метохија

³³ Према подацима Пописа 2002. године, у Општини Бујановац је било преко 10% неписмених у укупном становништву, а у Прешеву 7,7%. Доминација старих међу неписменима је евидентна (Девеџић, Стојилковић, 2014).

Графикон 21. Удео региона у неписменом становништву Републике Србије, Попис 2011.

Познато је да образовни ниво, а посебно писменост становништва, указују на степен развијености неког подручја. Југ у том смислу заостаје за севером. Регион Шумадије и Западне Србије има око три хиљаде више неписмених лица од Региона Јужне и Источне Србије. Како у оба региона постоје неразвијени планински предели са сеоским старим становништвом, али је југоисток Србије перифернији, сиромашнији и са слабијом образовном структуром целокупног становништва, овај податак је последица веће бројности старих из западног региона. Да је пописано албанско становништво из општина Бујановац и Прешево, неписменост југа Србије би била већа с обзиром на раширеност неписмености код старог становништва ове националности. Ово је једна од анализа где се уочавају ефекти бојкота.

Дистрибуција неписмених према старости на регионалном нивоу открива да је најмања диспропорција на релацији Север – југ у најмлађој кохорти, јер је на југу „само“ 60% више неписмених него на северу. Са порастом старости неравнотеже се увећавају, те југ бележи два пута више неписмених у старости 70–74, а 3,5 пута више у старости 75–79 и 80–84 године. Након те старости, диспропорција се лагано смањује (таб. 20). Разлози оваквих дистрибуција су низ демографских и социоекономских фактора. Број неписмених је резултат укупног броја старих у сваком од региона и у појединим генерацијама, диференцијалног морталитета старих лица, процеса преразмештаја становништва током послератног периода који је деловао и на преразмештај образовних структура, степена урбаности региона, али и методолошких разлога. Вишеструки пад неписмених у најмлађој кохорти, а посебно у оним које насељавају регионе југа, приписује се бољој образованости нових генерација које су се школовале после рата. Интересантно је упадљиво велико учешће становништва Војводине у две најмлађе старосне групе, што се може објаснити великим уделима избеглог старог становништва из пасивнијих крајева бивше СФРЈ. Наиме, Војводина је била највећи реципијент становништва из бивших република СФРЈ захваћених ратом. Број неписмених од 65 до 69 година је већи него у групи 85–89, а то 2011. није случај ни у једном другом региону. Ова диспропорција још више долази до изражаја у поређењу са 2002. годином.

Један од закључака анализе је да две трећине неписмених (66 782) живи у осталим насељима Србије, мада 25,7% (23 105) из градских насеља назначавача да ово обележје није ретко ни у урбаном становништву. Специфичности демографског развита Београдског региона чине да је број старих по типу насеља готово изједначен (3 632 : 3 425). У осталим целинама НСТЈ 2 број неписмених ван градских насеља је већи, и то у Војводини за 60% (6 115 : 9 718), Шумадији и западној Србији више од четири пута (6 488: 28 499), јужној и источној Србији преко 3,5 пута (6 870 : 25 140). Како у остала насеља спадају и поједини општински центри и приградска насеља која чине функционалну целину са градом, реална је претпоставка да би прецизнија типологија показала да је неписменост пре свега одлика сеоског становништва. Оног које је имало слабије услове за школовање, које се бави пољопривредом, нарочито оног у маргиналним и крајевима висије, као и становништва које не одликује велика мобилност.

Национална структура старог неписменог становништва условљена је одговарајућом структуром укупног и старог становништва. Својом бројношћу Срби утичу на то да састав на републичком нивоу буде готово истоветан са њиховим саставом по овом обележју. Писмени чине близу 93% а неписмени 7%. Апсолутно исказано, у Србији има скоро 90 000 неписмених сениора. Индикативније је посматрати колико је у појединим националностима присутна неписменост без обзира на њихову бројност, наравно, ако је реч о сигнификантним величинама. Овај податак открива социокултуролошке различитости, али и глобалну патријархалност. Највећа концентрација неписмених је у ромском становништву, где 38,9% старијих од 65 година чине неписмени, конкретно њих 2 278 од 5 852. Следе Бошњаци и Муслимани (посматрани збирно) са 16,8% и Власи са 15,5%. Пописано старо албанско становништво (772) такође бележи високу преваленцију неписмености од 11,3%, која би била већа у случају потпуног одазива на попис. Да је женско становништво „коллектор“ неписмености, очито је у свим националностима. Број неписмених жена вишеструко прелази број мушкараца.

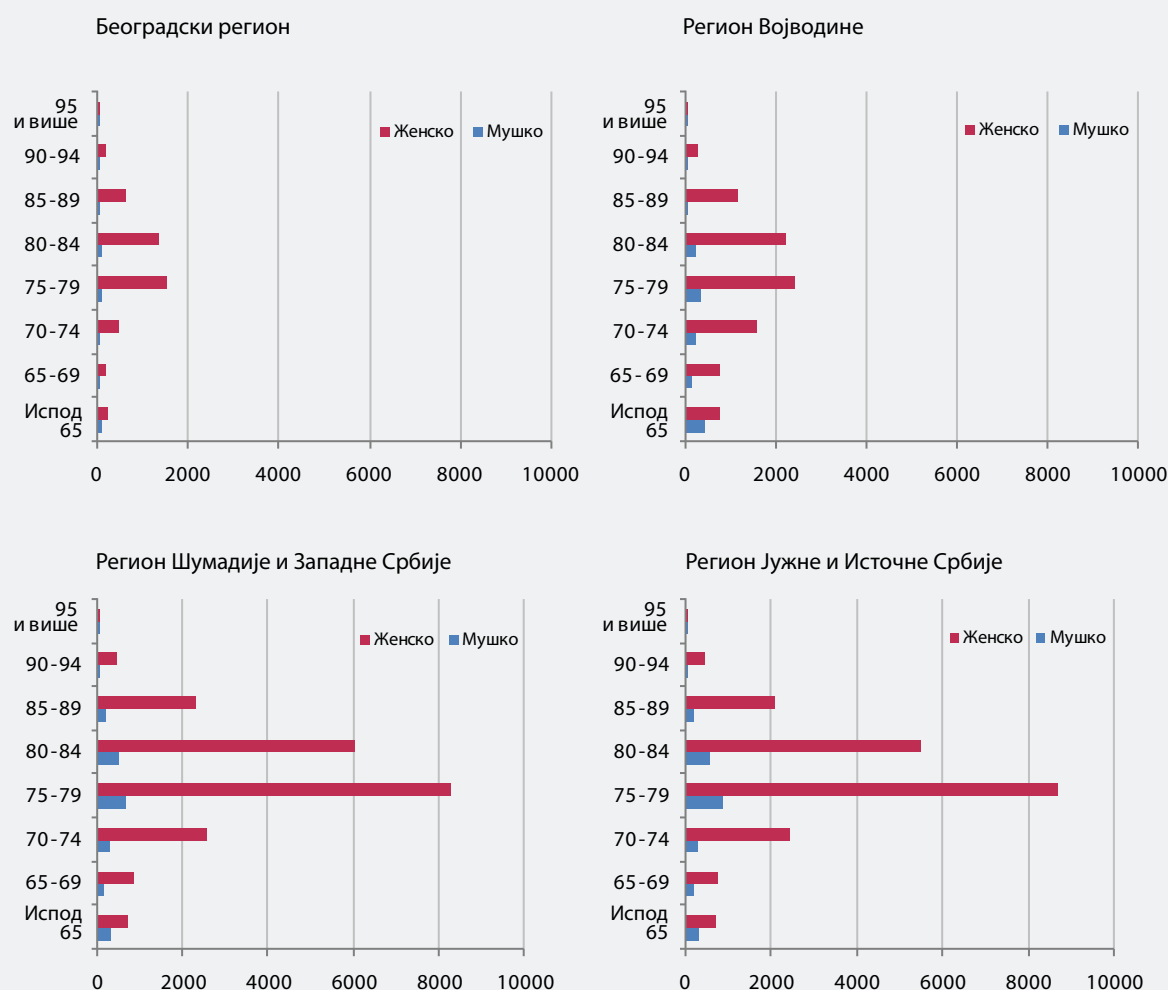
Неписмени пензионери и пензионерке

Због свог популационог обима, пензионери завређују посебну пажњу када се разматра образовна структура старије популације. Разлог за акцендовање ове категорије становништва има и прагматичну конотацију која се односи на мапирање образовног потенцијала у контексту прихватања концепта активног старења. Пензионери су махом економски самостални, „владари слободног времена“ и значајан резервоар практичног искуства.

Истраживачки подстицајна тема се односи на неписмене пензионере, јер је реч о становницима који су успели да остваре пензиона права, а да притом не владају скоро универзалним познавањем писма, односно не знају да користе најосновније словне знаке

за писмено споразумевање. Иако делује парадоксално, ови становници су ипак успели да добију право на пензију, а остаје отворено питање како су то учинили. Због мале вероватноће да су неписмени пензионери остварили пензиона права на основу рада у индустријским делатностима, као могуће претпоставке издаваја се хипотеза да су то појединци који примају породичну пензију на основу раније брачног стања – породични пензионери (најчешће жене) и на основу бављења пољопривредном производњом – пољопривредни пензионери.

Графикон 22. Старосно-полна структура неписмених пензионера по регионима, Попис 2011.

Школска спрема

Образовна структура се сматра предиктором многих социоекономских односа, па се за друштво са већим уделом образованог становништва обично везује виши животни стандард, бољи квалитет живота, дужи животни век и већа вероватноћа просперитета. Бити образован у савременом свету постаје императив, јер се глобална конкуренција у економској сфери све више базира на информатичком друштву. Светски политички и економски поредак су се значајно изменили од времена када су данашњи старији припадали млађим старосним групама. Послератну обнову, градњу капиталних објеката итд. у нашој земљи су заправо извршили данашњи стари. Осим тога, то су становници са пуно искуства у најразличитијим пољима друштвене стварности, па је упознавање образовне структуре, односно школске спреме старијег становништва у контексту активнијег приступа старењу (о чему ћемо више касније писати) свакако потребно.

Образовни ниво у Попису 2011. године разматра се на основу концепта највише завршене школе из званичног школског система. Зарад ефикасније и функционалније анализе, за потребе ове студије образовни нивои су категорисани у пет група: 1) становништво без школе, 2) са непотпуном основном школом, 3) са основном школом, 4) са средњом школом и 5) са вишом и високом школом. Мада су сажимања две најниже образовне категорије уобичајена када се анализира укупно становништво, овом приликом су ипак раздвојене, јер је слабији образовни састав карактеристичан управо за популацију старих.

Састав старијих становника Србије према школској спреми формирао се под битним утицајем неколико фактора. То су првенствено карактеристике образовног система који је постојао у време школског узраста садашњих старих, како у Србији тако и у земљама њиховог порекла – махом балканског простора. Веома је битно законодавство у области образовања и начин на који се оно спроводило. Пресудне утицаје на диференцијацију образовања према полу имају ниво патријархалности простора у којима је старо становништво одрастало и њихов степен урбаности. Развијеност мреже и доступност школских институција, као и мање или више традиционални стилови живота, такође су обликовали образовну структуру старијег становништва. С обзиром на године рођења припадника контингента старих, треба споменути и периоде рата и тиме изазване поремећаје у систему образовања.

Све кохорте старих пописаних 2011. рођене су пре или током Другог светског рата. Обавезно осмогодишње образовање, које је у СФРЈ законом уведено после ослобођења, требало би да се одрази на образовни ниво најмлађег старог становништва. Ефекти школовања након ослобођења могли би да се уоче и код старијих кохорти, јер кампања школовања није била ограничена годинама старости.

Занимљиво је испратити одступања образовног нивоа старог становништва од просечног распореда који важи за целу популацију. У укупном становништву Србије последње две деценије доминира становништво са средњом стручном спремом и 2011. године достиже

скоро половину (48,9%). У старом становништву, међутим, најбројнија категорија од скоро 470 000 су особе са непотпуном основном школом, које чине више од трећине контингента старих. Њихов број и удео је у паду у односу на 2002. годину, као и категорија која се уопште није школовала. Ипак, у критичном моменту Пописа 2011. у Србији је још увек живело 119 000 старих особа без елементарног образовања. Најнеобразованије становништво припада старијим генерацијама (не)школованим у време када је постојала четворогодишња основна школа, те се њихов удео под дејством смртности смањује. Услед биолошког осипања ове групе и бољег образовног састава придошлих генерација, образовни састав старог становништва се побољшава. Мора се истаћи да, у односу на аналогну структуру целокупног становништва Србије, најмања одступања постоје код најобразованије категорије. Тако је заступљеност високообразованих у укупној популацији 16,3%, а у старој 12,6%.

Табела 21. Становништво Републике Србије старости 65 и више год. према школској спреми, пописи 2002. и 2011.

Школска спрема	2002		2011	
	број	%	број	%*
Без школе	234850	18,93	118999	9,52
Непотпуна основна школа	548333	44,21	469140	37,52
Основна школа	156048	12,58	208597	16,68
Средња школа	198118	15,97	288855	23,10
Виша и висока школа	103032	8,31	157553	12,60

* Остатак до 100% припада категорији „непознато“.

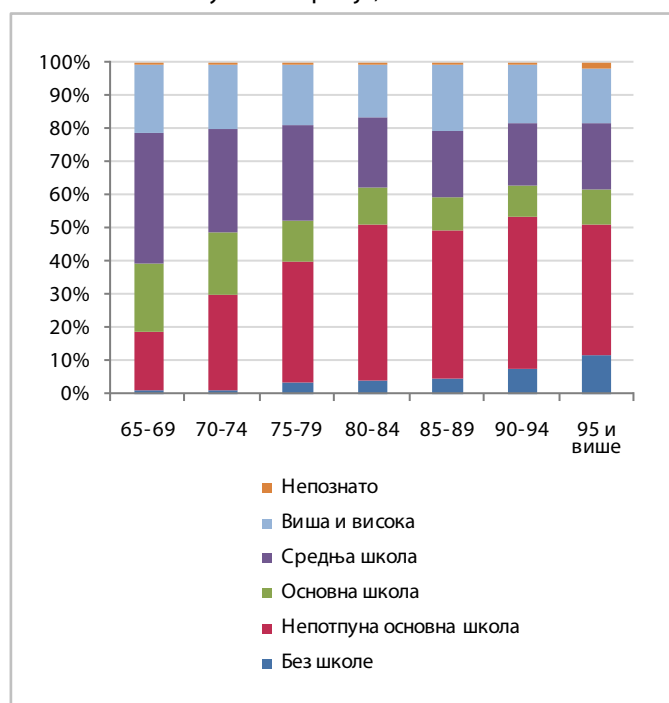
Као и код неписмености, присутна је специфична старосна и полна расподела нивоа образовања. Структура сваке кохорте према школској спреми открива корелације старости и образовања, а посредно и школских система из различитих времена. Лица без школске спреме сконцентрисана су у најстаријој старости и у обимнијим кохортама рођеним пре Другог светског рата. Што је кохорта млађа, њен образовни профил је бољи јер се повећавају удели школованог становништва, особито оних који имају више од обавезног образовног нивоа. Очекивано, најобразованије становништво са вишом и високом школском спремом је сконцентрисано у најмлађој генерацији. У њој је 47,52% становништва завршило најмање средњу школу, али 28,81% нема ни законом предвиђено основно образовање (таб. 22).

Табела 22. Старо становништво Републике Србије према школској спреми, по петогодишњим старосним групама, Попис 2011.

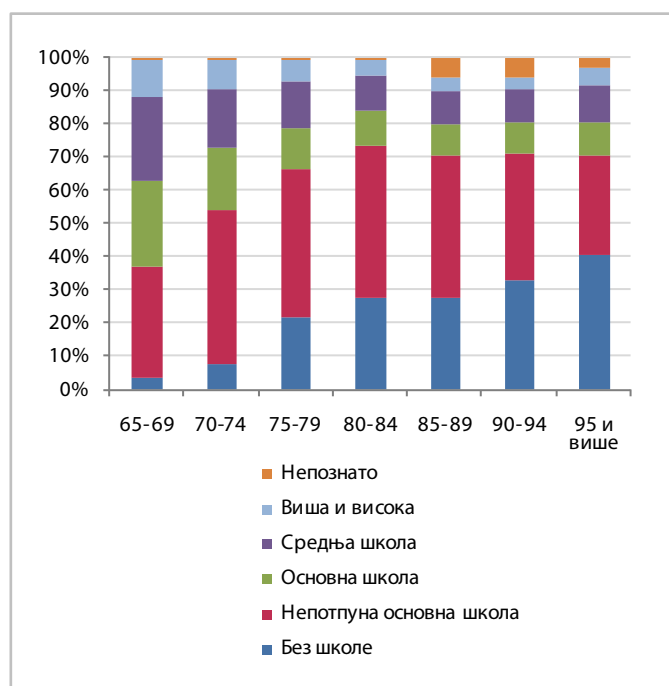
Школска спрема	Године старости							
	укупно 65 и више год.	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95 и више год.
	Број							
Без школске спреме	118999	7969	17500	42614	33134	14001	3265	516
Непотпуна основна школа	469140	89831	137943	123692	81646	30175	5318	535
Основна школа	208597	78765	65877	37279	18698	6573	1237	168
Средња школа	288855	108595	83061	60316	25837	9178	1641	227
Виша и висока	157553	52723	48022	33080	15938	6597	1052	141
Непознато	7172	1561	1739	1631	1315	709	176	41
	Структура према школској спреми сваке кохорте (%)							
Без школске спреме	9,52	2,35	4,94	14,27	18,77	20,82	25,73	31,70
Непотпуна основна школа	37,52	26,46	38,95	41,42	46,24	44,88	41,91	32,86
Основна школа	16,68	23,20	18,60	12,48	10,59	9,78	9,75	10,32
Средња школа	23,10	31,99	23,45	20,20	14,63	13,65	12,93	13,94
Виша и висока	12,60	15,53	13,56	11,08	9,03	9,81	8,29	8,66
Непознато	0,57	0,46	0,49	0,55	0,74	1,05	1,39	2,52
Укупно	100	100	100	100	100	100	100	100

Разлике о образовању између полова анализиране су преко образовне структуре мушког и женског становништва (граф. 23а и 23б). У свакој кохорти жене имају слабији образовни састав и без обзира на помаке које свака млађа генерација доноси, заостајање, у односу на образовање мушкараца, још увек постоји. Жене које су без или са непотпуном основном школом само у најмлађој кохорти учествују са мање од половине, а у кохортама старијим од 75 година ови удели достижу и више од две трећине. За разлику од њих, тек код мушкараца преко 80 година половина није стекла формалну едукацију у осмогодишњој основној школи. На граф. 24 приказана је старосно-полна структура најнеобразованијег и најобразованијег старог становништва. Јака феминизација необразованих је резултат дуалних ефеката – веће дуговечности жена и традиционалности испољене кроз родну неравноправност у школовању. У категорији високообразованих су диспропорције по полу такође присутне. Можда и више сугеришу на родне позиције, јер упркос већем морталитету мушког становништва, они су ипак бројнији у свим старосним групама најобразованијих.

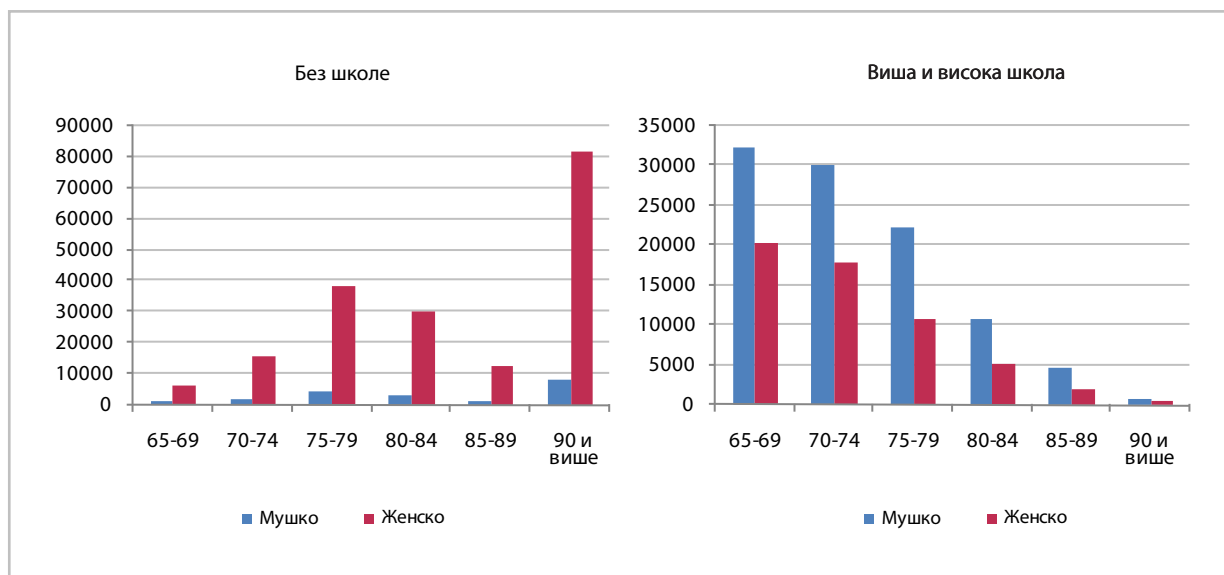
Графикон 23а. Школска спрема старог мушког становништва по петогодишњим старосним групама, Република Србија, Попис 2011.

Графикон 23б. Школска спрема старог женског становништва по петогодишњим старосним групама, Република Србија, Попис 2011.

Графикон 24. Старо становништво без школе и са вишом и високом школом, према полу и старости, Република Србија, Попис 2011.

Регионалне разлике према школској спреми старих становника су много веће него у односу на обележје „писменост“. С једне стране се издваја Београд, где доминира становништво са средњом стручном спремом, а с друге остали региони са доминацијом становништва без комплетне основне школе. Да је Београд најразвијенији регион, осликава и концентрација најобразованијег кадра, јер у Београду он партиципира са 26%, у Војводини са 10,7%, а у друга два региона са (око) 8%. Због централизације развоја Србије, најразвијеније школство, присуство највећег броја универзитетских институција, концентрација послова за високообразоване кадрове налазили су се у главном граду, што је довело до повољнијих образовних карактеристика старијих Београђана. Осим тога, за Београд је карактеристично да највише образовање није само привилегија „најмлађих старца“. У свим кохортама лица са високом школском спремом чине најмање петину, а често и више од четвртине припадника генерације. Међу њима има и оних који су се школовали пре рата и оних који су ушли у процес образовања у време послератног процвата школства и агилних образовних кампања. Веће образовање сугерише бољи социјални статус а тиме и животни стандард и стил живота, и може бити предуслов за дужи животни век.

У односу на 2002. годину, највеће промене су у редукцији особа најнижих квалификација, посебно у јужним регионима. Лица која су стекла бар осмогодишње образовање су у порасту због дејства морталитета и боље образовне структуре улазећих генерација.

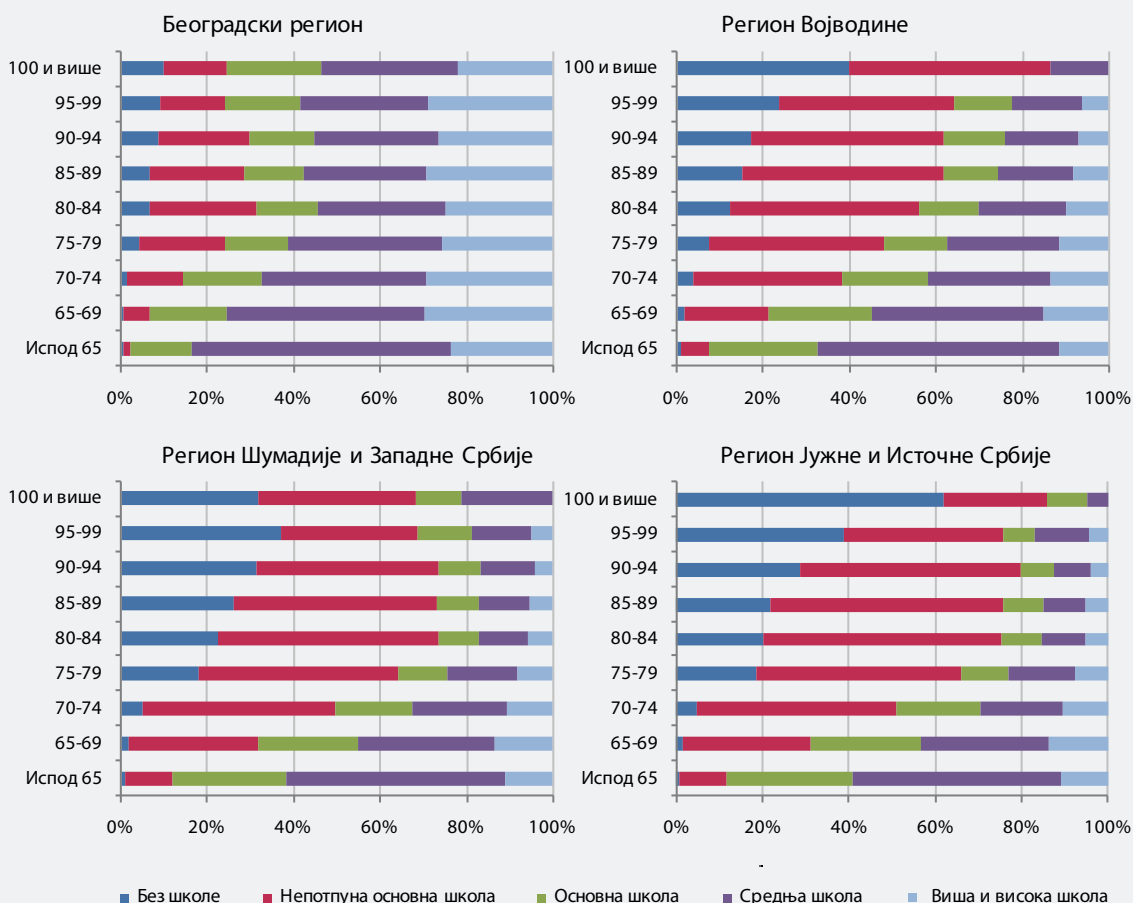
Табела 23. Школска спрема становништва старости 65 и више год. по регионима, пописи 2002. и 2011.

Школска спрема	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије
	2002			
Без школе	8,30	13,16	25,70	25,25
Непотпуна основна школа	23,24	48,89	48,54	50,92
Основна школа	17,14	14,13	10,44	9,92
Средња школа	29,68	17,38	10,95	9,62
Виша и висока школа	21,60	6,43	4,38	4,28
	2011			
Без школе	3,73	7,42	13,25	12,49
Непотпуна основна школа	17,04	37,90	45,44	46,12
Основна школа	17,06	18,23	15,39	16,26
Средња школа	35,39	25,34	17,45	16,43
Виша и висока школа	26,00	10,66	7,96	8,11

Највиша завршена школа пензионера

Образовна структура се издваја као битна одредница квалитета живота старијих лица. Свакодневно функционисање лица са нижом стручном спремом сигурно се разликује од оних који имају више социјалног и хуманог капитала као последице више и високе стручне спреме. С друге стране, интересантно је анализирати образовни статус старијих који имају право на пензију, јер то индиректно говори о радним местима на којима су радили док су били активни, пошто је школска спрема често неопходни услов за обављање одређених врста послова.

Графикон 25. Школска спрема пензионера по регионима, Попис 2011.

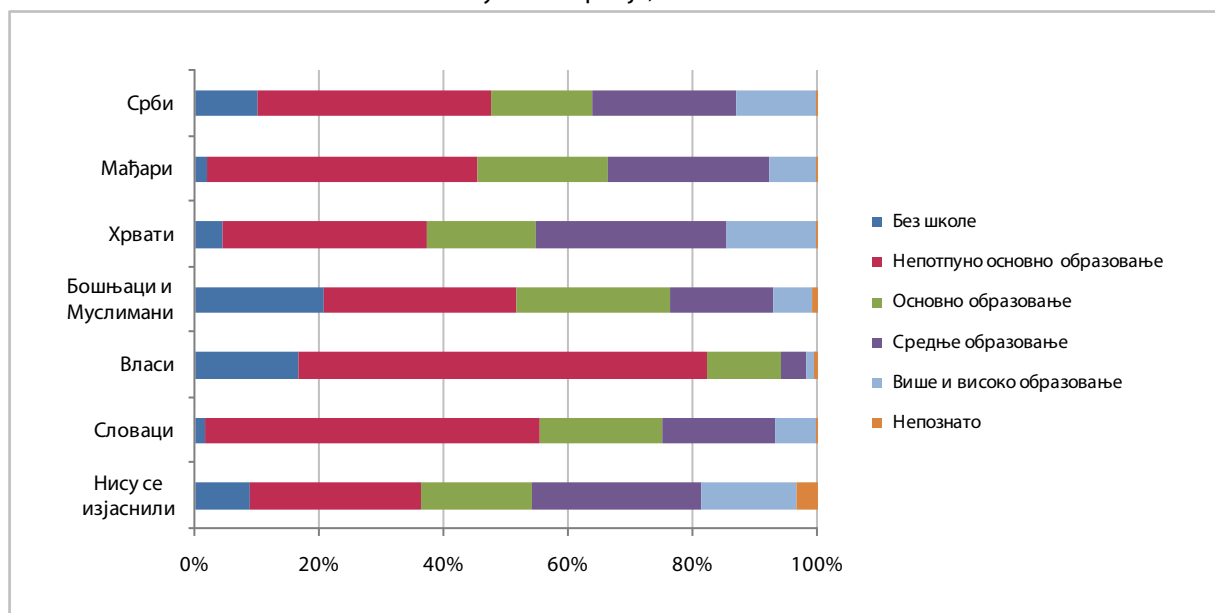
Корелација између неписмених пензионера и оних без школе је несумњиво велика, па у регионима у којима је низак број и удео неписмених (Београдски и Регион Војводине), удео пензионера без школе је такође низак. Уколико се посматрају два јужна региона, у којима је примећена прилично висока заступљеност неписмених пензионера, види се и висок удео пензионера који немају ниједан степен школске спреме. Ово је посебно уочљиво у Региону Јужне и Источне Србије. Непоступна основна и завршена основна школа доминирају у свим регионима, осим у Београдском, где живи највећи број пензионера са вишом или високом спремом. Најсличнију структуру пензионера према обележју „школска спрема“ заправо имају региони Војводине и Шумадије и западне Србије, док су остала два региона два екстрема у повољном (Београдски) и неповољном смислу (Регион Јужне и Источне Србије).

Школска спрема према националности једнако упућује на одређене етничке групе као и (не)писменост. У ромској популацији чак 81,5% старих нема ни основну школу. Више од овог образовног нивоа има само 6% Рома старијих од 65 година. Ако се зна да је њихова образованост далеко испод просека и код укупне популације, па и код младог становништва, не чуди овај податак за старија лица с обзиром на то да образовни квалитет слаби са старашћу генерација. Без школске спреме је и велики број Бошњака (21,7%), Влаха (16,5%) и Муслимана (15,6%). Уделима лица која имају непотпуно основно образовање, стари влашке националности се позиционирају одмах иза Рома јер 65,8% није завршило свих осам разреда основне школе. У скупу бошњачког и муслиманског становништва старости 65 и више год. више од половине (52%) није, или је само делимично похађало основну школу. У најбројнијој српској популацији доминирају стари са непотпуним основним образовањем (37,6%), а затим они са средњом стручном спремом (23%). Број старих особа без школе на агрегатном нивоу је 119 000, од тога 107 000 жена. Како су ови бројеви већи од броја неписмених, јасно је да се део становништва у току живота описменио ван школских институција и тиме бар мало побољшао своју позицију у старости.

Потребно је истаћи и етничке групе повољније образовне структуре. Крајем 2011. у Србији је живело свега 549 Руса и 1 679 Словенаца старијих од 65 година. Они не скрећу пажњу својом бројношћу, већ великим уделима високо образованих, од 49,7% и 30,9%. Преко три четвртине има најмање средњу школу. Образовна специфичност ових националности вероватно је везана за разлоге насељавања у Србији (стручни кадар), социјално порекло, стандард живота. Интересантно је да су код Југословена и Црногораца, чији се број смањује након етничких сукоба у Југославији и осамостаљивања бивших република, високообразовани значајно изнад просека и да чине око трећину старог становништва одговарајуће националности (33,9% и 32,7%). Реч је о лицима која нису променила субјективне ставове о националној припадности због политичких ломова у земљи. Судаћи по овоме, уз бољу образовну структуру иде и постојаност изјава о припадности националности која губи „популарност“, мада се ова тврдња мора проверити. Код образованијих националности приметан је и најмањи родни јаз. Натпросечан образовни састав показују и стари који се нису национално изјаснили (скоро 19 000), па се поставља питање није ли њихово неизјашњавање нека врста револта због етничких дистанцирања изазваних распадом СФРЈ, жеље да се прикрије етничка припадност³⁴, или нечег другог, што је такође изазов за нека нова истраживања.

³⁴ На ту тему је после Пописа 2002. године дао одговор Маринковић (2006, 2007) проучавајући растућу групу неопредељених и неизјашњених, али у укупном становништву. Закључак је да пораст ове групе корелира са падом Југословена и да је вероватно дошло до преливања из једне у другу категорију. Старосни састав неизјашњених у 2002. показивао је да међу њима не доминира старо становништво. Напротив. Деценију касније то се донекле и потврђује јер међу старијима има 1,5%, а у укупном становништву 2,2% оних који се нису национално декларисали.

Графикон 26. Структура најбројнијих националности старог становништва према школској спреми, Република Србија, Попис 2011.

Традиција и културолошки разлози препознају се у изнетим статистичким подацима о образовној структури старијих лица. Исти ти фактори имају утицаја и на укључивање у нове образовне процесе, под условом да постоје институционална решења за даље образовање старих. У Европи постоје велике варијације у могућностима образовања људи треће животне доби, али и њиховог прихватања од стране старих особа. Док је у Западној Европи образовна активност старих раширена и уобичајена, у Србији је у зачетку.

Разна истраживања потврђују да се у даље школовање упуштају претежно образованија стара лица којима је учење једно од обележја животног стила, они који су радозналост духа и свесни значаја образовних компетенција. Разлоге за разна усавршавања стари људи објашњавају жељом да се научи нешто ново, али и да се попуни вишак слободног времена, што се може ишчитавати и као предупрега усамљености. Веома важан осећај који старост доноси, осећај задовољства приликом самоевалуације, као и потреба да се буде користан и сачува друштвени углед, такође се остварују на овај начин. Мада су ове потребе универзалне, оне нису масовно транспоноване у потребу за образовањем у познијим годинама. Највећи део старе популације одбија да се активира кроз учење те оно не зависи само од институционалне мреже. Медиф (2010) истиче да је мотивација највећег дела сениора слаба и да то правдају смањеним способностима за учење, слабијим чулним реакцијама, недостатком времена и новца, одсуством сврхе, компликованом технологијом итд. Све то упућује на закључак да ма колико образовање старих било битно за њихов лични и социјални идентитет, они то још не доживљавају тако. Реч је о осетљивом подручју у којем се образовне активности морају испланирати пажљиво и адекватно, водећи рачуна о специфичним

потребама популације старих. образовање Медић (2010) види као снагу којом друштвена заједница може да повуче старе ка средишту друштвеног живота, али исто тако као снагу за старе како би се они тим просторима могли кретати ка изворима друштвеног живота. Али друштво чији се капитал заснива на знању има и јак инструмент за дискриминацију оних којима је приступ знању ускраћен, ограничен или отежан, неприлагођен њиховим потребама и могућностима, па се тако повећава ризик од дискриминације. Са тог становишта, стари су високо ризична група.

Највећу иницијативу за образовање старих имају институције намењене образовању одраслих, као и невладине организације. Између осталог, ту су универзитети за трећу доб³⁵. Све оне су у Србији релативно новијег датума. Универзитет за трећу доб почео је рад у Београду 1989. у једној институцији (НУ „Браћа Стаменковић“), да би се 2002. програму придружило још неколико установа. Рашевић (2012) сматра да универзитет за трећу доб задовољава низ потреба у модерном старом друштву. То су пре свега активно старење, здраво старење, доживотно образовање и промовисање употребе модерних технологија у старости. Универзитет за трећу доб требало би да иде у сусрет задовољавању додатних битних потреба старих. Неке од њих су боља социјална инклузија пензионисаних интелектуалаца, активирање старијих високо образованих људи у локалној заједници, као и развој интергенерацијског и интрагенерацијског дијалога, трансфера и солидарности. Истовремено, доприноси позитивној социјалној перцепцији старости и старијих. Поједини од ових навода непосредно су наведени као основни принципи Националне стратегије о старењу, заједно са доживотним развојем појединаца. Несумњиво је да активности образовања старијих особа имају велики значај за квалитет њиховог живота.

Компјутерска писменост

Као добро поље за мапирање дилема да ли се, у којој мери и зашто стара лица упуштају у даља образовна усавшавања могла би да послужи компјутерска писменост старих, јер је основна предикција да је нису могли стећи у младости. Мотивација старих да се упусте у овладавање „тешких и нових“ технологија не може се сагледати на основу пописног материјала, али се може квантификовати спремност за прихватање иновација.

Под компјутерским писменим лицима подразумева се становништво које уме да обавља четири основне активности на компјутеру – обраду текста, израду табела, примање и слање електронске поште и употребу интернета. Делимична компјутерска писменост значи да лица обављају једну, две или три од набројаних активности на рачунару. Компјутерски неписмено лице је оно које не уме да обавља ни једну од наведених активности и не користи рачунаре у свакодневном животу.

³⁵ Први такав универзитет је основан у Тулузу 1972. године. Од осамдесетих година број универзитета за трећу доб се умножио, било пријемом старијих на постојеће академске програме, било оснивањем нових, мада они нису увек били везани за универзитетске центре (Rowland, 2012).

У време када су се кохорте старих школовале информатика у Србији није била развијена нити је могла бити наставни предмет у школама. Ни најмлађе кохорте старог становништва не припадају генерацијама које су имале могућност да похађају курсеве из информатике и рачунарства чак ни на универзитетима у Србији или у бившим републикама СФРЈ. Персонални рачунари, такође, до 90-их година нису били уобичајена појава у Србији. Стога, сем у спорадичним случајевима, старо становништво се могло компјутерски описменити тек у својој познијој средовечној доби, и то самостално или током усавршавања на радним местима где су рачунари рано прихваћени. Компјутерска писменост становника старијих од 65 година не може бити високо заступљена, посебно код старијих кохорти. Претпоставка је да она зависи од образовног нивоа, као и образовног профила и занимања која су обављала старија лица. Подједнако је разумно закључити да компјутерски писмено старо становништво има сличан просторни размештај као и укупно становништво које користи рачунаре, односно да је сконцентрисано у Београду и Новом Саду. Наиме, 23% лица свих старости који умеју да рукују рачунарима живи у републичкој престоници, а 4,7% у престоници Војводине.

Старо становништво чини свега 1,1% компјутерски писменог становништва Србије. Међу старијима од 65 година има 70 352, односно 5,6% оних који познају рад на рачунару, делимично или у потпуности. Са старосћу се њихов обим смањује. Ипак, податак да и међу старијима од 85 година има 1 025 оних који умеју да рукују компјутерима је индикативан. Припадници ове генерације су се могли рачунарски описменити тек када су већ припадали контингенту старог становништва и када су изашли из радног процеса. Разлози, начин и учесталост њихове употребе рачунара нису познати. Један од потенцијалних разлога везује се за међународну емиграцију из Србије током кризног периода, посебно оних генерација које би могле бити деца или унуци старих особа. Могућности разних врста интернет комуникација (имејл, скајп, Фејсбук) са потомцима у иностранству су мотивисале старије да се обуче за употребу рачунара. Отуда можда потиче делимична компјутерска писменост која би значила употребу одређених програма прилагођених специфичним потребама ових особа. Не треба занемарити ни онај део старе популације који су представници „нових генерација старих“, односно активних и укључених у самоиницијативно перманентно образовање. Чињеница је да они доминирају у млађем старом становништву. У таб. 24 види се да је удео особа са компјутерским вештинама у старосном разреду 65–69 готово двоструко већи него у наредној петогодишњој групи (1,87 пута) и 37 пута већи него код лица најдубље старости. Очито да су генерацијске животне околности и степен модернизације утицале на такву диференцијацију. Кохорте најмлађих (65–69) бар су 10 до 15 година пре уласка у контингент старих проживеле у време када су компјутерске технологије постале уобичајене, те је њихова употреба и компјутерско образовање морало бити прихваћено у већој мери него код старијих кохорти. Посебно када се има у виду значај информатике за свакодневни живот. Непосредан повод зашто је Републички завод за статистику први пут увео ово обележје у Попис 2011. године управо се објашњава тиме што савремени токови подразумевају употребу рачунара у свим сферама живота.

Уочени старосни профил компјутерске писмености присутан је и код мушког и код женског становништва. Највеће разлике у инциденцији рачунарске писмености између две сукцесивне старосне групе су присутне код прве две, те се могу окарактерисати и као „квалитативни скок“ у информатичким знањима и вештинама најмлађих генерација старих. Тако је заступљеност компјутерски писмених у мушком становништву старости 65–69 године 14,02%, а 8,05% у старости 70–74. Код женског становништва овај однос је 8,79% наспрам 3,92%. Разлике асоцирају да генерације рођене пре Другог светског рата, сучене са „ером компјутеризације“ тек на крају радног века, нису масовније стекле компјутерску писменост. Најмање разлике су код сукцесивних кохорти старијих од 80 година, јер њихова генерацијска „судбина“ није била много везана за савремене рачунаре, који су 'заживели' тек када су оне већ прелазиле праг старости.

Табела 24. Компјутерски писмено становништво појединих старосних кохорти према полу, Република Србија, Попис 2011.

	Пол	Године старости					
		65 и више год.	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85 и више год.
Укупно 65 и више год.		1250316	339444	354142	298612	176568	81550
Компјутерски писмено 65 и више год.*		70352	37936	20229	8312	2850	1025
%		5,63	11,18	5,71	2,78	1,61	1,26
Укупно мушко 65 и више год.		527067	154775	153847	122964	67814	27667
Компјутерски писмено 65 и више год.	Мушки	42151	21705	12382	5494	1916	654
%		8,00	14,02	8,05	4,47	2,83	2,36
Укупно женско 65 и више год.		723249	184669	200295	175648	108754	53883
Компјутерски писмено 65 и више год.	Женски	28201	16231	7847	2818	934	371
%		3,90	8,79	3,92	1,60	0,86	0,69
Коефицијент феминитета 65 и више год.		1372	1193	1302	1428	1604	1947
Коефицијент феминитета компјутерски писмених 65 и више год.		669	747	633	513	484	567

* Урачунато је и делимично компјутерски писмено становништво.

Родна перспектива компјутерски писменог старог становништва показује да међу њима преовлађују мушкарци. Иако су у контингенту старог становништва жене бројније, рад на рачунару далеко је блискији мушкарцима. Тако коефицијент феминитета становништва старијег од 65 година износи 1 372, док је коефицијент феминитета компјутерски писменог становништва исте старости знатно испод 1 000 (669) и показује обрнуту неравнотежу. Диспропорција се може илустровати и преко удела компјутерски писмених. Заступљеност од 8% код старог мушког становништва двоструко је већа него код женског. Овај дисбаланс подсећа на родне дисбалансе у општој писмености најстаријих предратних генерација, код којих је образовање било привилегија мушког становништва. Појашњено – како старије кохорте жена нису масовније биле укључене у процес образовања, сви послератни пописи указивали су на велику концентрацију неписмених у женском старом становништву.

Компјутерско описмењавање старијих се одвијало по истом родном сценарију, мада пола века касније. Већу употребу рачунара код мушкараца потврђују апсолутни и релативни показатељи у свим петогодишњим групама. За разлику од целокупног старог становништва (65 и више год.), код којег се уочава тенденција пораста коефицијента феминитета са старошћу, када је реч о компјутерској писмености, присутна је тенденција пада (таб. 24). Тек код старијих од 85 година евидентни су утицаји већег морталитета мушкараца, па се коефицијент феминитета компјутерски писмених лица повећава, али и даље осликава јаку превагу мушкараца.

Табела 25. Регионална дистрибуција старог становништва и компјутерски писменог старог становништва по полу, по регионима, Попис 2011.

Удео	Пол	Београдски регион	Регион Војводине	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Шумадије и Западне Србије
У становништву 65 и више год.		21,73	25,32	24,23	28,71
У компјутерски писменом 65 и више год.		47,60	24,66	12,10	15,68
У женском становништву 65 и више год.		21,97	26,23	23,71	28,10
У компјутерски писменом 65 и више год.	Женски	51,26	25,69	9,51	13,50
У мушком становништву 65 и више год.		21,42	24,06	24,95	29,57
У компјутерски писменом 65 и више год.	Мушки	45,14	23,95	13,80	17,11

Регионална дистрибуција открива да је скоро три четвртине (72,24%) старијих лица која умеју да користе рачунаре пописано у НСТЈ 1 Србија – север. Највише њих је сконцентрисано у Београдском региону и Региону Војводине, који учествују са 47,60%, односно 24,66% у контингенту компјутерски писмених старих лица. Заступљеност у компјутерској писмености јужног дела Републике (Србија – југ) дупло је мања, тј. 27,76%, иако га насељава 52,95% старог становништва Србије. Овај просторни образац је исти и када се говори о мушкој и женској популацији. Више од половине старијих жена које употребљавају рачунаре насељено је у Београдском региону, док је пет пута мања партиципација жена из Региона Јужне и Источне Србије.

Мерено бројем и уделима компјутерски писмених у појединим старосним кохортама на нивоу НСТЈ 2, потврђују се уочене просторне диспропорције. Далеко најписменије је старо становништво Београда јер је међу Београђанима старијим од 65 година 12,32% оних који бар делимично употребљавају рачунаре. Ако се то упореди са Регионом Јужне и Источне Србије, где је одговарајући податак 2,80%, и уз претходне анализе регионалних диспропорција, компјутерска писменост добија значај индикатора социо-економске развијености. Примера ради, број компјутерски писмених лица у целокупном старом становништву овог региона је мањи него код становништва само једне петогодишње групе старости од 70 до 74 године у Београду. Најмања инциденца компјутерске писмености је код старе женске популације јужне и источне Србије, свега 2 682 од 171 502, односно 1,56%. Највећа забележена процентуална вредност од 16,85% је код мушке популације Београдског региона.

Табела 26. Регионална дистрибуција компјутерски неписменог становништва старости 65 и више год. према полу, по регионима, Попис 2011.

Регион	Компјутерски неписмено становништво старости 65 и више год.		
	укупно	женско	мушко
Београдски регион	20,19	20,78	19,36
Регион Војводине	25,36	26,25	24,07
Регион Шумадије и Западне Србије	29,49	28,68	30,65
Регион Јужне и Источне Србије	24,96	24,29	25,92
Регион Косово и Метохија

Компјутерски неписмено старо становништво показује много равномернију просторну и старосну дистрибуцију него компјутерски писмено, бар када је реч о процентуалној заступљености (таб. 26). Удели региона НСТЈ 2 у компјутерској неписмености су приближни њиховим уделима у старом становништву. Како је ова појава много заступљенија међу старим становништвом од компјутерске писмености, она је много више под утицајем демографских фактора. Тако на бројност ове категорије утичу бројност старих лица у појединим регионима и старосним кохортама. Зато она, за разлику од компјутерске писмености, не може послужити као индикатор (не)развијености.

Што се тиче старосне дистрибуције компјутерски неписмених, без обзира на регионе, ниједна кохорта нема упадљиво веће уделе који би се могли назвати доминацијом. Они се у старосним групама 65–69 и 70–74 крећу у распонима од 23,60% до 29,20%. Сличност постоји и у старосним профилима компјутерски неписмених мушкараца и жена (таб. 27).

Табела 27. Компјутерски писмено и неписмено становништво старости 65 и више год. према старости и полу, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

Регион	Пол	Компјутерски писмени и делимично писмени										
		број						%				
		свега	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85 и више год.	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85 и више год.
Београдски регион	С	33485	16295	10194	4600	1713	683	48,66	30,44	13,74	5,12	2,04
	М	19028	8729	5855	2892	1117	435	45,87	30,77	15,20	5,87	2,29
	Ж	14457	7566	4339	1708	596	248	52,33	30,01	11,81	4,12	1,72
Регион Војводине	С	17340	9972	4821	1767	606	174	57,51	27,80	10,19	3,49	1,00
	М	10095	5512	2923	1148	403	109	54,60	28,95	11,37	3,99	1,08
	Ж	7245	4460	1898	619	203	65	61,56	26,20	8,54	2,80	0,90
Регион Шумадије и Западне Србије	С	11030	6419	3044	1149	326	92	58,20	27,60	10,42	2,96	0,83
	М	7213	4021	2045	836	249	62	55,75	28,35	11,59	3,45	0,86
	Ж	3817	2398	999	313	77	30	62,82	26,17	8,20	2,02	0,79
Регион Јужне и Источне Србије	С	8497	5250	2170	796	205	76	61,79	25,54	9,37	2,41	0,89
	М	5815	3443	1559	618	147	48	59,21	26,81	10,63	2,53	0,83
	Ж	2682	1807	611	178	58	28	67,38	22,78	6,64	2,16	1,04
Регион Косово и Метохија	

Табела 27. Компјутерски писмено и неписмено становништво старости 65 и више год. према старости и полу, по регионима, Република Србија, Попис 2011. (наставак)

Регион	Пол	Компјутерски писмени и делимично писмени										
		број						%				
		свега	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85 и више год.	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85 и више год.
Компјутерски неписмени												
Београдски регион	С	238277	56241	67431	59168	36376	19061	23,60	28,30	24,83	15,27	8,00
	М	93862	23398	27204	23592	13107	6561	24,93	28,98	25,13	13,96	6,99
	Ж	144415	32843	40227	35576	23269	12500	22,74	27,86	24,63	16,11	8,66
Регион Војводине	С	299198	79906	87362	71364	41288	19278	26,71	29,20	23,85	13,80	6,44
	М	116735	34294	35444	27121	14368	5508	29,38	30,36	23,23	12,31	4,72
Регион Шумадије и Западне Србије	Ж	182463	45612	51918	44243	26920	13770	25,00	28,45	24,25	14,75	7,55
	С	347980	88040	98238	87221	52113	22368	25,30	28,23	25,06	14,98	6,43
	М	148630	40056	43340	36304	21031	7899	26,95	29,16	24,43	14,15	5,31
Регион Јужне и Источне Србије	Ж	199350	47984	54898	50917	31082	14469	24,07	27,54	25,54	15,59	7,26
	С	294509	77321	80882	72547	43941	19818	26,25	27,46	24,63	14,92	6,73
	М	125689	35322	35477	30453	17392	7045	28,10	28,23	24,23	13,84	5,61
Регион Косово и Метохија	Ж	168820	41999	45405	42094	26549	12773	24,88	26,90	24,93	15,73	7,57
	

Подаци о компјутерској писмености старих особа нису дати по типу насеља. Насељска дистрибуција укупног компјутерски писменог становништва (без обзира на старост) показује да је неретко у општинама њихов број већи у осталим него у градским насељима (што је условљено и популационим величинама градског и скупа осталих насеља). Када се уваже релативни показатељи, потврђује се да урбани стил живота подразумева и већу употребу рачунара. Ипак, бројност компјутерски писмених ван градова је веома интригантна. На основу ове дистрибуције, могло би се закључити да је компјутер значајан медиј и инструмент комуникације и у „осталим“ насељима, чиме се можда надокнађује недостатак неких друштвених садржаја. С друге стране, рачунари су нормално окружење млађе популације, те се поставља питање нису ли искључиво они ти који утичу на уочену бројност компјутерски писмених у ванградским насељима појединих општина. Коначно, не треба занемарити ни формално-правни критеријум за поделу насеља који замагљује реалну слику о инфраструктурним садржајима и животним стилевима у тзв. осталим насељима.

Брачна структура старог становништва

Глобално посматрано, већина старијих мушкараца су у браку, док већина жена није, јер постоји већа вероватноћа да су удовице. Као разлог се наводи чињеница да жене обично надживе супруга, што је последица њиховог дужег трајања живота и тенденције да се удају за старије мушкарце од себе. Такође, више мушкараца се поново ожени после развода или смрти супруге. Брачни статус утиче на социоекономску ситуацију, суживот са другима, здравље и благостање старијих мушкараца и жена, па је код оних који су у браку мање изражена депресија и осећај самоће, а повезује се и са нижим морталитетом (УН, 2011).

Обележје „брачно стање“ је у свим пописима становништва након Другог светског рата било присутно (као и у два међуратна пописа), што је својеврстан доказ о значајности различитих модалитета која може имати. Док је 1948. године, у пописници предвиђено више питања о брачној структури, као што је питање о томе колико је пута лице ступало у брак, колико је сваки од бракова трајао, као и старост при ступању у брак, у следећем попису из 1953. године, допуњен је сегмент истраживања о брачности питањима о томе који је брак по реду и број навршених година старости приликом ступања у први брак (Недељковић, 2005). Данас наведена питања сакупља витална статистика и издаје у публикацији „Демографска статистика“, тако да је потреба за постављањем ових питања у оквиру пописа становништва нестала.

Старо становништво према обележју „брачно стање“

Паралелно са секуларним променама појединаца и друштва, теоретски генерисаних у оквиру Теорије друге демографске транзиције, дошло је и до промена у брачним патернима. Велике промене које су настале у брачности становништва у претходних пола века најбоље се рефлектују уколико се упореде неке од карактеристика различитих кохорти. Овом приликом, анализираће се старо становништво према брачности, односно њиховим специфичностима када је реч о броју и уделу лица у браку, оних која никад нису склопила брак, затим оних који су изгубили брачног друга и, на крају, лица која су судски прекинула брачни однос. То је могуће учинити на основу агрегације индивидуалних одговора у зависности од брачног стања:

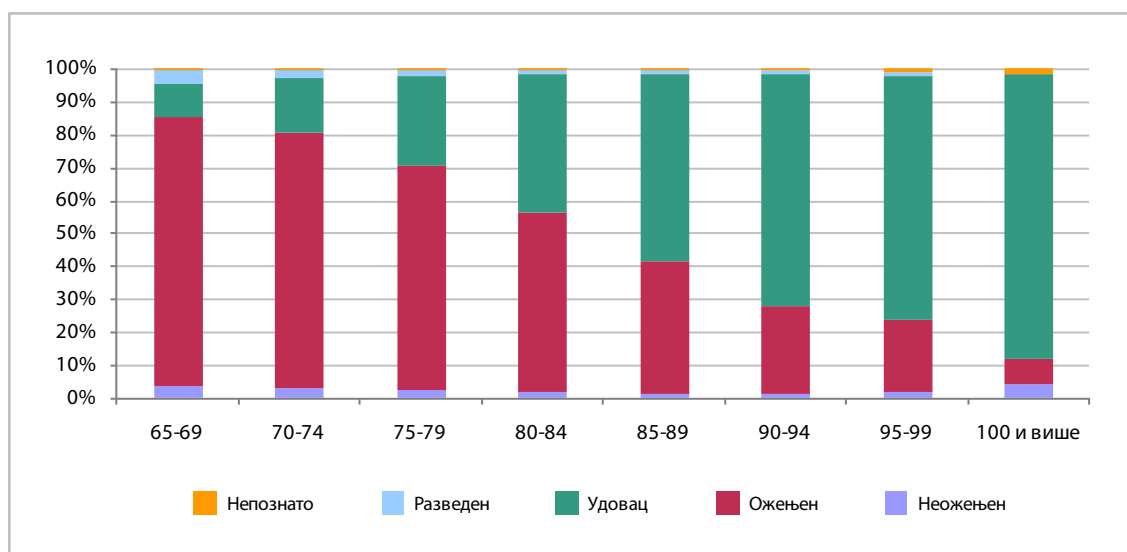
- ◆ Неожењен/неудата
- ◆ Ожењен/удата
- ◆ Удовац/удовица
- ◆ Разведен/разведена.

За законско склапање брака потребно је задовољити одређене административне пропозиције. У пописној методологији се као одредба за нотирање лица „у браку“ користио законски аспект брачног статуса, односно *de jure* принцип, са нагласком да брак склопљен само у цркви не треба уписивати као званичан. Једна од методолошких иновација последњег

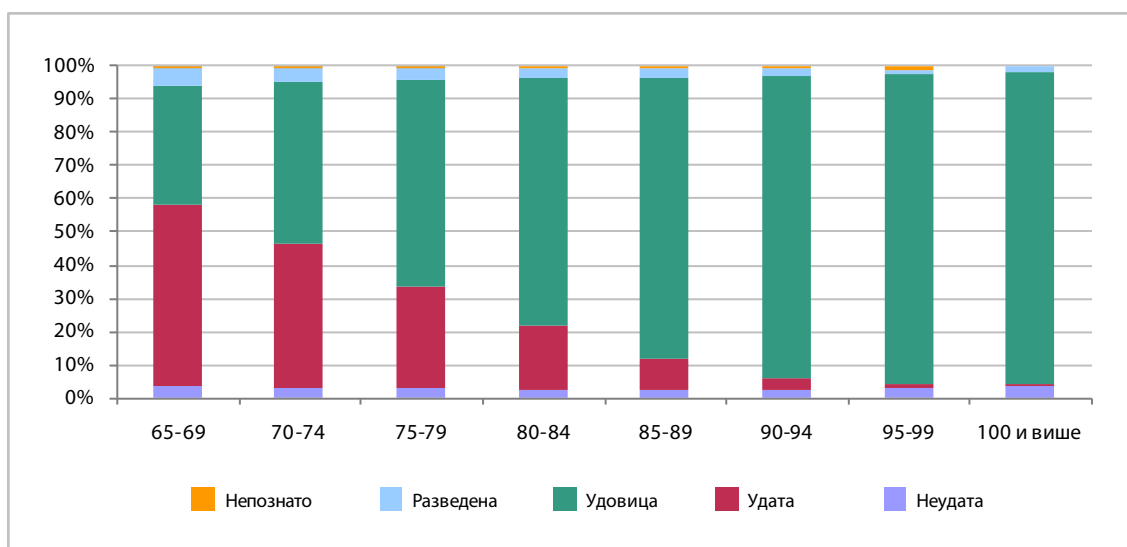
пописа становништва јесте увођење посебне категорије брачности која подразумева *de facto* брачни статус, односно евидентирање лица која живе у ванбрачној заједници (кохабитацији). Ови подаци су омогућили да се стекне увид о распрострањености ванбрачних заједница, као и о карактеристикама лица која живе у њима (према старости, школској спреми, брачном статусу, активности итд.). Ипак, сва лица, укључујући и кохабитанте, давала су одговор на питање о формално-правном брачном статусу. Према Методолошком упутству, у категорију „ожењен/удата (живе заједно)“ треба укључити лица која су у браку и која живе са брачним партнером, без обзира на то да ли је један од супружника у моменту пописа привремено одсутан (нпр. због рада у другом месту, лечења и сл.), у категорију „ожењен/удата (не живе заједно)“ треба сврстати лица која су покренула бракоразводну парницу, али правосудна судска пресуда није донета до критичног момента пописа, као и лица која, иако не живе заједно (супружници су се разишли), нису покренула бракоразводну парницу.“ Да би неко лице било пописано као разведено, као неопходан услов је постављен да је брак разведен правоснажном пресудом надлежног суда, док су као удовци, односно удовице пописани становници који после смрти брачног партнера, односно партнерке нису поново склапали брак (Републички завод за статистику).

Због различитих карактеристика мушког и женског становништва према брачној структури, приликом анализе података Пописа 2011, посебно ће бити третирано становништво према полу, а затим ће бити извршена њихова компарација. Када је реч о мушком становништву, са повећањем старости, уочљив је тренд смањења удела ожењених и паралелно повећање удела удоваца у укупном броју старијих од 65 година. У старости од 65 до 69 година удео ожењених мушкараца је око 80%, да би тај удео лагано опадао у сваком следећем петогодишту до нивоа испод 25% за старост 95–99, односно испод 10% за мушкарце старије од 100 година. Брачна категорија која има супротан а паралелан ток у односу на тренд који је приметан код ожењених мушкараца – јесте повећање удела удоваца. Ово је и логична последица, јер је удео неожењених старијих мушкараца изузетно низак, и у свим старостима изнад 65 година се креће око неколико процентних поена, док је удео разведених нешто виши, али не значајно. Оваква запажања о старијим мушкарцима заправо потврђују претпоставку да је дошло до великих промена када се говори о брачној структури, јер је данас развод брака много раширенија појава него у старијим кохортама. У старости 30–39 година, 3,57% мушкараца је разведено, док је 6,88% и 7,19% разведено у старости 40–49, односно 50–59 ретроспективно. С друге стране, удео разведених мушкараца старијих од 65 година је само 3,01%. Као још један показатељ који потврђује концентрацију удоваца у вишим старостима јесте просечна старост мушкараца који се после смрти супруге нису женили, која износи 73,24 године.

Графикон 27. Брачна структура мушког становништва старости 65 и више год., Република Србија, Попис 2011.

Графикон 28. Брачна структура женског становништва старости 65 и више год., Република Србија, Попис 2011.

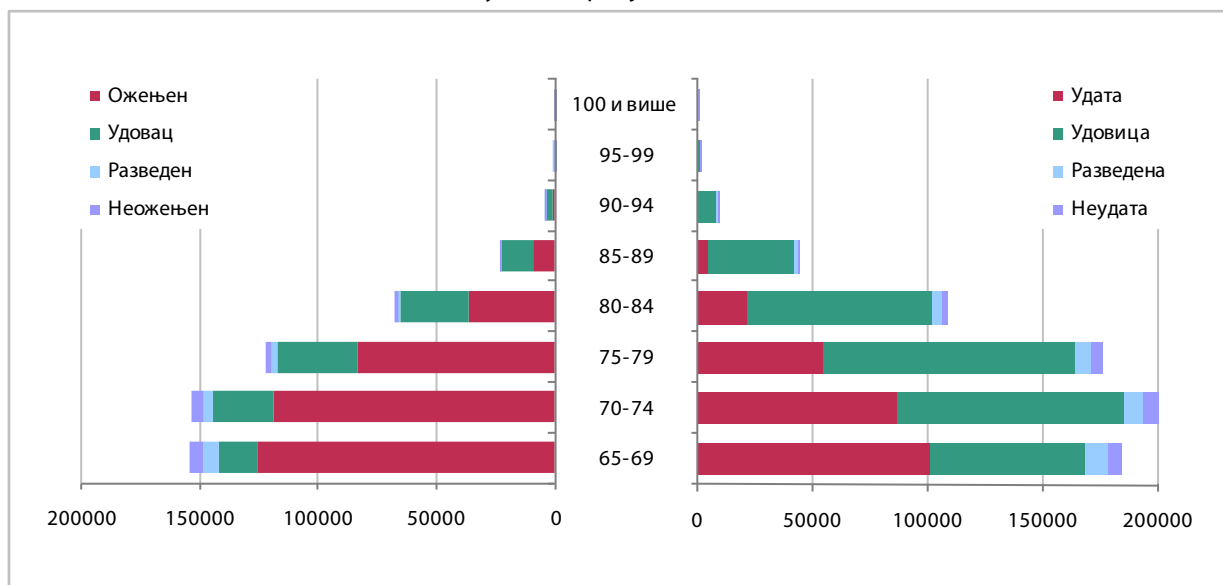
Када анализирамо брачну структуру старијег женског становништва по старости, као најуочљивији тренд примећујемо врло рапидно смањење удела жена које су у браку, и симултано повећање удела удовица. Удео разведених и неодатих је, слично као и код мушкараца, доста низак. Просечна старост свих удовица у Републици Србији износи 71,13.

Традиционалност и поштовање институције брака старијих кохорти верификују пописни подаци, с обзиром на то да је удео разведених жена старијих од 65 година само 4,35%, док је ситуација код целибатера скоро идентична посматрано по полу, јер је удео жена које се никад нису удавале 2,95%, односно удео мушкараца који се никад нису женили 2,81% (граф. 27 и 28).

Иако постоје одређене сличности када је реч о обележјима брачне структуре између старијих мушкараца и жена, на старосно-полној пирамиди, према различитим модалитетима брачног стања, може се приметити да постоје и велике разлике у апсолутним бројевима. Као једна од последица популационог моментума, укупан број женског становништва у старости 70–74 године је нешто већи од укупног броја жена старости 65–69 година, док су апсолутни бројеви мушкараца у ове две старосне групе скоро истоветни. Осим демографском инерцијом, брачна структура старијег становништва је условљена и старосно-специфичним морталитетом, као и преовлађујућим вредностима и ставовима у друштву према браку као институцији.

Укупан број жена у свим старостима изнад 65 година је виши од броја мушкараца, што се јасно уочава на граф. 29, али интерни брачни састав по полу показује велике разлике. Као најбитније се издваја да је много већи број мушкараца који се налазе у браку, поготово у старости 65–69 година (125 927 ожењених наспрам 101 047 удатих). Једно од могућих објашњења за овакву демографску поставку је тенденција да мушкарци склапају бракове са женама које су млађе од њих, па се може очекивати да је одређен број мушкараца ове старосне групе у браку са женама које имају мање од 65 година. То се може приметити када је реч о броју старијих лица супротног пола, па се одређен „помак“ манифестује као сразмернији број ожењених и удатих у међусобно сукцесивним петогодишњим групама, поготово у вишим старостима. Тако, на пример, укупан број ожењених старости 75–79 година износи 83 503, док је број удатих жена старости 70–74 година 86 747. Осим што нам број жена који је већи од броја мушкараца у свим старосима потврђује већ споменуто биолошку неравнотежу између полова у старости, на пирамиди уочавамо још један врло битан моменат. Наиме, број удовица је у свим старостима неколико пута већи од броја удоваца, са најдрастичнијим разликама у „млађим“ старијим старосним групама. Тако је у старости 65–69 мало више од четири пута више удовица него удоваца. Већ у следећем петогодишту, тај однос пада на 3,84 : 1 у корист жена, док у старости 75–79, на једног удовца долази 3,26 удовица. У свим старијим старосним групама, око два и по пута је више жена које су изгубиле брачног партнера и нису након тога склапале брак, него мушкараца.

Графикон 29. Старосно-полна пирамида становништва старости 65 и више год. према брачном стању, Република Србија, Попис 2011.

Велике несразмерности које постоје у брачној структури према полу показују нам да је статус старијих жена неповољнији у односу на мушкарце. Разлике које постоје између карактеристика мушке и женске старости биле су предмет разматрања у једном од претходних поглавља, где су наведене предности и слабости са којима се суочавају оба пола у старијим годинама. Наиме, удео мушкараца старијих од 65 година који су у браку је у просеку 71,24%, док је удео жена исте старости у просеку само 36,99%. С друге стране, код старијих мушкараца је много мање удоваца, па је у укупном броју старијих само 22,75% оних који се после смрти супруге нису поново женили, док 55,44% свих жена старијих од 65 година има статус удовице. Остала два брачна стања – неожењен и разведен, много су мање присутна код старијих кохорти, и у апсолутном и релативном смислу. Живот у браку за старије мушкарце делује као „одбрамбени механизам“ према многим болестима, депресији, па у крајњем случају и морталитету. Мушкарци се теже боре са самачким животом у старијим годинама, па не чуди тако низак ниво неожењених, разведених и удоваца (заједно мање од 30%). С друге стране, демографска судбина жена је одређена самим старосно-специфичним морталитетом, што је један од фактора за тако висок удео удовица, док је удео осталих обележја нешто мање од половине.

Релативни удели различитих видова брачног стања старије популације (граф. 30) регионално посматрано показују стабилност трендова смањења лица у браку са старошћу и истовремено повећање удела удоваца/удовица. Заправо, удео старијих лица која живе у брачној заједници личи на правилну пирамиду (граф. 30, црвена површина) која заузима већу „површину“ код мушког становништва, док остали удео махом допуњују до 100% удовице и

удовци, али са већим „простирањем“ код жена него код мушкараца. Удео осталих модалитета је прилично низак. Релативно је највише разведених жена у Београдском региону, док је у јужним регионима овај удео значајно мањи. Такође, Регион Јужне и Источне Србије карактеришу најнижи удели целибатера, док је у Београдском региону и Региону Војводине приметан у свим старостима исти удео жена које се никад нису удавале. Овим се издваја од других брачних обележја која не показују стабилне уделе у различитим старостима. Још једна необичност Београдског региона се везује на већи удео ожењених у највишим старостима.

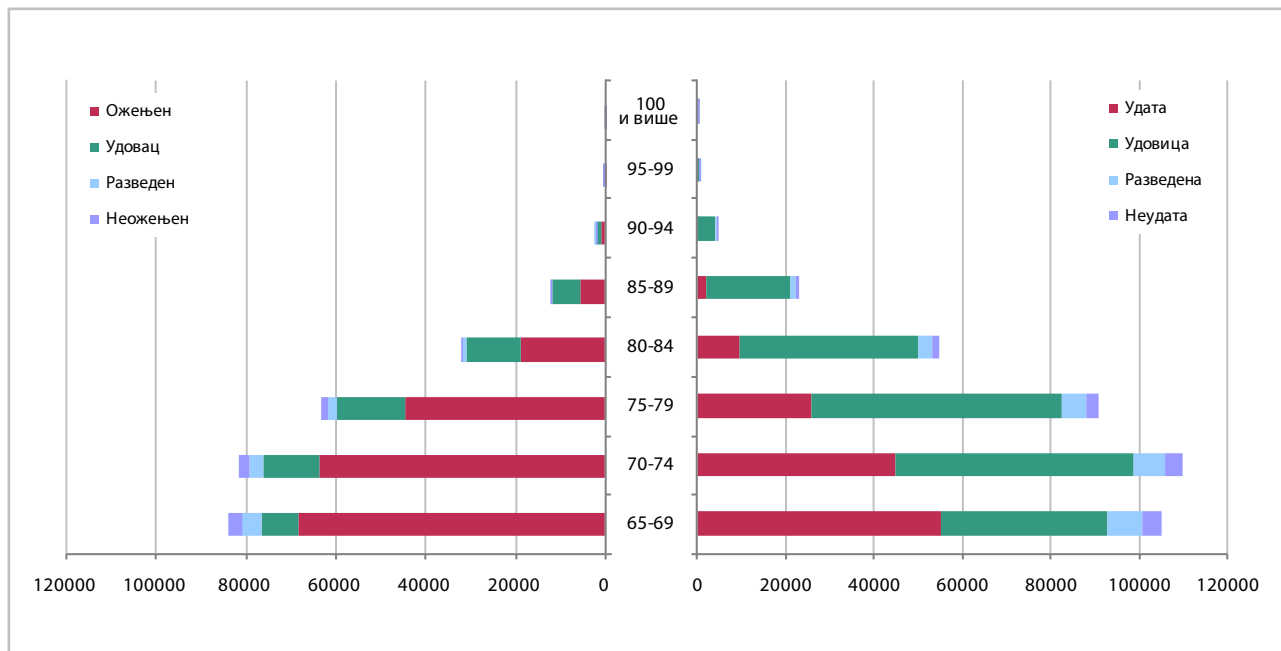
Због различитих карактеристика самих градских и сеоских насеља, под чиме подразумевамо различиту густину насељености, инфраструктурну опремљеност, начин живота становништва, преовлађујуће социјалне норме, функционално је испитати атрибуте брачне структуре старијег становништва у различитим типовима насеља. Тако су, када је реч о градским насељима, присутне велике несразмере између одређених брачних модалитета, посебно обележја „ожењен/удата“ и „удовац/удовица“. Број мушкараца који живе у градским насељима, старији су од 65 и живе у браку износи 201 049, док је број жена са истим демографским параметрима само 136 836. Ако претпоставимо да су удате за мушкарце који имају исти или већи број година, поново нам „остаје“ 64 213 старијих мушкараца који би морали да имају супругу која је млађа од 65 година. Исти патерн је приметан и у неградским насељима, где је 43 817 ожењених више од удатих. Ово говори у прилог чињеници да постоји „старосно неслагање“ између полова приликом склапања брака. С друге стране, када је реч о старијим удовцима, њих је „само“ 55 639, док је старијих удовица „чак“ 212 934 у градовима, односно 64 259 удоваца и 188 053 удовице у селима, што је вероватно најиндикативнији податак о неповољности позиције старијих жена. Карта додатно продубљује ову проблематику, па удовице „везује“ и за територију, на којој се уочава да је простор са највишим уделима старих удовица лоциран у Региону Јужне и (посебно) Источне Србије, као и да је у већим градским центрима (Београдске општине, Нови Сад, Ниш) овај удео најнижи.

Графикон 30. Релативни удели модалитета „брачно стање“ старих становника по регионима, Попис 2011.

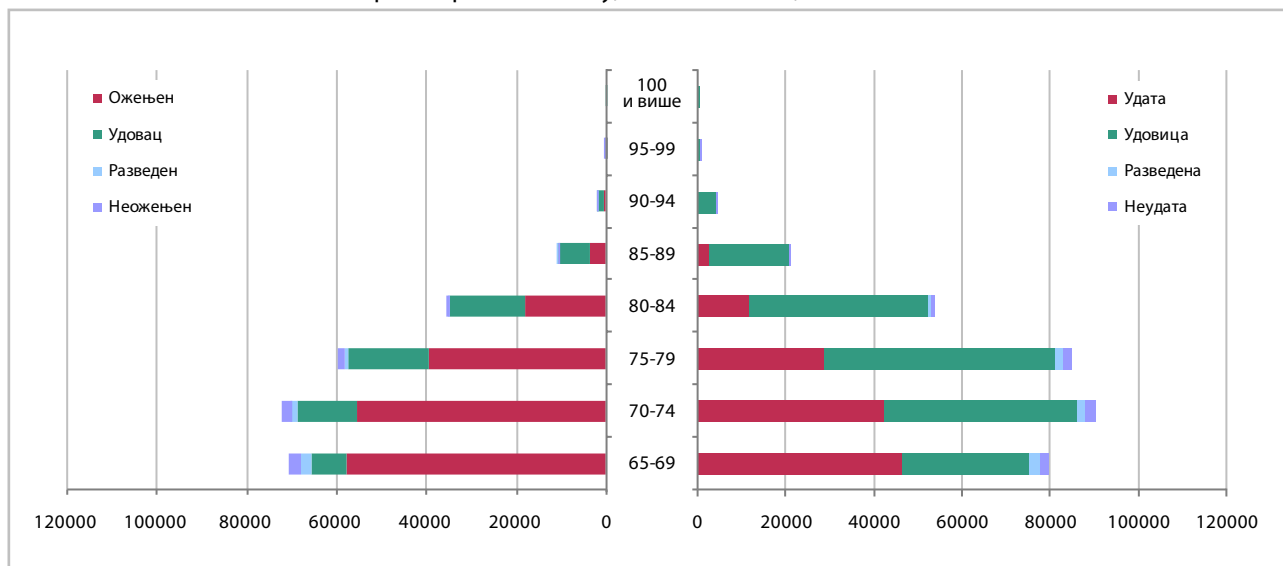

Постоје одређене сличности и разлике када је реч о специфичностима градске и неградске старије популације према брачном стању. Као сличности када је реч о мушком старијем становништву издвајају се: скоро истоветан удео нежењених (2,82% у градским, 2,80% у осталим насељима); врло сличан удео ожењених (72,84% у градским према 69,37% у осталим); приближан удео удоваца (20,19% за градска и 25,56% за остала). Једино обележје које показује веће разлике јесте обележје „разведен“, па је доста више разведених у градовима (3,84%) у односу на остала насеља (2,10%). Код женског старијег становништва постоји мање сличности између градских и сеоских насеља, па је приближан удео удатих (35,14% градска, 39,12% остала), као и удео удовица (54,86% у градским насељима и 56,32% у осталим). С друге стране, друга два обележја показују веће разлике, па је у градским насељима већи удео неудатих жена у односу на остала насеља (3,58% : 2,22%). Највеће одступање забележено је код старијих разведених, па је у градовима 6,29% укупног броја старијих жена од 65 година разведено, док је у осталим насељима тај удео три пута мањи (2,05%). Овај однос показује да је градска средина много мање традиционална, јер се транзиција брачности одиграла убрзаним током у односу на насеља неградског типа, у којима је поготово за старије генерације развод брака био врло ретко практикован.

Графикон 31а. Старосно-полна пирамида становништва Републике Србије старости 65 и више год., према брачном стању, градска насеља, Попис 2011.

Графикон 316. Старосно-полна пирамида становништва Републике Србије старости 65 и више год., према брачном стању, остала насеља, Попис 2011.

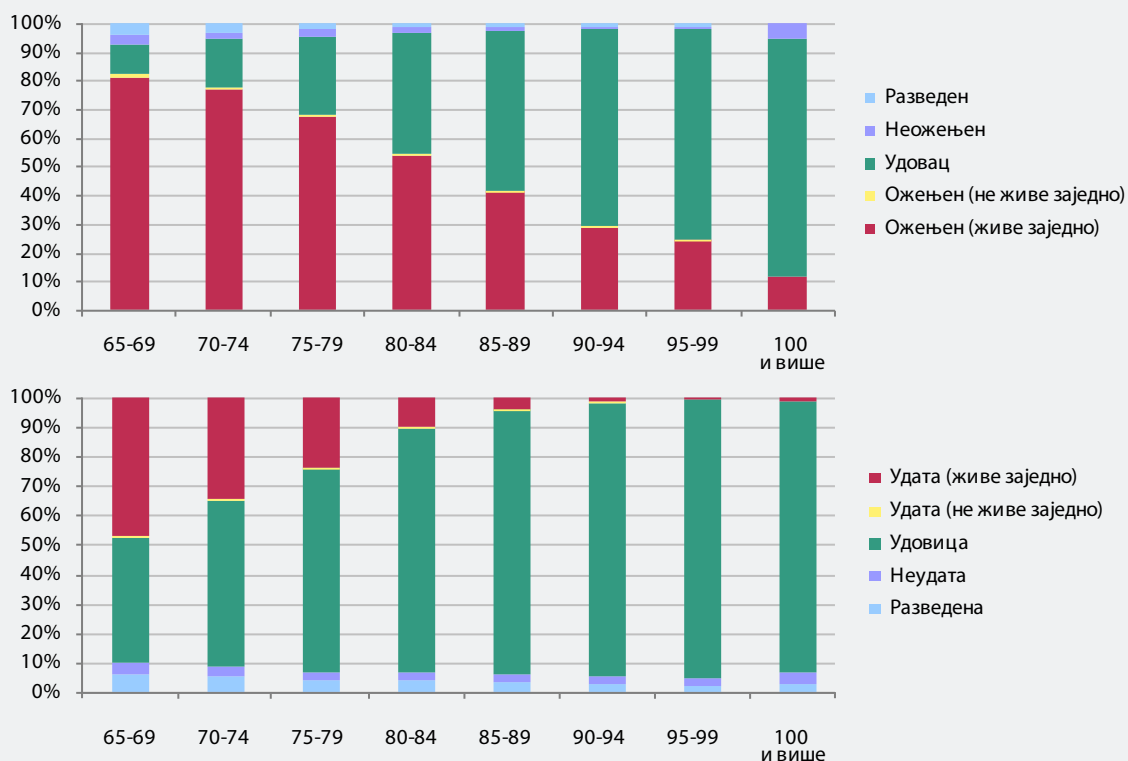

Брачна структура пензионисаних становника

Као последица назначених односа (и дисбаланса) између полова према брачном стању, а посебно тако високог броја и удела удовица, упутно би било детаљно обрадити брачну структуру пензионера и пензионерки. Као разлог се наводи чињеница да су старије (а поготово најстарије) пензионерке имале релативно ниске стопе активности током свог радноспособног периода, а анализа образовне структуре нам је показала неповољнију образовну структуру жена. Из датих разлога, процена је да су управо старије удовице осетљива друштвена група, па је свакако сврсисходно упознати ближе њихове демографске карактеристике.

Удели неожењених и разведених који су врло ниски, што говори о преовлађујућим брачним нормама актуелним за време младости сада старијих генерација. У вишим старостима, код најстаријих старих примат преузимају удовци, којих је обрнуто сразмерно више у односу на ожењене до 80 година. Према брачној структури, жене пензионерке се налазе у неповољнијој ситуацији у односу на мушкарце. Док је код мушкараца смањивање удела ожењених који живе са својим супругама постепено и чак и у најстаријим петогодиштима не прелази 30%, код жена пензионерки удео оних који се удате и живе са супругом већ у старости 70–74 година пада близу трећине. Изузето динамично повећање удела удовица на уштрб удела удатих жена пензионерки има више социоекономских импликација. Заправо, можемо констатовати да након 80 година старости скоро све жене пензионерке остају удовице. Удели неударних и разведених жена су слични, мада мало већи у односу на мушкарце када се посматрају релативно у односу на остала брачна стања. Као генералан закључак можемо извући да је за старије пензионере и пензионерке најчешће брачно стање „ожењен“ и „удовица“.

Графикон 32. Брачно стање пензионера, НСТЈ 1, Попис 2011.

Већ је споменуто да иако су сви региони подједнако „захваћени“ феноменом старења становништва, постоје одређена одступања од просека о чему сведоче вредности различитих показатеља старења. Када је реч о пензионерима према различитим модалитетима брачног стања, приметна је велика уједначеност у свим регионима. Једино је за Београдски регион повезан већи број пензионера и пензионерки старијих од 65 година који су у браку али не живе заједно са својим супружницима, као и разведених, па је у оба случаја око трећина укупног броја позиционирано у региону престонице. Иако се популационо разликују, све регионе карактерише доминација пензионера који су ожењени и пензионерки које су удовице. На квалитет живота старијих становника свакако утиче и брачно стање, па уколико претпоставимо да живот у браку позитивно утиче на старије становнике, резултати Пописа 2011. показују да су мушкарци пензионери у релативној предности.

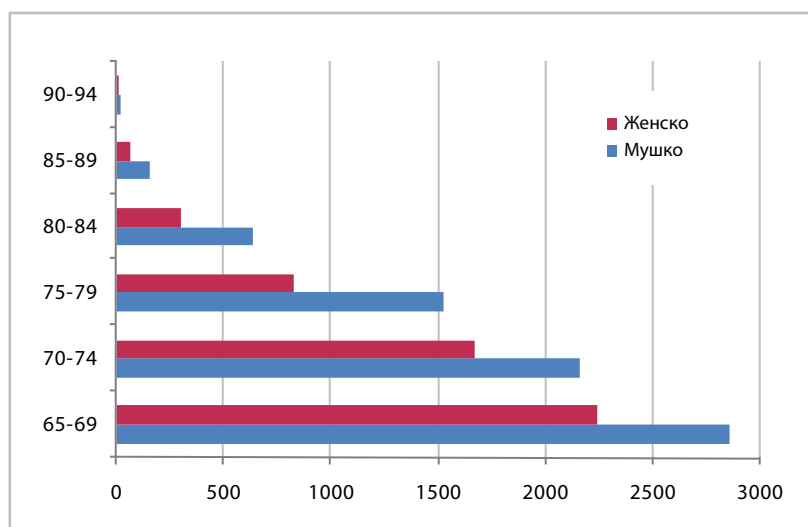

Фото: Лидија Луканић

Старији кохабитанти

Једно од нових питања у Пописници, јесте питање о фактичком брачном стању, без обзира на правни статус. На основу одговора на питање „Да ли лице живи у ванбрачној заједници“, становници су груписани на оне који живе, односно не живе у кохабитацији. Иако се сматра да је овај вид суживота један од новијих аранжмана у које се упуштају млађи парови, он је присутан и код старијих од 65 година. Наиме, од укупног броја становника који живе у невенчаној брачној вези (236 063), укупан број старијих од 65 година које је Попис 2011. „затекао“ у ванбрачној заједници износи 12 433 становника, од тога 7 343 мушкарца и 5 090 жена. Слично као и код законског брачног стања, и код кохабитација примећујемо старосну „конекцију“ између мушкараца и жена, јер број мушкараца бројчано одговара броју жена суседне, а млађе старосне петогодишње групе (граф. 33).

Графикон 33. Старосно-полна пирамида становништва старости 65 и више год., који живе у ванбрачној заједници, Република Србија, Попис 2011.

Посматрано у апсолутним бројевима, највећи број старијих кохабитаната живи у Региону Војводине, чак 4 636 лица, што је 37,29% од укупног броја. У Србији, 60,35% старијих кохабитанта живи у градским насељима, међутим, постоје већа или мања одступања у различитим регионима. Док је у Београдском региону чак 83,74% свих старијих који живе у невенчаним заједницама позиционирано у градским насељима, у Региону Јужне и Источне Србије је 55,12% пописано у насељима неградског типа. У Региону Војводине скоро да не постоји одступање од републичног просека, док је у Региону Шумадије и Западне Србије подједнако дистрибуиран између градских и осталих насеља број лица која живе у ванбрачним заједницама, а имају више од 65 година. Данас се ванбрачне форме најчешће

доводе у везу са процесима модернизације и слабљењем популарности брака. Ова теорија није у потпуности потврђена на примеру становништва Србије. У случају старог становништва она је још мање вероватна, јер је тешко претпоставити да старији од 65 година доносе модерне обрасце суживота. Иза званичних података о кохабитацијама, посебно у ванградским насељима, крију се обичајни бракови старијих становника, склапани у време када њихова формализација није сматрана битном. То зависи и од културолошког миљеа у различитим крајевима, у којима је законитост брака била мање или више значајна од легитимитета који му је давала локална средина и обичаји. У објашњењу не треба занемарити ни бракове вишег реда, односно могућност да се у старијим годинама након губитка партнера поново заснују заједнице, али неформалне. Формалност је битнија ако се на брак гледа као законски и социјално легитиман оквир за репродукцију, што за бракове старијих лица није битно. Чини се да је за кохабитације старих особа веома значајна била друштвена прихватљивост ванбрачних форми: у време њиховог склапања и у срединама у којој су реализоване.

Табела 28. Становници који живе у ванбрачним заједницама, старости 65 и више год., према типу насеља, по регионима, Попис 2011.

Регион	Тип насеља	Године старости						
		укупно	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85–89	90 и више год.
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Укупно	12433	5092	3821	2345	932	219	24
	Градска	7503	3104	2285	1424	546	133	11
	Остала	4930	1988	1536	921	386	86	13
Београдски регион	Укупно	2863	1161	867	543	207	77	8
	Градска	2387	960	722	471	164	63	7
	Остала	476	201	145	72	43	14	1
Регион Војводине	Укупно	4636	1922	1483	823	333	67	8
	Градска	2795	1172	886	503	199	34	1
	Остала	1841	750	597	320	134	33	7
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	2376	916	748	478	192	38	4
	Градска	1173	464	365	227	100	15	2
	Остала	1203	452	383	251	92	23	2
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	2558	1093	723	501	200	37	4
	Градска	1148	508	312	223	83	21	1
	Остала	1410	585	411	278	117	16	3
Регион Косово и Метохија	

Национална структура старијег становништва

Према међународним препорукама, питање о националној припадности не спада у ред основних обележја, што не чуди с обзиром на то да постоје етнички монолитне државе. Ипак, у зависности од тога ли је одређено друштво етнички хомогено (или хетерогено), државна статистика уводи ово питање у Пописницу. Када је реч о Србији, питање о етничкој припадности је постављано у свим послератним пописима, на основу чега је створена значајна статистичка база о националним карактеристикама становништва. Међутим, тек у последња два пописа становништва публикована је укрштена полна и старосна структура становништва према етничкој припадности. Као особеност овог обележја требало би издвојити да је законски предвиђено да изјашњавање о националној припадности јесте добровољни акт појединаца на који пописивач не сме да утиче.

Као што је већ подвучено, старење становништва је комплексан феномен који није имун ни на један демографски процес. Из тог разлога, функционално је изучити стање демографског старења код одређених етничких група за које је карактеристично различито демографско понашање. Ниво фертилитета је апострофиран као један од кључних „носиоца“ старења становништва, па ће анализа бити сконцентрисана на етничким групама које су уједно најбројније и са дијаметрално различитим показатељима фертилитета. На једној страни су Срби, Мађари и Хрвати, као припадници нисконаталитеног пола, а на супротној Бошњаци и Роми³⁷. Разлог зашто се спомиње фертилитет по националности има прагматичну основу. Већи фертилитет значи и већи број деце која се могу бринути о својим родитељима, па су националности које одликују ниже стопа репродукције у лошијој позицији, јер могу рачунати на мању неформалну подршку у старости.

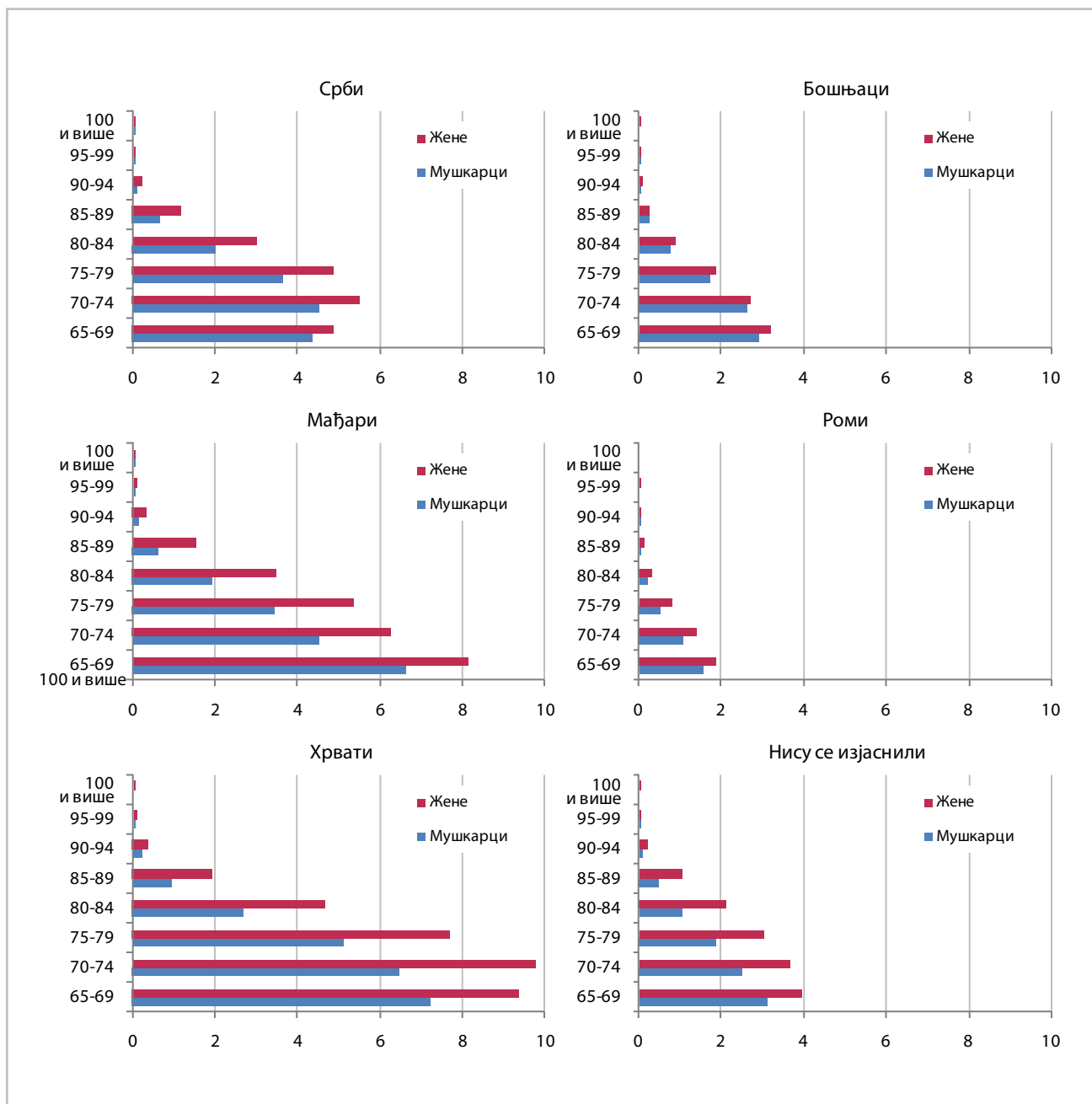
Када се врши компарација удела старијих одређене националности у укупном старом становништву са уделима појединих етничких група у укупном становништву, приметна су одређена поклапања и одступања. Према Попису 2011. године, најмногобројнија етничка група који живи у Републици Србији јесу Срби са 83,32% укупног броја становника. Удео становника који имају више од 65 година и изјаснили су се као „Срби“ у укупном старијем становништву износи 84,46% и приближан је уделу укупне популације. Код Мађара постоји неусаглашеност између удела старих и укупног удела (3,53% у укупном и 4,37% старих у старом). Роми са 2,05% у укупној популацији, партиципирају са само 0,47% старих у укупном старом становништву, као и Бошњаци (којих је 2,02% према 1,00%). Иако не прелазе један посто укупне популације, стари Хрвати учествују са 1,36% у укупном броју старијих од 65 година. Све остале етничке групе фигурирају са мање од 1% у укупном становништву, али треба напоменути да је чак 2,23% (1,50% у старом) оних који се нису изјаснили и 1,14% становника непознате етничке припадности³⁸.

³⁷ Претпоставка је да би у ову групу ушли и Албанци, али због већ споменутог бојкота Пописа 2011, подаци о овој етничкој групи нису доступни.

³⁸ Једино је удео Југословена смањен и „пао“ је испод 1%, па је 2002. године било 1,1% становника који су се изјаснили као „Југословени“, док их је према Попису 2011. само 0,32%, што не чуди с обзиром на то да је у међупописном периоду престао да постоји назив државе „Југославија“ после више деценија.

Анализа старог становништва према етничкој припадности почиње од удела мушкараца и жена старијих од 65 година који су се изјаснили као Срби. Тај удео је врло приближан републичком уделу (17,64% односно 17,40%), што је последица бројности ове етничке групе. Такође, врх старосно-полне пирамиде подсећа на ону за укупну стару популацију. Друге две етничке групе које су окарактерисане као нискофертилитетне јасно показују да је удео старијих мушкараца и жена од 65 година изузетно висок у односу на остале старосне сегменте. Тако је 21,51% свих становника који су се изјаснили као Мађари старије од 65 година, односно 29,31% Хрвата. С друге стране, код националности које су високофертилитетне, старије становништво партиципира са много нижим уделима, па је код Бошњака 8,62% становника старије од 65 година, а код Рома само 3,96%. Релативно ниски удели старих код лица која се нису национално декларисала нас наводи на закључак да су то махом млађи становници, јер само 11,73 има више од 65 година.

Графикон 34. Удео старих жена и мушкараца у укупном становништву Републике Србије према полу и националности, Попис 2011. (%)

Извор: Стојилковић, Филипковић, Кокотовић (2011).

Ако се у први план стави квалитет живота старих људи, национални састав са овом темом кореспондира преко стабилности етнички хетерогених бракова старог становништва, преко позиционираности лица одређене националности у локалним срединама, и преко културолошких образаца појединих националности, које могу подразумевати и различит третман старих људи. Велике промене кроз које је прошла наша земља, а са њом и старије становништво, имала је одређене реперкусије и када је реч о националној структури. Етничке тензије и дистанце, и евентуална непријатна искуства, свакако су промениле неке „животне“ ставове о братству и јединству, који су били актуелни за време одређеног периода живота данашњих старих. Да ли су оне утицале на осећај сигурности старих лица и одрживост брачних заједница, овом приликом није истраживано. Свакако би било упутно ближе испитати да ли културни идентитети утичу на разлике у самој „култури старења“. Функционална би била и анализа односа старијих и њихове деце у контексту међугенерациске солидарности. Осим националности, религијска припадност, али пре свега начин исповедања вере, могу бити круцијални за стил живота старих особа. Мада је наше друштво секуларно и мада су генерације старих највећи део живота проживеле у послератном социјализму, вера у старости може ојачати. Угледна истраживања старих лица спроведена у иностранству говоре да везаност за верске институције и учесталост посећивања верских објеката имају значаја за социјалне контакте и самовредновање у старости, па и стил и квалитет живота.

Свако друштво, наглашава Жорж Миноа, има старе људе какве заслужује. Сваки тип друштвено-економског и културног организовања одговоран је за улогу и слику својих старијих људи. Свако друштво излучује образац идеалног човека и од тог обрасца зависи слика старости, њено обезвређивање или њено истицање (Немањић, 2010).

Мигрантске карактеристике старог становништва

Једна од основних карактеристика савременог света је изразита мобилност становништва. Емпиријска грађа пописа најдетаљније прати дефинитивна пресељења која у преиспитивању миграционе терминологије једина и важе за праве миграције, док се остали облици кретања именују као циркулације.

У разматрању мобилности старих лица намећу се два постулата. Први је да се са старошћу мобилност смањује и да старо становништво ретко добровољно учествује у дефинитивним пресељењима. *Pull* и *push* фактори мигрирања старијег становништва сигурно не могу бити исти као код млађе популације³⁹. Економски мотиви миграција у старијем узрасту су ретки, док су навике, слабија жеља за променама и прилагођеност „својој“ средини и те како присутни, те мигрирање може бити скопчано са различитим проблемима адаптације. Мада у најразвијенијим земљама постоји тренд пресељавања након пензионисања у средине које су мирније или на дестинације где се нуди угоднији живот, што због климе што због финансијских олакшица и квалитетнијег живота, у Србији ове појаве још нису узеле маха. Посебна истраживања миграција старијих особа у Србији нису рађена, па се овом приликом чини покушај систематизације мотивационих фактора. Ако се зна да на одлуку о пресељењу током живота највећи утицај имају неке кључне животне промене (брак, полазак деце у школу, запослење), потребно је потражити аналогне кључне моменте у трећој животној доби. Промислања тог типа доводе до закључака да у старости људи мигрирају због 1) повратка у завичај после завршетка радног века, 2) спајања са децом због помоћи у домаћинству и око унука, 3) спајања са децом или блиским рођацима због онемоћалости и подршке коју они дају, 4) збрињавања у социјалној институцији, 5) решавања стамбеног питања свог и својих потомака, 6) због финансијских проблема и продаје некретнина, 7) процене бољег живота у секундарним боравиштима, 8) болести и тражења одговарајуће средине у којој се она лакше контролише, 9) евентуалне потражње експертских знања које квалификовани кадар може да понуди. Томе треба придодати принудне миграције које су обележиле последњу деценију 20. века.

Други постулат и други угао гледања на миграционе карактеристике старог становништва везује се за њихово „селидбено искуство“ сумирано током живота. До своје старости и доби смањене покретљивости то исто становништво проживело је дуго и могло је да се пресељава више пута потакнуто различитим мотивима, а прилагођавајући се социоекономским и политичким процесима у току различитих фаза животног тока. Садашње старо становништво је прошло кроз периоде дерурализације и урбанизације,

³⁹ Према Зелинском (1971), у традиционалним друштвима покретљивост је мала, затим следи фаза масовних миграција из села у град, касна транзицијска фаза подстиче кружна кретања, а развијено друштво међуградске кружне сеобе. У последњој фази миграције опет слабе, јер због добре организованости друштва оне нису ни неопходне. Идеје Зелинског о транзицији просторне покретљивости становништва, код које је најспорнија последња фаза слабљења миграција, у случају старог становништва имају више оправдања, али нису условљена организованошћу друштва, већ потенцијалним фрустрацијама које би старима изазвало мигрирање.

индустријализације и деаграризације, економске транзиције, ратова, политичких ломова, тј. низа макропромена које покрећу на мобилност. Судајући по овоме, старо становништво у савременим друштвима требало би да има најбогатије искуство у пресељавању и да својом „миграционом историјом“ најбоље репрезентује специфичности времена у којем је живело. Миграциона историја сваке кохорте није иста јер се са променама у друштву суочавала у различитом старосном добу. Лонгитудиналне анализе миграција ипак остају само у сфери потенцијалног, јер пописна статистика прати само последње пресељење бележећи када се десило и где је лице пре тога живело, или родни крај. Наравно, чак и када је реч о особама дубоке старости, њихове миграционе „судбине“ се не могу сматрати завршним, јер промена места пребивалишта није ограничена било којим биолошким или демографским фактором да би била немогућа у најстаријој доби. Такође, ефекти социоекономских промена нису се на исти начин рефлектовали у свим просторима одакле мигранти потичу, те је и спрега *pull* и *push* фактора произвела различите мотивације и интензитет потребе и жеље за пресељењем. Ако се томе додају и индивидуални и породични разлози, очито је да потпуно разумевање миграционих процеса превазилази информатичке капацитете пописних података. Но, свакако да садржај пописне грађе нуди емпиријске потврде појединих миграционих патерна.

Старо аутохтоно становништво или „цео живот у једном месту“

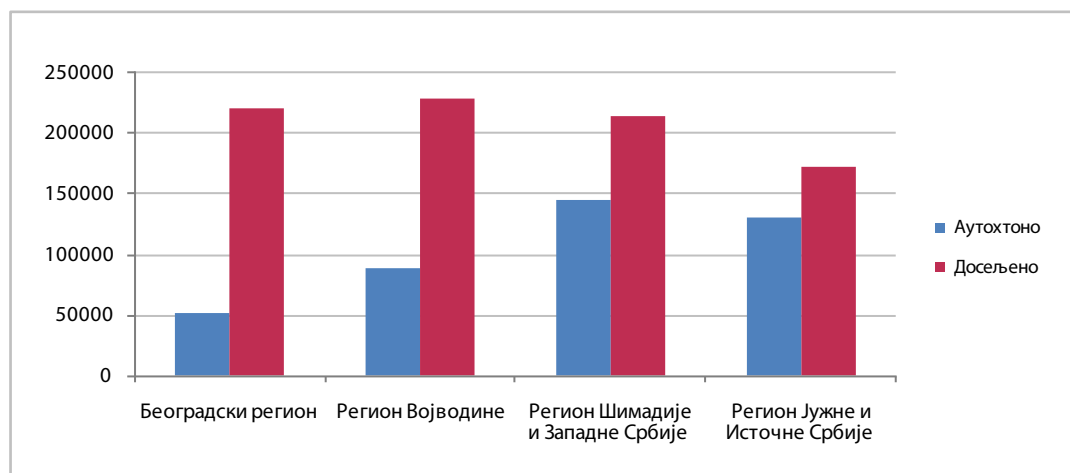
Први и основни податак о мобилности односи се на поделу становништва на аутохтоно (оно које од рођења није мењало место боравка) и мигрантско или алохтоно, које се преселило бар једном. Методологија Пописа 2011. аутохтоним сматра и становништво које је непосредно после рођења почело да живи у месту сталног становања мајке (ако је рођено у породилишту у другом насељу), које је извесно време живело негде друго због посла или школовања, и становништво које се пресељавало само у оквиру истог насеља.

Упркос годинама живота, трећина старог становништва Србије (33%) никада није напустила место у којем је рођена. Тачније, у Србији има 415 000 аутохтоних становника старијих од 65 година и 835 000 оних који су се селили. У односу на претходни попис, аутохтоност је смањена у апсолутном смислу за 12%, а у релативном за 5%, у чему се читава улазак нових генерација у старо становништво и биолошка редукција генерација из традиционалнијих времена слабије покретљивости. „Нови стари“ доносе миграционе особености послератног периода.

Табела 29. Аутохтоно старо становништво Републике Србије према старости и полу, пописи 2002. и 2011.

Пол	Године старости							
	укупно	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95 и више год.
2002								
Свега	468562	162883	152977	95466	39944	11840	4635	817
Мушки	250500	91100	84231	47429	19568	5645	2161	366
Женски	218062	71783	68746	48037	20376	6195	2474	451
2011								
Свега	415207	110742	111859	100924	64032	22878	4264	508
Мушки	219971	62710	61195	51846	32028	10113	1873	206
Женски	195236	48032	50664	49078	32004	12765	2391	302
2002 %								
Мушки	53,46	55,93	55,06	49,68	48,99	47,68	46,62	44,80
Женски	46,54	44,07	44,94	50,32	51,01	52,32	53,38	55,20
2011 %								
Мушки	52,98	56,63	54,71	51,37	50,02	44,20	43,93	40,55
Женски	47,02	43,37	45,29	48,63	49,98	55,80	56,07	59,45

Графикон 35. Број аутохтоног и досељеног становништва старости 65 и више год. по регионима, Попис 2011.

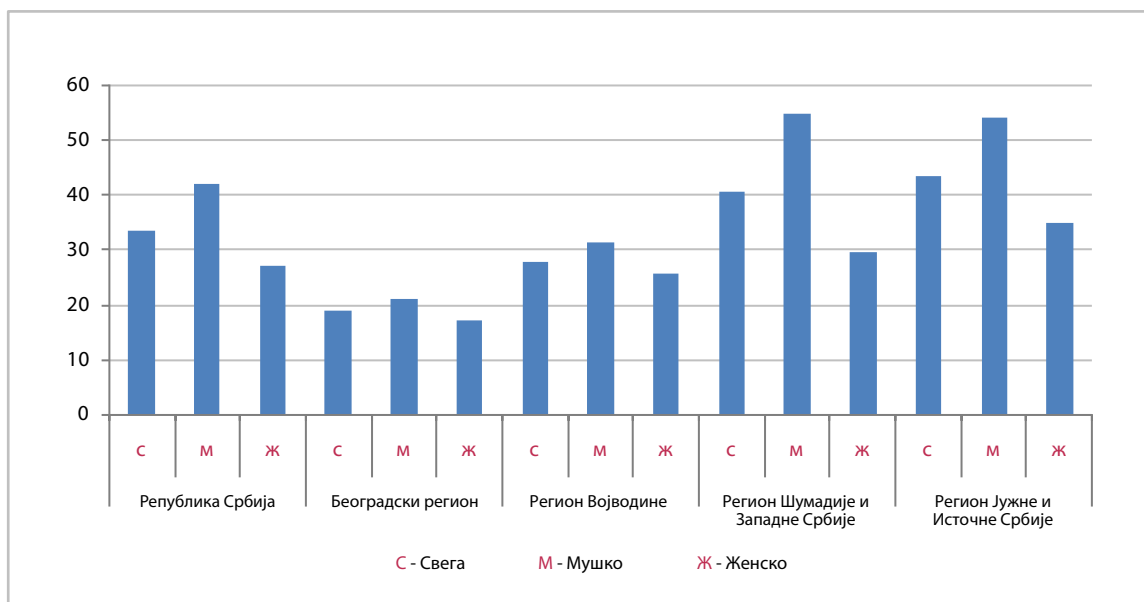

По разним основама уочена различитост северних и јужних региона карактеристична је и по миграционим обележјима старог становништва. Разлике презентују миграциони карактер простора, јер имиграциони имају мањи удео аутохтоног и обрнуто. Исходишта миграната су увек економски развијенија подручја која нуде боље шансе за запослење, школовање и виши животни стандард генерално. Зато у Београдском региону као тежишту вишедеценијске концентрације становништва има 50,8 хиљада или свега 18,7% старијих становника рођених у престоници, док су се остали доселили у различитим периодима свог живота са других простора. Војводина је у временима масовних миграција (периоду колонизације након

Другог светског рата и новијем периоду након распада СФРЈ) била главно „прихватилиште“ становништва из других република бивше Југославије, због чега је између осталог аутохтоност у њој исподпросечна (88 000 старог аутохтоног становништва чини 27,8%). Већи релативни значај него у претходна два имиграциона региона има аутохтоно становништво у Шумадији и западној Србији (40,4%), и јужној и источној Србији (43,2%). Мада и у овим регионима има градова чији је значај у периоду индустријализације у Србији био велики, те су они апсорбовали велики део становништва из руралног окружења, миграционе струје ка Београду су увек предњачиле. У новијем периоду економске транзиције у Србији значај малих и средњих градова је опао и биланс пресељавања и у њима постао негативан.

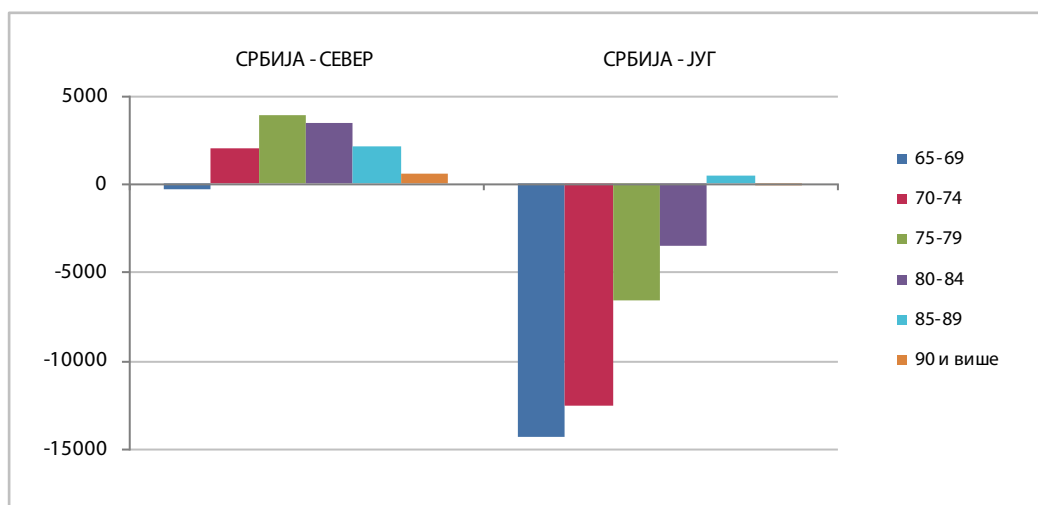
Неселидбено мушко становништво у Србији је бројније од женског у односу 220 хиљада према 195 хиљада. Емпиријски је потврђено да жене више учествују у миграцијама, посебно на краће дистанце, јер се пресељавају не само због економских разлога већ и због удаје. Тиме се објашњава да међу старијим женама има 27% оних које нису мењале родно место, а међу мушкарцима знатно више (42%). Одговарајући подаци за Београд су мањих вредности (17% аутохтоних жена : 21% аутохтоних мушкараца) од података на агрегатном нивоу и у другим целинама НСТЈ 2. Због јаке централизације социоекономског развоја Србије, Београд је био и остао имиграционо најатрактивнији центар за све, без обзира на пол. Популациона експанзија главног града дешавала се под доминантним утицајем миграционе компоненте. Насупрот томе, у подацима за целину Србија – југ уочава се друкчији миграциони тип. Тако више од половине старих мушкараца из ових простора (54%) није учествовало у пресељењима, док се број жена исте категорије креће око трећине (29,5% у Шумадији и западној Србији и 34,9% у јужној и источној Србији) (граф. 36).

Графикон 36. Удео аутохтоног становништва у становништву старости 65 и више год. – укупно, према полу, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

Други угао анализе – преко полног састава аутохтоног становништва, показује да Београдски и Регион Војводине још више одступају од правила, јер су жене бројније од мушкараца. Атипичност Београда може се објаснити чињеницом да се пресељења унутар истог насеља не региструју (а тим и значајан део пресељења на краће дистанце због удаје), и да је рођење у Београду предиспозиција аутохтоности (јер атрактивнијих центара у Србији нема), као и да је Београд апсорбовао већи број мушких него женских економских миграната за време послератног развоја. Само у најмлађем старосном разреду који презентује модел мобилности „нових“ генерација, а тиме пораст економских миграција жена, примећује се мањи број аутохтоних жена него мушкараца (који није велики па би се могао окарактерисати и као равнотежа). У свим старијим петогодишњим групама више је аутохтоних жена, на шта утиче и диференцијални морталитет по полу који иначе формира превагу женског становништва. То важи и за Војводину. Без обзира на дејство морталитета, у друга два јужна региона мушкарци који су цео живот провели у истом месту су бројнији у свим кохортама старијих од 65 година (граф. 37). Преваге мушкараца се смањују сукцесивно по старосним кохортама осликавајући њихову већу смртност.

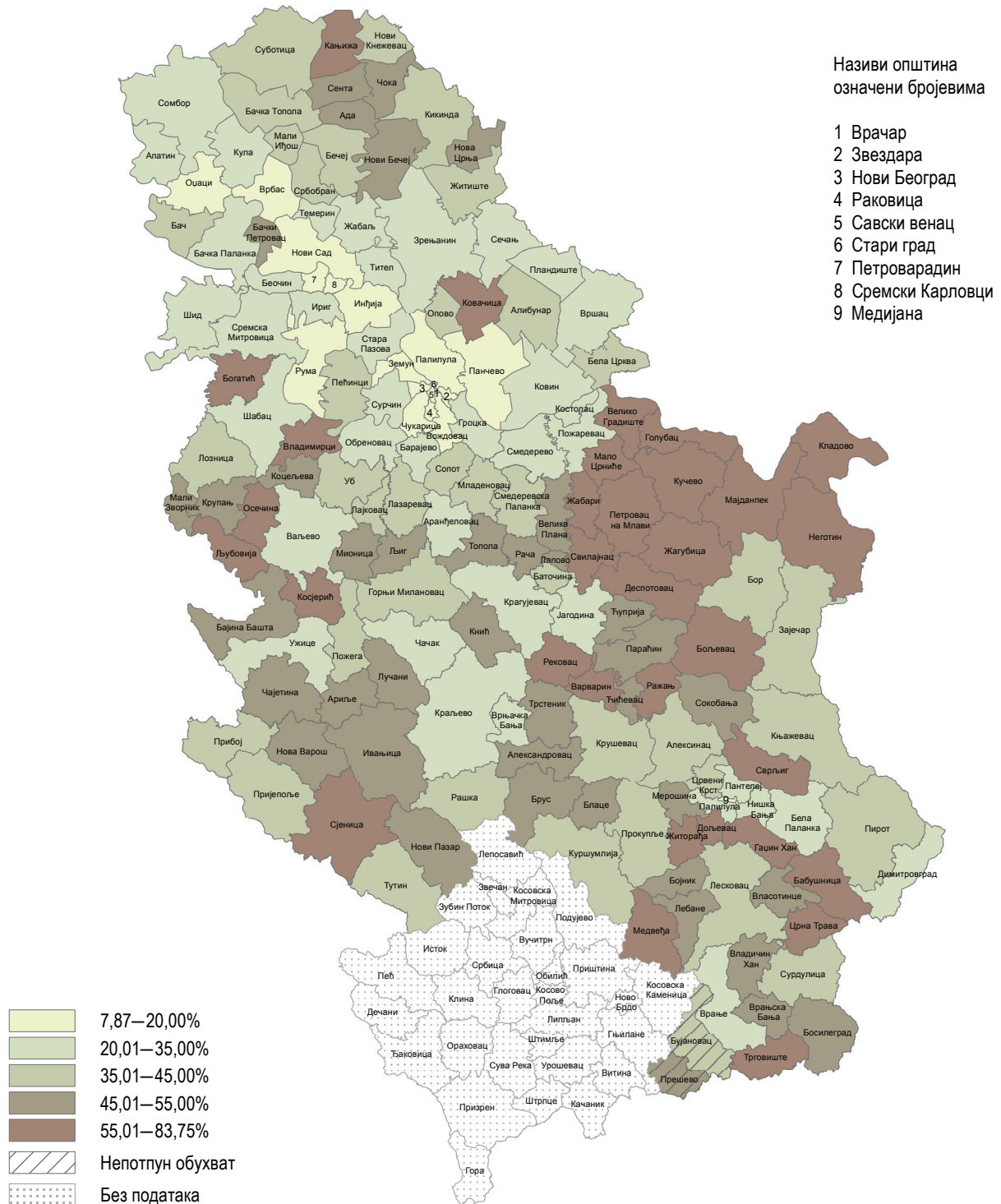
Графикон 37. Разлике у броју аутохтоног женског и мушког становништва по старосним кохортама, Попис 2011.

Непописано становништво из Бујановца и Прешева могло би да делимично промени податке о односу аутохтоног и алохтоног становништва, јер је насељено албанским сеоским становништвом које се у процесима преразмештаја (вероватно) везивало за средине сличног националног састава (посебно када је у питању удаја сеоских жена) и чији већи степен руралности повлачи и већу стационираност⁴⁰.

⁴⁰ Ово се односи само на старо становништво јер су управо ове општине у истраживањима Пенева и Предојевићке (2012) означене као једна од „врућих“ емиграционих зона у Србији.

Карта 14. Удео аутохтоног становништва по општинама и насељима

Већи удели старог аутохтоног старог становништва карактеристични су за неразвијене крајеве (Браничево, Црна Трава, Трговиште, Гаџин Хан), периферног положаја (Неготин, Кладово) и општине са високом концентрацијом националности слабије просторне покретљивости. Стевановић (2006) у те групе убраја Мађаре и Румуне (чиме се објашњавају већи удели на северу Војводине), Словаке (Ковачица) и Албанце за које не располажемо подацима. Претходни попис сврстао је Општину Прешево са 72,6% аутохтоног становништва у осам општина у централној Србији са најмањим уделима миграната (Девеџић, Стојилковић, 2014).

Досељено – „одакле и када“

За потребе ове студије разматрани су држава из које се лице доселило и година последњег пресељења. Скоро целокупно старо мигрантско становништво потиче са простора бивше Југославије, а 79% њих је последње пресељење обавило у време док је федерација још постојала.

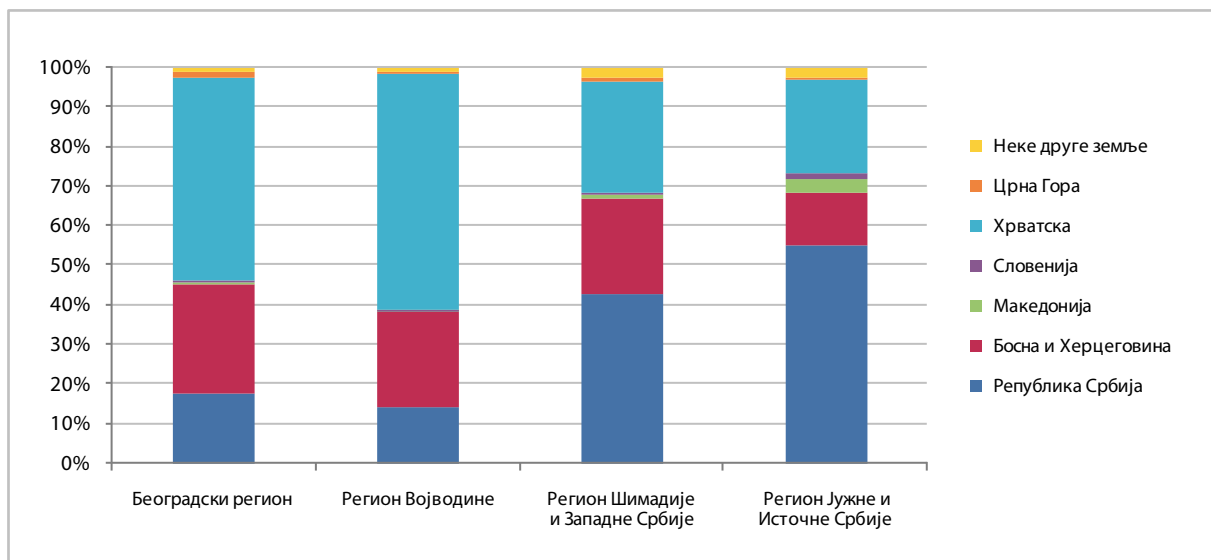
Табела 30. Мигрантско старо становништво Републике Србије према територији и години досељења, Попис 2011.

Година досељења	Укупно досељено	Становништво досељено са територије:						
		Србија	БиХ	Маке- донија	Словенија	Хрватска	Црна Гора	неке друге земље
1980. и раније год.	74,97	76,78	75,11	88,57	77,03	59,87	84,94	40,79
1981–1985	2,20	2,36	1,47	1,67	3,55	0,98	2,34	7,19
1986–1990	1,72	1,85	1,19	1,52	2,62	0,89	1,38	4,80
1991–1995	4,91	1,54	11,62	1,70	7,42	26,97	1,56	5,06
1996–2000	4,02	4,00	3,28	0,81	1,62	5,56	1,55	9,04
2001–2005	2,53	2,47	2,68	0,84	1,75	1,78	1,85	12,42
2006. и касније год.	3,19	3,43	1,77	0,94	2,71	1,43	2,32	15,74
Непознато	6,45	7,57	2,88	3,95	3,30	2,52	4,06	4,97
Укупно досељено	100	100	100	100	100	100	100	100
Укупно досељено	100	75,33	10,25	1,71	0,38	8,88	2,01	1,40
1980. и раније год.	100	77,14	10,26	2,02	0,39	7,09	2,27	0,76
1981–1985	100	80,54	6,86	1,30	0,62	3,93	2,13	4,56
1986–1990	100	80,71	7,07	1,51	0,58	4,56	1,60	3,89
1991–1995	100	23,70	24,26	0,59	0,58	48,77	0,64	1,44
1996–2000	100	74,92	8,35	0,35	0,15	12,27	0,77	3,15
2001–2005	100	73,67	10,88	0,57	0,27	6,26	1,46	6,88
2006. и касније год.	100	81,07	5,69	0,51	0,33	3,97	1,46	6,91
Непознато	100	88,33	4,57	1,05	0,20	3,47	1,26	1,08

Ако се 1991. посматра као преломна година геополитичких промена, интересантно је да је тад почела трансформација међурепубличких миграција у међудржавне, али да су се променили и мотиви пресељења. Овом годином започиње талас избегличке имиграције у

Србију, односно оне врсте миграција које су биле принудне, па зато нису ни старосно селективне. Скоро десетина алохтоног старог становништва обавила је последње пресељење током кризне деценије. Како је за разграничавање „стarih“ и „нових“ миграната узета 1991. година, међу евидентиранима у овој анализи има оних који пре 20 година нису били стари. Теоријски, најмлађи имигрант из корпуса старих могао је тада имати 45 година. Иако за старије средовечно становништво није неуобичајена економска покретљивост, међу економским мигрантима ипак преовлађује млађе средовечно становништво, што додатно упућује на закључак да су евидентирана пресељења подстакнута другим мотивима, па и принудом. Закључак поткрепљује расподела миграната према земљи из које су емигрирали. Од 1991. до 1995. године готово половина посматраних миграната пристигла је из Хрватске а четвртина из Босне и Херцеговине, држава у којима су етничке нетрпељивости и грађански рат произвели масовне миграције ка земљи матици. Из бивших република где није било оружаних сукоба (Македонија и Црна Гора) нема битнијих промена, док су иницијални сукоби у Словенији такође појачали миграцију ка Србији у том петогодишту граф. 38).

Графикон 38. Старо становништво досељено у периоду 1991–1995. према земљи из које је досељено, по регионима, Попис 2011.

Пописни материјал је омогућио да се издвоје само они мигранти који су последње пресељење обавили у најскоријем периоду, почетком 21. века. Та промена пребивалишта обављена је „непосредно“ пред Попис 2011, што подразумева већу старост посматране категорије становништва. Статус миграната из тог периода понели су највише стари становници Србије, јер су после турбулентних деведесетих унутардржавне миграције опет преузеле примат у пресељавањима⁴¹. Да ли су у њима учествовали као већ стари или на прагу

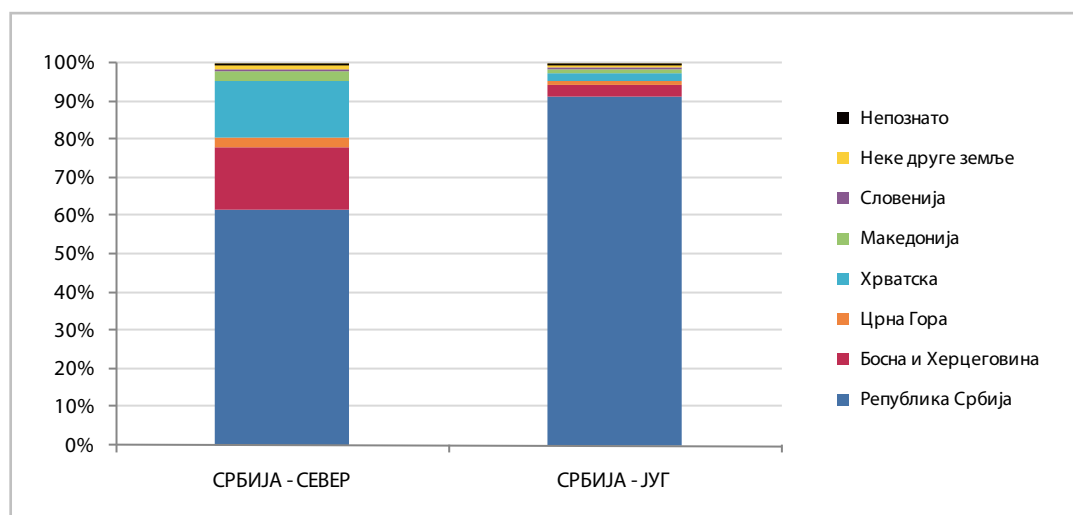
⁴¹ Попис 2002. није укључио у укупно становништво интерно расељена лица са територије Косова и Метохије.

старости, није пресудно да би се извео закључак да је становништво мигрирало и у познијим годинама. Треба претпоставити да међу њима има и „формалних“ миграната који после престанка радне активности више времена проводе у својим секундарним боравиштима. Сходно концепту уобичајеног становништва пописани су према одговору о намери присуства и његовог трајања (израженог у годинама или месецима), разлогу присуства и учесталости враћања у место сталног становања (Републички завод за статистику).

Графикон 39 показује имиграциону привлачност коју су за садашње старо становништво имали северни и јужни део Србије. На југу преовлађују локални и регионални мигранти. Северни регион има много већу контрактивну зону. Релативни значај Босне и Херцеговине у приказаној структури за целину Србија – север је велики и за ранија и за новија досељења. Део миграната припада аграрним колонистима у северној покрајини. Када се говори о новијим досељењима из БиХ, она су правилније распоређена између Војводине и Београда. У миграцијама после 1991. године Регион Шумадије и западне Србије је повећао своју привлачност у односу на претходни период управо за емигранте из пограничне земље. Овај регион је апсорбовао значајан део учесника етнички селективних миграција након ратних збивања у СФРЈ.

Последњи период карактеристичан је и по повећању удела досељених из земаља које нису биле у оквиру Југославије. То се може приписати повратничким миграцијама становништва, које је од средине 60-их до краја 80-их прошлог века емигрирало у Западну Европу и у међувремену се пензионисало. Својим уделима у досељеном становништву из периода 2006–2011. они су премашили досељене са простора бивше федерације (таб. 30). Ова популација друкчије вреднује имиграциону атрактивност простора Србије и махом је усмерена ка завичају. Да је у основи новијих пресељења ова мотивација сугерише „миграционо атипичан“ размештај броја досељених у анализираном петогодишту по регионима: 370 у Београдском региону, 695 у Региону Војводине, 468 у Региону Шумадије и Западне Србије и 307 у Региону Јужне и Источне Србије. Случајеви досељавања старијих странаца су за сада само спорадична и несигнификантна појава.

Графикон 39. Старо мигрантско становништво према земљи из које је досељено, Попис 2011.

У фокусу анализе миграционих карактеристика старог становништва у овој студији налазе се његове миграционе „навике“ (аутохтоност или мобилност), територија и време досељења, са посебним акцентом на периоде пре и после распада СФРЈ. Могућности додатних анализа су велике уколико се укрсте различита демографска обележја. Богатији сет показатеља могао би детаљније открити правце мигрирања, корелације мобилности и образовног статуса, дистанцу и бројне друге особености. Чини се, ипак, да је најцелисходније проучити не миграциону прошлост, већ миграционе потенцијале и активности старих особа. О томе какви су њихови ставови о пресељењу, жеље, мотивација, могућности, слабости, шансе да им пресељење промени квалитет живота, однос према руралним и урбаним просторима као исходишту, садржајима простора који би били имиграционо атрактивни, значају финансијских препрека или олакшица и разних других „животних“ аспеката, тешко је сазнати без систематичних и континуираних квалитативних истраживања. Такође је интересантно открити да ли номинална старост подразумева редукцију миграција, да ли су разлике само индивидуалне или и генерацијске, и да ли ново време доноси транзицију миграција старих и неке нове типове просторне покретљивости. Сваки од ових налаза мора се ставити у функцију јавних политика. Имајући на уму нека искуства из иностранства као што је Флорида⁴², о чијим позитивним или негативним аспектима овде неће бити речи, намеће се став да миграције старих не морају бити случајне и ретке, али да их специфицирају социоекономске и културолошке особености.

Домаћинства и стари

Попис становништва, домаћинстава и станова даје обиље података о биолошким и социоекономским структурама старог становништва о којима је било речи. Посебне асоцијације становништва које се могу изучавати на основу пописног материјала јесу домаћинства као основна јединица пописа, која су у већини случајева специфичан спој биолошких и социоекономских карактеристика становништва. Неопходан услов за издвајање домаћинства приликом пописивања становништва јесте економска димензија, јер се „домаћинством сматрају лица која заједно станују и заједнички троше средства за подмиривање основних животних потреба (исхрана, становање и др.)“ (Републички завод за статистику). Биолошка основа добија на значају када говоримо о породици, односно „заједници коју чине брачни или ванбрачни пар, или родитељи (оба или један) и њихова деца“. Дефиниција ове категорије се изводи на основу сродничких веза чланова према носиоцу домаћинства. Као посебан модалитет издвајају се самачка домаћинства, која чини свако лице које „у месту пописа живи сâмо, а које није члан домаћинства у неком другом месту, без обзира на то да ли станује у посебном или дељивом стану, као самац-подстанар, у самачком хотелу и сличном објекту, или у истој соби с другим самцем или са члановима домаћинства станодавца, али с њима не троши заједно своје приходе.

⁴² Флорида је држава која, због климе, амбијента и првенствено ниских пореза и бројних олакшица за стара лица, годинама привлачи људе треће животне доби. Интернет извори наводе да се поред америчких држављана, у Флориду последњих деценија насељавају и старији из Латинске Америке и других држава.

Мацура (1997) види посебан значај изучавања породица и домаћинства (и насеља), јер сматра да се демографија баш на том подручју издваја од осталих наука тиме што истиче истраживање становништва као своју основну намену. Осим што дају теоријско-методолошки оквир демографији као науци, проучавање промена у величини, саставу и обележјима домаћинства је посебно битно, јер осим биолошке репродукције, домаћинства су и ћелија у којима се одвија социоекономска репродукција становништва (Бобић, 2004). У демографским условима који су карактеристични за данашњицу, а који се прецизно могу пратити на основу Пописа 2011. године, старење становништва као узнатредовао процес има све веће последице и на домаћинства и породице. Указивање на димензије, карактеристике и специфичности састава, бројности чланова домаћинства, са освртом на скорашње промене, биће предмет овог поглавља.

Методолошке напомене

Док су раније спроведени пописи нудили дихотомну поделу пописаних домаћинства на приватна и колективна, односно индивидуална и институционална, у последњем попису становништва издвојена је још једна категорија – „примарни бескућници“, којима се у овој студији нећемо бавити. Од два концепта која се користе у сврху праћења индивидуалних домаћинства, у нашој пописној методологији коришћен је принцип заједничког становања и трошења средстава за живот (*housekeeping* концепт). Други концепт (*household-dwelling*) користе земље у којима се на основу регистра становништва долази до статистички релевантних података о популацији. Овај концепт изједначаје домаћинство и настањен стан, јер се члановима домаћинства сматрају сви они који живе заједно у једној стамбеној јединици.

Важнији критеријум у одређивању домаћинства и његовог састава јесте дефиниција места сталног односно уобичајеног становања пописаних становника једне земље. Категорија „домаћинство“ је врло осетљива на све промене у дефинисању лица као појединаца јер је изведена на основу (не)породичних односа унутар групе становника. Зависно од промене дефиниције сталног становништва, долазило је и до промена у бројности и интерном саставу домаћинства. Промена третмана становника у земљи и ван земље утицала је и на промене неких обележја код домаћинства и породица.

На основу односа чланова домаћинства према носиоцу пописане јединице, могу се издвојити породична и непородична домаћинства. У породичним домаћинствима према дефиницији мора постојати бар једна породица (једнопородична домаћинства), мада се поред чланова породица могу налазити и други чланови који не припадају породици. У пракси се јављају и вишепородични модалитети овог обележја, односно постоје домаћинства са две и више породица, са којима у истом домаћинству могу да живе и други сродници и несродници. Самачка домаћинства и домаћинства у чијем саставу не постоје породице називају се непородичним домаћинствима.

Фото: Лидија Луканић

Старачка домаћинства

Дугорочне тенденције у кретању броја домаћинстава су ишле у правцу повећања укупног броја домаћинстава и паралелног смањивања просечног броја чланова који су формирали биолошко-економску заједницу. Промењени економски односи у домаћинствима као последица деаграризације, увођење обавезног основног образовања, секуларни пад фертилитета, повећање броја развода, масовни излазак жена на тржиште рада – довели су до великих промена када је реч како о карактеристикама домаћинстава, тако и породицама. У овој студији фокус ће бити на старијем становништву, које је имало различите особености које су се мењале заједно са трансформацијом патријархалног начина живота ка модернијим формама.

Осим миграција, мрежа насеља је један од фактора који је условио разлике између удела старачких домаћинстава у градским и осталим насељима. Уколико бисмо упоређивали удео укупног броја домаћинстава и удео старачких домаћинстава у насељима различитог типа, закључили бисмо да је у Београдском региону и Региону Војводине тај однос прилично сличан. Веће разлике постоје у Региону Шумадије и Западне Србије, а највећи несклад између бројчаног удела свих домаћинстава и старачких домаћинстава у градским и осталим насељима присутан је у Региону Јужне и Источне Србије (таб. 31).

Табела 31. Однос удела самачких домаћинстава у градским и осталим насељима Републике Србије, по регионима, Попис 2011.

Регион	Удео укупног броја домаћинстава (%)		Удео укупног броја старачких домаћинстава (%)	
	у градским насељима	у осталим насељима	у градским насељима	у осталим насељима
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	61,65	38,35	44,95	55,05
Београдски регион	83,62	16,38	15,60	84,40
Регион Војводине	60,91	39,09	41,63	58,37
Регион Шумадије и Западне Србије	48,91	51,09	59,74	40,26
Регион Јужне и Источне Србије	53,32	46,68	58,92	41,08
Регион Косово и Метохија

Велика концентрација становништва у насељима градског типа у Београдском региону има за последицу да је чак 84,40% старачких домаћинстава позиционирано у градским насељима. Већи удео старачких домаћинстава која живе у градским насељима је присутан и у Региону Војводине, али је однос градских и осталих насеља уједначенији. Србија – југ са своја два региона има скоро истоветне односе удела старачких домаћинстава у градским (око 40%) и осталим (око 60%) насељима.

Табела 32. Удео старачких домаћинстава у укупном броју домаћинстава према типу насеља, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

Регион	Укупан број домаћинстава	Укупан број старачких домаћинстава	Удео старачких домаћинстава (%)
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	2487886	434548	17,47
Београдски регион	606433	93964	15,49
Регион Војводине	696157	121276	17,42
Регион Шумадије и Западне Србије	662769	117132	17,67
Регион Јужне и Источне Србије	522527	102176	19,55
Регион Косово и Метохија
Градска насеља			
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	1533866	239232	15,60
Београдски регион	507076	79303	15,64
Регион Војводине	424010	70787	16,69
Регион Шумадије и Западне Србије	324146	47163	14,55
Регион Јужне и Источне Србије	278634	41979	15,07
Регион Косово и Метохија
Остала насеља			
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	954020	195316	20,47
Београдски регион	99357	14661	14,76
Регион Војводине	272147	50489	18,55
Регион Шумадије и Западне Србије	338623	69969	20,66
Регион Јужне и Источне Србије	243893	60197	24,68
Регион Косово и Метохија

Удео старачких у укупном броју домаћинстава према последњем попису износи 17,47% за ниво Републике, са незнатним разликама у регионима Војводине и Шумадије и западне Србије, али са два процентна поена мање у Београдском региону, односно више у Региону Јужне и Источне Србије. Неулазећи у методолошке поставке одређења насеља, у градовима има више старачких домаћинстава, али је њихов удео мањи него код неградских (15,60% за градска, у односу на 20,47% за остала насеља). Слични удели у неградским насељима забележени су и у Попису 2002. године, јер је и тада скоро свако пето домаћинство било старачко, тј. састављено искључиво од чланова старих 65 или више година, што је логична последица вишедеценијског одлива младог становништва, услед чега је дошло до поремећаја у старосној структури сеоске популације (Ђорђевић, 2007). Док су варијације између региона када је реч о градским насељима релативно мале, разлике у процентуалном учешћу старачких домаћинстава у осталим насељима постоје. Као регион са највишим уделом старачких домаћинстава у неградским насељима се издваја Регион Јужне и Источне Србије, где је свако четврто домаћинство старачко. С друге стране, у Београдском региону, који због своје економске атрактивности привлачи велики број миграната и има повољнију старосну структуру, пописан је процентуално најмањи удео старачких домаћинстава у насељима која нису градска (таб. 32).

Домаћинства са старим лицима

У функцији истраживања карактеристика положаја старијих становника у домаћинствима треба кренути од података о структури домаћинстава према старости носиоца у којима живи бар један члан који има више од 65 година. Према дефиницији, лице на које се води домаћинство јесте члан домаћинства који је одређен самостално од стране осталих чланова, а као једини критеријум издвојена је његова или њена пунолетност, без обзира на остале демографске карактеристике као што је пол, старост, обавезе у домаћинству или висина прихода. На основу података Пописа 2011. (таб. 33), приметна је концентрација старијих чланова у домаћинствима у којима је носилац домаћинства старије лице од 65 година. Врло јасна уједначеност ове појаве у свим регионима показује да постоји тенденција ка одређивању старијих чланова домаћинстава као носиоца домаћинства, јер само око 20% становника који имају више од 65 година живи у домаћинствима у којима је као носилац одређено лице које је млађе од њих.

Табела 33. Домаћинства у којима је бар један члан старији од 65 год. према старости носиоца домаћинства, по регионима, Попис 2011. (%)

Регион	Године старости									
	испод 25 год.	25–29 год.	30–34	35–39	40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65 и више год.
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	0,13	0,27	0,55	1,14	2,32	3,78	4,17	4,11	3,59	79,91
Београдски регион	0,11	0,23	0,51	1,05	2,06	3,14	3,46	3,52	3,36	82,57
Регион Војводине	0,11	0,28	0,58	1,25	2,41	3,77	3,95	3,57	3,22	80,86
Регион Шумадије и Западне Србије	0,15	0,28	0,55	1,18	2,52	4,30	4,84	4,68	3,36	78,13
Регион Јужне и Источне Србије	0,16	0,30	0,55	1,08	2,24	3,77	4,27	4,57	4,50	78,55
Регион Косово и Метохија

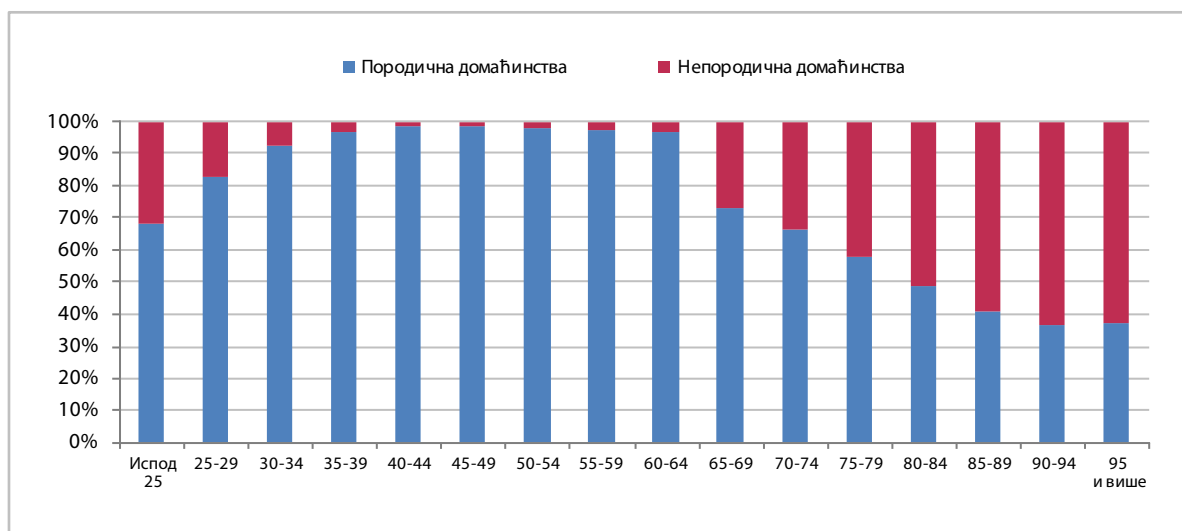
Пописна грађа даје обиље података за истраживање карактеристика старачких домаћинстава према (не)породичном саставу, што је једно од посебно битних обележја коме се мора посветити посебна пажња. Најопштија подела се може извршити на непородична (она у чијем саставу нема породице или су самачка) и породична домаћинства, она у чијем се саставу налази најмање једна или више породица. У пописној методологији није искључено да поред једне или више породица у домаћинству живе и други чланови који не припадају породици, односно други сродници и несродници. Како би што боље истражили састав старачких домаћинстава према типу породичног састава, кренуће се од анализе односа породичних и непородичних домаћинстава у старачким домаћинствима.

Табела 34. Број породичних и непородичних старачких домаћинстава према старости и полу лица на које се води домаћинство, Република Србија, Попис 2011.

Тип домаћинства	Године старости							
	укупно	65–69 год.	70–74	75–79	80–84	85–89	90–94	95 и више год.
	Укупно							
Укупно	434548	80874	123284	122000	74775	28066	4946	603
Породична домаћинства	152867	26993	51164	45844	21746	6058	932	130
Непородична домаћинства	281681	53881	72120	76156	53029	22008	4014	473
	Лице мушког пола на које се води домаћинство							
Укупно	217771	38258	66035	63797	35736	11787	1930	228
Породична домаћинства	141289	22429	47562	43869	21016	5621	718	74
Непородична домаћинства	76482	15829	18473	19928	14720	6166	1212	154
	Лице женског пола на које се води домаћинство							
Укупно	216777	42616	57249	58203	39039	16279	3016	375
Породична домаћинства	11578	4564	3602	1975	730	437	214	56
Непородична домаћинства	205199	38052	53647	56228	38309	15842	2802	319

Укупан број старачких домаћинстава у којима је лице на које се води домаћинство жена, односно мушкарац, прилично је сличан (216 777, односно 217 771). Међутим, постоје врло велике и изражене разлике када се домаћинства посматрају по породичном саставу. У укупном броју старачких, непородични тип домаћинства је заступљен са две трећине, али удели лица на које се води домаћинство према полу откривају велике варијације. Док је код домаћинстава код којих је носилац мушкарац две трећине укупног броја домаћинстава породичног карактера, код жена је тај удео само 5%. Овај податак недвосмислено говори о распрострањености женских самачких старачких домаћинстава, која су посебно бројна код старосне групе 70–79 година. Додатну димензију даје податак да је чак 98,90% непородичних домаћинстава у којима је жена лице на које се води домаћинство самачког карактера, што у коначном збиру значи да су жене скоро искључиво одређене као носиоци самачких домаћинстава. Када је реч о старачким породичним домаћинствима, скоро сва имају у саставу само једну породицу, односно врло је мало оних у којима постоје други чланови домаћинства (на нивоу Србије, тај број износи 2 238), односно оних са две породице (само 51). Као доминантан вид породичне форме старачких домаћинстава издваја се (ван)брачни пар без деце, односно пар који живи у браку или кохабитацији, без других чланова домаћинства. Овај феномен је једнако распрострањен у свим регионима, са мањим али безначајним одступањима.

Графикон 40. Домаћинства у којима је бар један члан старији од 65 год. према старости лица на које се води домаћинство и породичном саставу, Република Србија, Попис 2011.

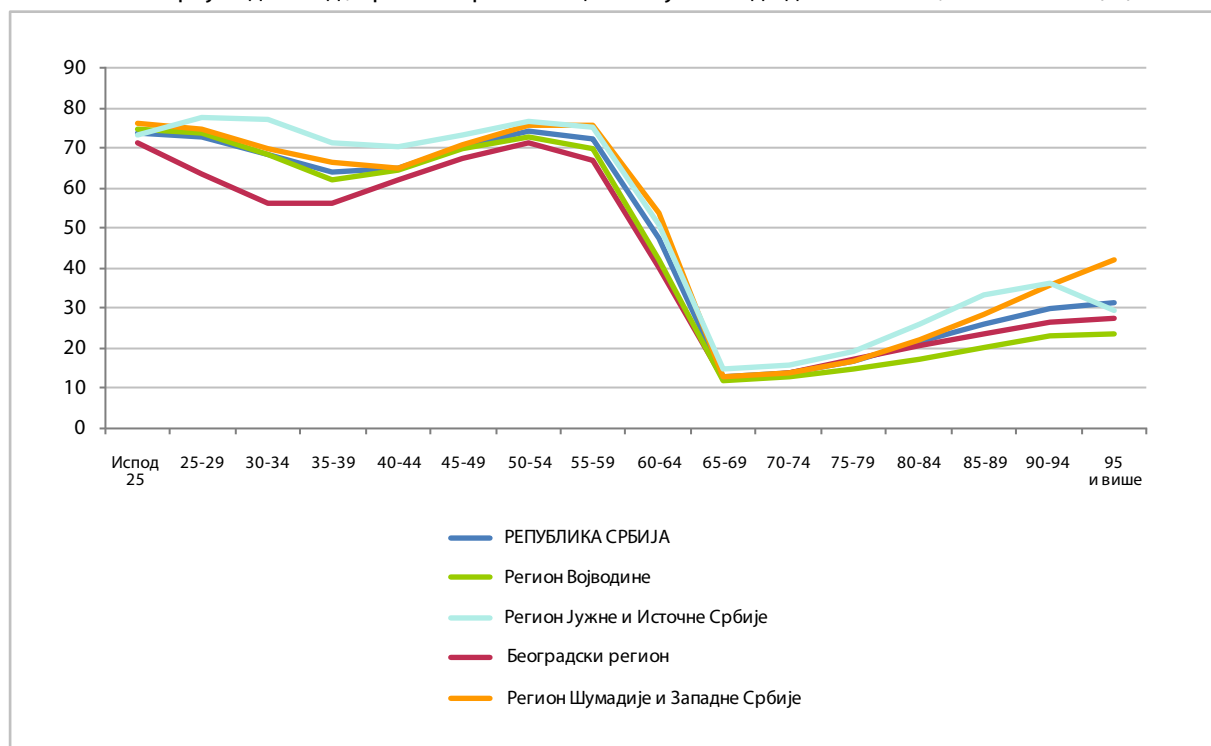

У покушају да се уваже и други видови састава домаћинстава у којима живе старији становници, осим старачких, биће анализирани и породични односи у домаћинствима у којима живи бар један становник старији од 65 година. Док је укупан број „чисто“ старачких домаћинстава 434 548, број „мешовитих“ је очекивано виши – 965 107. Удео породичних домаћинстава у којима живи бар један члан старији од 65 година јесте највиши у оним породицама у којима је лице на које се води домаћинство у старости од 30 до 64 година, да би након 65 година старости почео да интензивно пада. С друге стране, непородична домаћинства све до 65 година старости носиоца домаћинства припадају вишечланом непородичном типу, да би након те старости примат преузела самачка непородична домаћинства. Реална је претпоставка да је у овим домаћинствима активан суживот старијих чланова и њихове деце, јер је реч од прилично правилном генерацијском помаку. Највероватнији разлог за овакав вид састава домаћинства јесте економске природе, односно последица немогућности и нерентабилности одвајања „деце“ од старијих родитеља. Виши удели непородичних домаћинства са бар једним чланом старијим од 65 година карактеристичан је и за домаћинства у којима је носилац млађи од 30 година, па је претпоставка да су ово домаћинства у којима живе деке и(ли) баке са унуцима.

Како би се употпунила слика о породичним формама старијих становника, као предмет интересовања намеће се породични састав (породичних) домаћинстава у којима живи бар један члан који има више од 65 година. У око 70% породица/домаћинстава у којима је носилац млађи од 60 година присутни су осим породице и други чланови домаћинства. Валидна је претпоставка да су старија лица у овим домаћинствима управо она која се могу означити као „други чланови“. Уколико посматрамо породична домаћинства у којима је носилац стара особа, приметимо доминацију породице без других чланова, што

индиректно говори да је реч о старачком типу домаћинства, о чијим карактеристикама ће касније бити више речи. Вреди напоменути да је ова појава врло уједначена у свим регионима и да једино Београдски регион показује одређена одступања када су и питању породице/домаћинства на челу којих је лице које има између 25 и 40 година, што указује на већи степен „нуклеарности“ београдских домаћинстава, али и економске независности и млађих и старијих чланова. Подсећамо да је у Београдском региону заступљен највиши удео пензионера у старој популацији, што говори о финансијској самоодрживости старијих.

Графикон 41. Породична домаћинства са другим члановима домаћинства, у којима је бар један члан старији од 65 год., према старости лица на које се води домаћинство, Попис 2011. (%)

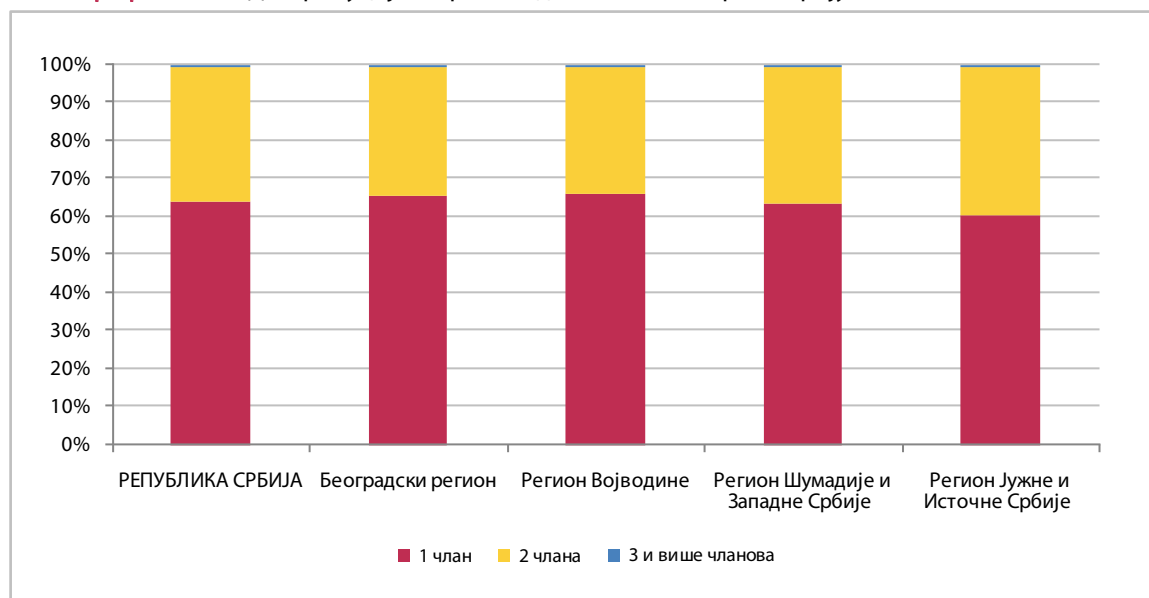

У истраживању о структурама домаћинства у Европској унији на основу Анкете о приходима и условима живота – СИЛК, као један кластер земаља ЕУ према сличностима издвојене су Словенија, Словачка и Пољска, као оне које су у већини карактеристика сличне јужноевропским земљама. У њима је заступљена проширена породица, млади касно напуштају дом родитеља, старији и даље живе са својом одраслом децом, честа су трогенерациска домаћинства, док су самохране породице релативно ретке. С друге стране, источноевропске земље карактеришу неке особине које су сличне са оним јужноевропским, као што је велики број великих и вишегенерациских домаћинстава, али и неке које су врло различите, на пример, велики број самохраних родитеља и самачких домаћинстава (Iacovou

and Skew 2010). Када би требало Србију уврстити у неки од типова, вероватно би припадала неком прелазном између јужноевропског и источноевропског типа.

Показатељ дистрибуције старачких домаћинстава према броју чланова даје оквирну слику о степену економске самосталности старијих чланова друштва, јер је 64% свих старачких домаћинстава заправо самачког карактера. То значи да 278 121 становник старији од 65 година сам троши средства за живот. Минималне разлике између региона и незнатне разлике између градских и осталих насеља недвосмислено говоре о распрострањености ове појаве. Подаци последњег пописа су само потврдили већ утврђене трендове неразуђености старачких домаћинстава према броју чланова, јер су у анализи пописних података из 2002. године Станковић и Костић (2005) нагласили да је чешће него свако друго самачко, односно чешће него свако четврто двочлано домаћинство уједно и старачко. Удео старачких домаћинстава са више од два члана је занемарљиво мали, и креће се око 0,5% у укупном броју старачких домаћинстава. Такође, Јаковљевић (2010) закључује да је морталитет чланова двочланих и вишечланих старачких домаћинстава кључни чинилац њихове редукције на самачка домаћинства. Раширена депопулација, одмакла демографска старост у констелацији са негативним природним прираштајем, сами по себи чине „зачарани круг“ који ће перпетуирати даљи раст самачких домаћинстава у будућности.

Графикон 42. Дистрибуција старачких домаћинстава према броју чланова, Попис 2011.

Посебну димензију овој проблематици даје податак да је 86,73% старачких домаћинстава чији члан(ови) имају преко 80 година самачког карактера, односно 78 582 становника који спадају у категорију „најстарији стари“ самостално формирају домаћинство. Иако не постоје директно подаци доступни из пописа о социјалној искључености, овај податак ипак говори о својеврсној изолованости најстаријих становника наше земље. Као још један разлог за овакав

закључак може послужити и показатељ о односу укупног броја становника старијих од 80 година и укупног броја најстаријих самачких домаћинстава. На републичком нивоу, чак 30,44% свих старијих становника од 80 година живи у самачким домаћинствима, што је исти удео као и у Београдском региону. Највећи број најстаријих становника су уједно и припадници једночланих домаћинстава у Региону Војводине (34,38%), док је нешто нижи удео присутан у регионима Србија – југ (око 28%). Иако је као најпожељнији модел збрињавања старијих становника прихваћено остајање у кућним условима, намеће се питање да ли је то добро решење с обзиром на изнете околности.

Дистрибуција старачких домаћинствима према броју чланова показује да 52% старих живи у двочланим домаћинствима, у једночланим је у око 47%, а занемарљиво мали број у трочланим домаћинствима (таб. 35). Београдски регион и Регион Јужне и Источне Србије имају приближно исти број становника у једночланим старачким, али је у Јужној и Источној Србији више двочланих старачких домаћинстава. С друге стране, иако се по бројности укупног броја становника у старачким домаћинствима мало разликују, у Региону Војводине забележен је подједнак број старијих који живе у једночланим и двочланим домаћинствима, док је у Региону Шумадије и Западне Србије више двочланих.

Табела 35. Број становника који живе у старачким домаћинствима према типу насеља, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

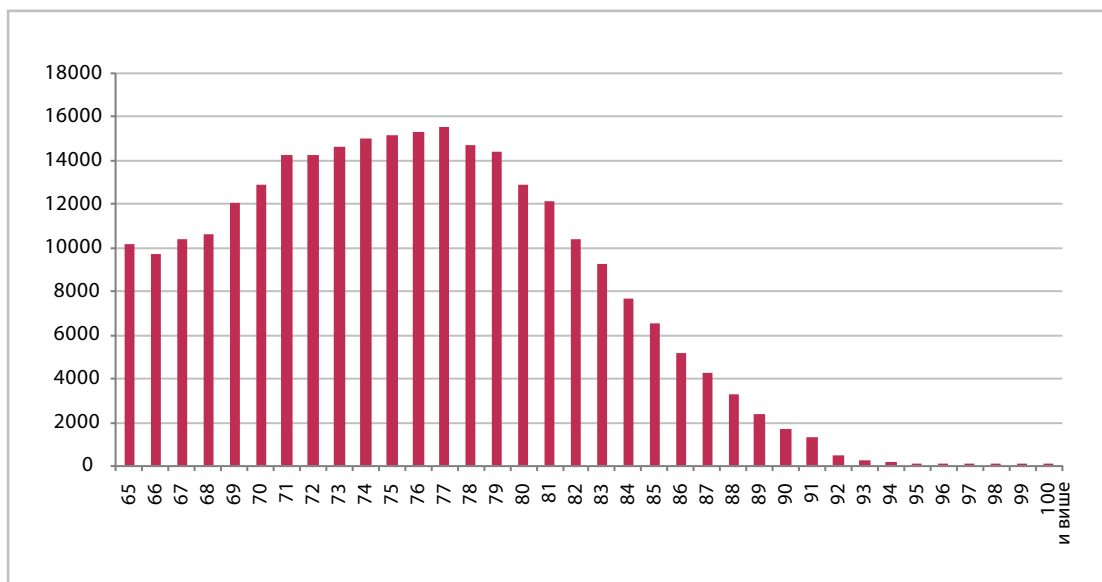
Регион	Укупно	Број становника који живе у старачким домаћинствима која су		
		једночлана	двочлана	трочлана
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	593433	278121	307938	7374
Београдски регион	126280	61976	63320	984
Регион Војводине	162803	80278	80938	1587
Регион Шумадије и Западне Србије	160775	74182	84514	2079
Регион Јужне и Источне Србије	143575	61685	79166	2724
Регион Косово и Метохија
Градска				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	323616	155723	165268	2625
Београдски регион	105936	52920	52266	750
Регион Војводине	95158	46718	47534	906
Регион Шумадије и Западне Србије	64287	30198	33612	477
Регион Јужне и Источне Србије	58235	25887	31856	492
Регион Косово и Метохија
Остала				
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	269817	122398	142670	4749
Београдски регион	20344	9056	11054	234
Регион Војводине	67645	33560	33404	681
Регион Шумадије и Западне Србије	96488	43984	50902	1602
Регион Јужне и Источне Србије	85340	35798	47310	2232
Регион Косово и Метохија

Заступљеност старачких домаћинства која су самачка или вишечлана зависи и од типа насеља у којем стари људи живе. На нивоу Републике, од укупног броја лица која живе у старачким домаћинствима, 55% је позиционирано у градским насељима, али са великим регионалним разликама. Најближи републичком просеку јесте Регион Војводине, где више од половине становника старачких насеља из града. У Београдском региону, тај број је чак 83,88%, што је условљено високом концентрацијом старије популације у централним градским општинама. С друге стране, јужне регионе одликује нижи удео (око 40%) становника који живе у градским насељима и у старачким домаћинствима, па су то једина два региона где број становника из старачких домаћинстава преовлађује у неградским насељима.

Стари самци

Како би се боље сагледале размере проблематике старачких самачких домаћинстава, треба овај феномен ставити у историјски контекст. Број самачких домаћинстава зависи од укупног броја становника у одређеној старости, али и од броја лица у браку и ван брака. Наиме, носиоци самачких домаћинстава који су у критичном тренутку пописа имали 65–69 година припадници су „крњих“ генерација, осим оних рођених 1946. године, јер већ тада почиње компензациони период после завршетка Другог светског рата. Најмањи број домаћинстава која формирају самци у старости 65–80 година забележен је за лица старости 66 година (9 745), рођених 1945. године. Јасно се уочава (граф. 43) да је број самачких домаћинстава становника рођених 1941–1946. мањи у односу на старију старосну групу, јер су генерације мање обимне, али и са мањим бројем самаца, с обзиром на то да су им брачни партнери још увек живи. Значајне бројчане флукуације у природном кретању становништва, односно наслеђена старосна структура, обликовали су трендове чије се последице манифестују у великом броју самачких домаћинстава у старостима 71–79 година, рођених у периоду између два светска рата. До старости од 80, под утицајем морталитета дошло је до „уситњавања“ двочланих старачких домаћинстава, након чега долази до прилично рапидног смањивања већ осутог броја старачких домаћинстава.

Графикон 43. Старосна дистрибуција старачких самачких домаћинстава, Република Србија, Попис 2011.

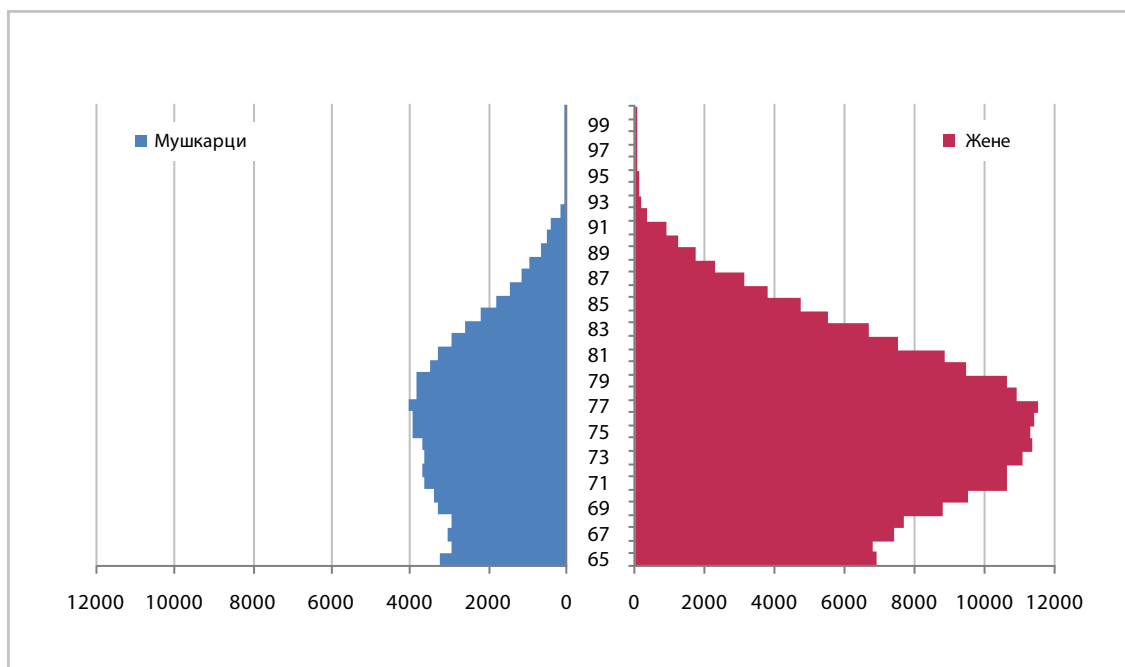

Додатна димензија која је од изузетног значаја када говоримо о овом феномену се односи на полну структуру самачких старачких домаћинстава. Један од најпознатијих демографских постулата да жене живе дуже од мушкараца јесте фактор који је значајно допринео полној неравнотежи најстаријих становника, о чему је већ било речи. Такође, када говоримо о старачким домаћинствима, сусрећемо изузетно велике родне дисбалансе. Као метод за најпогодније праћење овог феномена, послужила је старосно-полна пирамида старачких-самачких домаћинстава у Републици Србији (граф. 44), са које јасно може очитати да је број женских самачких домаћинстава вишеструко већи од броја мушких. Овај однос свакако треба сматрати изузетно неповољним, и то не само због чињенице да велики број старијих жена највероватније живе саме⁴³. Иако није реално очекивати да ће доћи до идеалне изједначености у економској активности супротних полова, процес смањивања разлика у економској активности жена и мушкараца траје већ деценијама. Међутим, уколико посматрамо радну активност данашњих старијих становника, а посебно жена, закључујемо да су оне биле доста економски пасивније у односу на мушкарце. Прве генерације жена које су у већем броју изашле на тржиште рада јесу припаднице *baby boom* генерације, које нису напуниле 65 година и нису ушле у ову анализу. Ова промена се може врло јасно пратити проучавањем пензионисаних жена и мушкараца. Стојилковић (2010) закључује да су жене из *baby boom* генерације прве које ће у масовнијем броју зарадити своју пензију, док су претходне генерације у највећем броју случајева пензију наслеђивале од покојног супруга.

⁴³ Иако су пописане као самачка домаћинства, не значи да живе саме, али по дефиницији се подразумева да самостално троше средства.

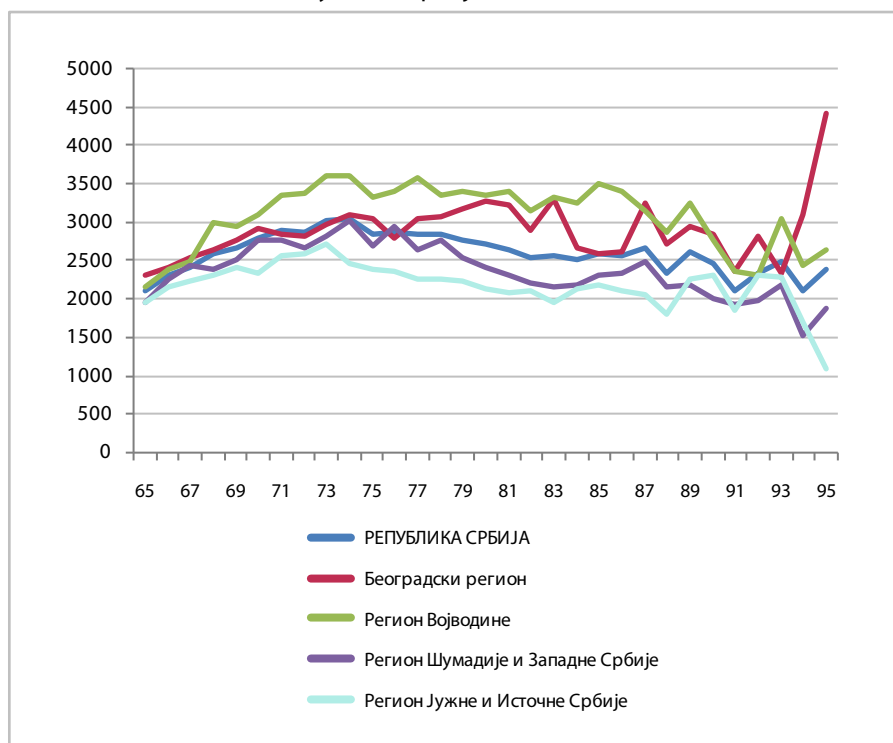
Оно што је посебно битно јесте да старосно-полна пирамида старосних пензионера личи на „негатив“ старосно-полне пирамиде припадника и припадница самачких старачких домаћинстава. И једну и другу карактерише изразита полна неуједначеност, само што код пензионера доминирају мушкарци, док код самачких старачких домаћинстава доминирају жене.

Графикон 44. Старосно-полна пирамида старачких самачких домаћинстава, Република Србија, Попис 2011.

Размере овог дисбаланса јасно показује и коефицијент феминитета посматраних домаћинстава. Број старијих жена из самосталних старачких домаћинстава је у свим старостима већи, само се разликује обим те разлике. За ниво Републике, она расте почев од млађих старијих, па је у старости 65 година два пута више жена, све до максимума који је забележен код оних који имају 74 године, па овај показатељ износи чак 3053,9. Слични трендови су карактеристични и за остале регионе, мада би се већим вредностима од просека могли издвојити Регион Војводине и Београдски регион, док ниже вредности од републичког просека бележе јужни региони. Овако неусаглашен број домаћинстава по полу која су пописана као самачка и уједно старачка последица је више фактора, а диференцијација умрлих према старости и полу је једна од битнијих. Према скраћеним апроксимативним таблицама морталитета за пописну годину, очекивано трајање живота мушкараца старих 65–69 година је износила 13,6 година, док је исти показатељ за жене износио 15,9 година. Ова разлика се у вишим старостима смањује, али не нестаје.

Графикон 45. Коэффициент феминитета старачких самачких домаћинстава по регионима, Република Србија, Попис 2011.

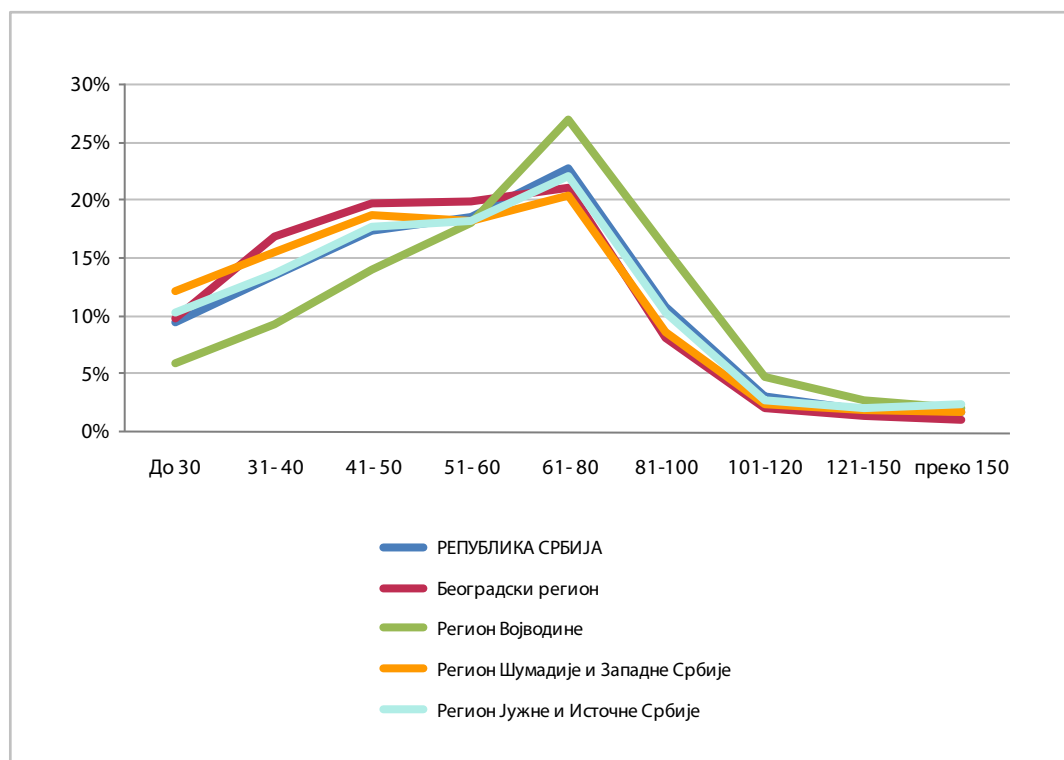
Станови са старим лицима

Један од илустративних показатеља економске (не)зависности чланова старачких домаћинстава је основ по коме старачка домаћинства користе стан. У овом случају може се рећи да су становници који живе у старачким домаћинствима у повољној ситуацији, јер су у 93,56% случајева они власници станова у којима живе. Регионална одступања од просека су мала (таб. 36). Док је укупан број станова које користе старачка домаћинства 416 045, укупан број старачких домаћинстава у Републици Србији је 434 548. У њима живи 593 530 становника, односно у просеку 1,42 становника старија од 65 година живи у стану у којем је пописано старачко домаћинство. Велики део генерација старијих, који су већи део свој радног века провели у систему социјалистичког устројства, успео је да реши стамбено питање, па је само 6,44% старих које не поседује некретнине, већ су приморани на неки други вид коришћења стана – подстанарство, закуп, сродство итд. Ако се посматрају домаћинства са бар једном старом особом у власничким становима, видеће се да је у 79,70% случајева носилац домаћинства управо та стара особа. Тако у 965 107 станова који одговарају овој дефиницији, у 185 519 је као носилац домаћинства декласирано лице које има мање од 65 година, док је у свим осталим (728 514) носилац неко старији.

Табела 36. Број настањених станова по основу по којем старачка домаћинства користе стан, по регионима, Република Србија, Попис 2011. (%)

Регион	Основ по коме домаћинства користе стан				
	власништво	закуп	подстанарство	средство	остало
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	93,56	0,72	1,23	4,41	0,08
Београдски регион	92,92	1,35	1,24	4,38	0,12
Регион Војводине	91,86	0,76	1,62	5,65	0,10
Регион Шумадије и Западне Србије	94,39	0,45	1,12	3,98	0,06
Регион Јужне и Источне Србије	95,16	0,42	0,90	3,48	0,04
Регион Косово и Метохија

Осим основа за коришћење стана као апроксимативног индикатора социјалног статуса лица која живе у старачким домаћинствима, површина стана која им је на располагању је свакако један од корисних показатеља. Већина старих који припадају категорији старачких домаћинстава живи у становима који имају од 40 до 80 квадрата, са приличном регионалном уједначеношћу. Уколико узмемо у обзир структуру истраживаних домаћинстава, о чему је већ било речи, можемо оценити да у просеку старија популација има на располагању комфорну квадратуру станова, јер је удео оних који живе у мање од 30 квадрата мањи од 10%.

Графикон 46. Број настањених станова у којима живе старачка домаћинства према површини стана, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

Осим површине станова у којима су пописана старачка домаћинства, додатну димензију функционалности даје и податак о собности станова. Као битна напомена се издваја питање да ли је кухиња рачуната као посебна соба или није, па у зависности од тога, број и структура соба које су на располагању лицима у старачким домаћинствима варира. Како би се добила што јаснија слика о броју соба у којима у просеку живе стари, консултован је и један и други приступ: први по којем је кухиња дефинисана као посебна соба, и други по којем она то није. Сврсисходнија анализа укључује и број чланова домаћинства као битан аспект проучавања режима становања старих. На нивоу Републике, према првом приступу, једна петина станова у којима живе старачка домаћинства је једнособна, док је остатак равномерно подељен између двособних и трособних и вишесобних. Када се примени други приступ, удели су друкчији у односу на претходни случај, што се и може очекивати. Међутим, несразмерно повећање удела станова у којима старачка домаћинства користе три и више соба замагљује реалну слику.

Табела 37. Собност станова у којима живе старачка домаћинства према броју чланова, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

Регион	Број чланова старачког домаћинства	Удео станова по собности, где (је) кухиња					
		није урачуната у собу			урачуната у собу		
		1-собни	2-собни	3 и више-собни	1-собни	2-собни	3 и више-собни
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Укупно	20,54	40,40	39,06	3,57	19,14	77,29
	1 члан	24,45	40,42	35,13	4,60	22,16	73,24
	2	13,67	40,55	45,77	1,74	13,86	84,39
	3 и више чланова	7,92	29,08	63,00	0,85	8,44	90,71
Београдски регион	Укупно	27,15	42,81	30,03	5,76	24,69	69,55
	1 члан	32,53	42,19	25,28	7,39	28,55	64,06
	2	16,81	44,05	39,13	2,60	17,29	80,11
	3 и више чланова	8,43	41,57	50,00	1,81	9,94	88,25
Регион Војводине	Укупно	14,82	41,98	43,19	2,22	14,15	83,64
	1 члан	17,89	42,30	39,81	2,87	16,67	80,46
	2	8,85	41,51	49,64	0,94	9,22	89,84
	3 и више чланова	5,46	31,15	63,39	0,18	6,74	93,08
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	23,40	41,99	34,62	3,34	21,87	74,79
	1 члан	27,37	41,57	31,06	4,30	25,07	70,63
	2	16,62	42,83	40,55	1,70	16,41	81,89
	3 и више чланова	11,01	34,49	54,49	0,58	11,74	87,68
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	18,00	34,57	47,43	3,44	16,87	79,69
	1 члан	21,42	34,90	43,69	4,45	19,41	76,14
	2	12,92	34,43	52,65	1,93	13,14	84,93
	3 и више чланова	6,85	19,12	74,03	1,10	6,41	92,49
Регион Косово и Метохија	

Постоје значајне регионалне разлике у уделу станова различите собности, а према броју чланова, код оба приступа. За Београдски регион је карактеристично да има више једнособних и мање трособних станова у односу на републички просек, док је удео двособних у којима живе старачка домаћинства прилично близу просека за целу земљу. Ово је и логична последица урбане пренасељености главног града, где је рационализација простора нужна. То се огледа и у повећаном уделу старачких самачких домаћинства која користе једнособне станове. Регион Војводине има другачију структуру собности станова у којима су пописана старачка домаћинства, па је нешто мање једнособних, а нешто више станова са три и више соба у односу на Републику. Географски фактор има битну улогу, па је градња станова била мање ограничена простором, за разлику од Београдског региона. У Војводини је забележен и најмањи удео станова који се састоје само од кухиње, односно највећи удео станова са три и више соба (укључена кухиња). Регион Шумадије и Западне Србије има показатеље који су најближи просеку, у односу на остале регионалне целине, док је у Региону Јужне и Источне Србије примећено веће одступање, поготово када је реч о становима са три и више соба, што се може повезати са великим бројем кућа у источној Србији које су изграђене у типично емигрантским насељима.

Коришћењем другог приступа повећава се број станова који имају две и више соба, док се број једнособних значајно смањује, па се у том случају једнособан стан изједначава са станом који поседује само кухињу. Овај показатељ је добра апроксимација социјалног статуса лица која живе у тим становима, у којима не постоји спаваћа ни дневна соба. Битно је напоменути да постоји 3,57% станова у којима је кухиња уједно и једина соба у стану, или у апсолутним бројевима 14 853, што се са становишта квалитета живота старијих становника сматра врло неповољним. Ради се о становима у којима живе самци (12 265), али постоје и они у којима живе и више чланова (2 567 двочланих и 21 стан са трочланим старачким домаћинствима).

Табела 38. Удео броја чланова старачких домаћинстава у становима различите собности, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

Регион	Број чланова старачког домаћинства	Број станова по собности, где (је) кухиња					
		није урачуната у собу			урачуната у собу		
		1-собни	2-собни	3 и више-собни	1-собни	2-собни	3 и више-собни
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	1 члан	76,23	64,07	57,59	82,58	74,13	60,68
	2	23,54	35,50	41,45	17,28	25,61	38,62
	3 и више чланова	0,23	0,43	0,96	0,14	0,26	0,70
Београдски регион	1 члан	79,06	65,04	55,56	84,68	76,31	60,79
	2	20,82	34,60	43,81	15,20	23,54	38,73
	3 и више чланова	0,12	0,36	0,62	0,12	0,15	0,47
Регион Војводине	1 члан	79,96	66,76	61,08	85,83	78,11	63,74
	2	19,87	32,88	38,22	14,13	21,67	35,73
	3 и више чланова	0,18	0,35	0,70	0,04	0,23	0,53

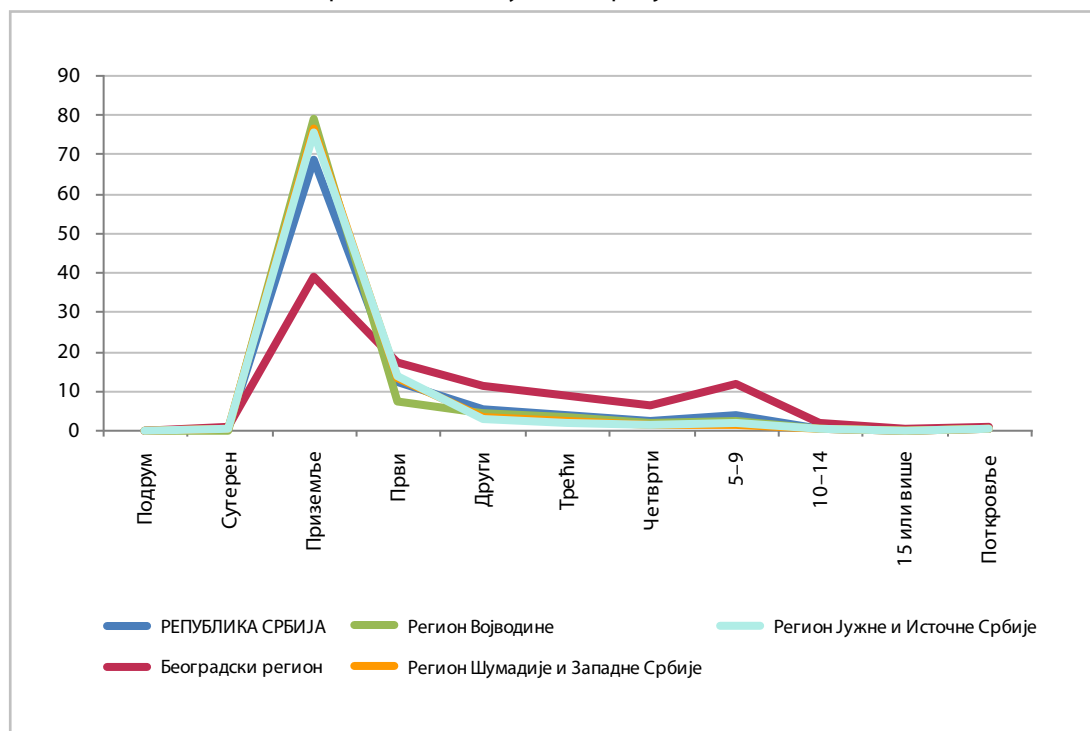
Табела 38. Удео броја чланова старачких домаћинстава у становима различите собности, по регионима, Република Србија, Попис 2011. (наставак)

Регион	Број чланова старачког домаћинства	Број станова по собности, где (је) кухиња					
		није урачуната у собу			урачуната у собу		
		1-собни	2-собни	3 и више-собни	1-собни	2-собни	3 и више-собни
Регион Шумадије и Западне Србије	1 члан	74,14	62,77	56,87	81,57	72,66	59,87
	2	25,57	36,73	42,17	18,32	27,01	39,42
	3 и више чланова	0,29	0,50	0,96	0,11	0,33	0,72
Регион Јужне и Источне Србије	1 члан	71,89	60,98	55,65	78,07	69,52	57,72
	2	27,76	38,52	42,93	21,63	30,13	41,21
	3 и више чланова	0,35	0,51	1,43	0,29	0,35	1,06
Регион Косово и Метохија	

Када се анализирају станови на основу првог приступа, број соба у стану повезан је и са бројем чланова старачких домаћинстава, па у просеку 76,22% једнособних станова користе самци, док 23,54% једнособних користи старији пар. Када је реч о двособним становима, долази до незнатног смањења удела самаца (64,06%), док расте удео двочланих старачких домаћинстава (35,50%). Даље смањење удела самаца приметно је и у трособним и већим становима, па у којима је 57,59% самаца, а 41,44% користе двочлана старачка домаћинства. Због своје мале бројности, станове свих врста собности трочлана старачка домаћинства користе на нивоу испод 1%. Доминантно, самци живе у једнособним становима у којима се кухиња рачуна као соба, односно у становима у којима је намена кухиње не само за кување већ врши и функцију дневног боравка и спаваће собе. Нешто мањи удео самаца живи у двособним становима, односно у становима са три и више соба. У свим регионима, дистрибуција чланова старачких домаћинстава према броју соба стана у којем су пописана показује релативно приближне вредности као и републички просек.

Када је реч о становима у којима живе старачка домаћинства, осим броја соба које имају на располагању, од изузетног је значаја и спрат на којем станују. Потешкоће са кретањем могу да физички ограниче старије становнике, јер је реално претпоставити да негативно делују на активност старијих лица која живе на вишим спратовима. Подаци из последњег пописа показују велику рационалност становника старијих од 65 година, јер је највећи удео оних који живе на приземљу, односно чак 69,02%. Једини регион који показује велика одступања од просека јесте Београдски, где је „само“ 38,84 станова у приземљу (граф. 47). Ови подаци су условљени типом насеља и типом градње (вишеспратнице, породичне куће ...) стамбених јединица.

Графикон 47. Удео настањених станова у којима живе старачка домаћинства према спрату, по регионима, Република Србија, Попис 2011.

Још један у низу индикатора који нуди Попис 2011. када је реч о социјално-функционалној димензији живота старијих лица јесте податак о опремељености станова помоћним просторијама, као што су кухиња, купатило и нужник. Кухиња није уобичајена само код 1% домаћинстава. Нешто лошија ситуација постоји када је реч о осталим помоћним просторијама, па у просеку 15,27% станова које користе старачка домаћинства немају купатила, али са врло израженим регионалним диспаратитима. На пример, у Београдском региону само 3,71% станова у којима живе старачка домаћинства су без купатила, нешто је виши удео у Региону Војводине (8,93%). Убедљиво најнеповољнија ситуација је у јужним регионима, јер је у Региону Шумадије и Западне Србије 21,21%, а у Региону Јужне и Источне Србије чак 26,27% је без санитарних просторија. Недостатак једне од основних цивилизацијских тековина је у врло високом проценту. Скоро истоветан је удео станова по регионима у којима нема купатила и нужника на испирање, тај проценат износи 15,62%, док 2,94% имају нужник али без испирања. Удео безусловних станова је најнижи удео у Београдском региону, док је највиши у Региону Јужне и Источне Србије.

Табела 39. Број настањених станова у којима живе старачка домаћинства према броју чланова и (не)опремљености помоћним просторијама, Попис 2011.

Регион	Број чланова старачког домаћинства	Укупно станова	Нема кухињу	Нема купатило	Нема нужник на испирање	Има нужник без испирања
РЕПУБЛИКА СРБИЈА	Укупно	416045	1661	63514	65007	12233
	1 члан	266425	1351	46281	46908	8553
	2	147144	308	16918	17757	3609
	3 и више чланова	2476	2	315	342	71
Београдски регион	Укупно	88980	337	3302	3129	541
	1 члан	58728	291	2573	2418	425
	2	29920	46	720	701	114
	3 и више чланова	332	0	9	10	2
Регион Војводине	Укупно	115337	229	10302	11154	3836
	1 члан	76427	191	8451	8987	2981
	2	38361	38	1825	2137	847
	3 и више чланова	549	0	26	30	8
Регион Шумадије и Западне Србије	Укупно	112864	549	23943	24203	3349
	1 члан	71543	445	17616	17657	2282
	2	40631	104	6206	6425	1051
	3 и више чланова	690	0	121	121	16
Регион Јужне и Источне Србије	Укупно	98864	546	25967	26521	4507
	1 члан	59727	424	17641	17846	2865
	2	38232	120	8167	8494	1597
	3 и више чланова	905	2	159	181	45
Регион Косово и Метохија	

Одсуство помоћних просторија у становима у којем бораве старачка домаћинства окарактерисано је као врло негативно обележје стана, па је из тог разлога у табели 39 дат број станова тог типа. Можемо оценити да је број станова са старачким домаћинствима без кухиње релативно мали, да јужни региони немају адекватне санитарije у становима у којима живе стари. Неопходност задовољавања основних животних потреба је отежана чињеницом да велики број станова у којима живе становници који имају више од 65 година немају основне физичке карактеристике које су прилагођене старијим особама.

Потпунија слика о становима у којима живе искључиво стара лица стиче се након анализе опремљености станова инсталацијама водовода, канализације, електричне енергије, грејања, као и станова који су без инсталација. Највећи број станова у којима живе старачка домаћинства опремљен је инсталацијама јавног водовода. Ипак, постоје одређене регионалне разлике, па је у Београдском региону највећи удео преко 90% инсталација прикључено на јавни водовод, док је у Региону Шумадије и Западне Србије и Региону Јужне и Источне Србије само половина станова добија воду са јавног водовода. Док је у Београдском региону занемарљиво мало станова прикључено на месни, односно сеоски водовод или на хидрофор, у осталим регионима бројеви станова који на један од ова два начина добијају воду је доста висок. Подаци показују сличан однос између региона када је реч о броју станова

са старачким домаћинствима која користе јавну канализацију, па је ова комунална услуга доступнија старијим становницима Београдског региона, него старима у другим деловима Србије. Готово сви станове имају обезбеђене инсталације електричне енергије, али је централно, односно етажно грејање, опет привилегија старих из Београдског региона. Као позитивну можемо оценити чињеницу да је број станова без инсталација у којима живе старији становници изузетно низак, односно у целој земљи је укупно 876 таквих станова. Доминантан тип грејања „старачких станова“ је онај без инсталација централног и етажног грејања, осим у Београдском региону. Према врсти материјала од којих су направљени, станове у којима живе старачка домаћинства се деле на оне направљене од тврдох и слабих материјала. Очекивано, у Београдском региону, станове са старачким домаћинствима су направљени од тврдох материјала за изградњу, и то у 98,14% случајева. Најнеповољнија ситуација је у Региону Војводине, где је од слабог материјала изграђено чак 26,25% станова у којима живе старачка домаћинства.

Регионална димензија изучавања старачких домаћинстава указује на изузетне просторне неједнакости које постоје у нашој земљи. Уколико се посматра ова појава на насељском нивоу, долазимо до прилично сличних закључака као и када је у питању удео старог становништва. Београдска агломерација је и према овом обележју простор који се издваја од осталих региона, јер има процентуално мањи удео старачких домаћинстава. Осим Београда, градска и околна насеља Новог Сада, Ниша, Крагујевца, Лесковца, Тутина, Сјенице и Новог Пазара представљају „оазе“⁴⁴ у којима су удели старачких домаћинстава релативно нижи.

⁴⁴ Због неодзива на Попис 2011. у општинама Прешево и Бујановац, не располажемо подацима о броју и уделу старачких домаћинстава у овим општинама. Према Попису из 2002. године, Општина Прешево је имала врло младу старосну структуру, као и мањи удео старих у односу на државни просек. Нешто умеренији показатељи су забележени у Бујановцу. Из тог разлога, склони смо да претпоставимо да би и у овим општинама удео старачких домаћинстава био релативно низак.

Уместо закључка

Студија о становништву старијем од 65 година указала је на демографске оквире из којих проистичу нови друштвени изазови везани за ову популацију. Различити су сегменти живота у којима величина, пораст, структурне особености и друге у студији инвентарисане карактеристике старог становништва производе ефекте. О последицама демографског старења писано је доста, али су стратегије за њихово превазилажење мање разрађене. Како Филиповић (2009) наводи, старост добија своје место у савременој друштвеној конструкцији и постало је једна од главних преокупација јавних политика. Сучељавање питања старења са питањем политике могло би побољшати друштвене везе, укључење и видљивост старих. Један од главних доприноса је да се покаже друштвено конструисана димензија година и старења, начин на који јавне политике и актери конституишу старост и старење, притискајући појединце да се сместе у ту маршруту година. По Немањићу (2009), старење становништва значи и старење појединих друштвених слојева, професија, породица. Коначно, промене у старосно-полној структури једне популације делују на све друштвене институције, тако да уопште није претерано рећи да она представља генератор саме социјалне промене (Weeks, 1994, према Бобић, 2013).

Када се детаљније сагледа старост, постаје јасно да она има више перспектива. Основна перспектива демографских карактеристика старих лица мора бити социјална и културолошка позиција старих особа у неком друштву. Потребно је подвући два постулата која су се током израде студије наметнула као изазов за будућа истраживања. Један је *генерацијски приступ* проучавања старих, а други усмереност на *квалитет њиховог живота*.

Старо становништво у социолошком смислу никако не може бити јединствена друштвена група. Њу чине бројне генерације. Појам генерације или кохорте у демографском смислу су синоними и одређени су годином рођења. Као социјални конструкт, оне су нешто друго. Генерације имају свој друштвени и културни идентитет и Рајдер (1965, 1997, према Gilleard, Higgs, 2005) сматра да су оне објектив кроз који се уочавају различити детерминистички процеси и социјалне промене. Сви пописи дају одличну основу да се прецизирају међугенерацијске релације демографских индикатора али даља сазнања превазилазе могућности демографског метода. Какви су животни циклуси генерација, заједничка животна искуства, да ли то специфицира њихову старост и на који начин? Услови у којима живи особа у позној животној доби у великој мери зависе од њене претходне индивидуалне биографије, тј. животног тока, који настају процесуално, укрштањем личних особина и социокултурних околности, превазилажењем спољашњих баријера, које су спречавале односно олакшавале испољавање индивидуалних потенцијала (у одређеном историјском добу, усред политичких догађаја и процеса, друштвених процеса дужег трајања, друштвених промена и сл.). Животни пут појединца могао би се скицирати као мешавина (не)искоришћених шанси и (не)направљених избора у домену: здравља, образовања, рада, доколице, породице, брака, социјалних веза и сл. (Бобић, 2013). Међутим, како се ова индивидуална искуства транспонују у генерацијска? У „новој старосној епохи човечанства“ мора се доћи до тих открића да би се у потпуности и практично применила парадигма „друштво за све старости“ које се

позиционира на животним циклусима. Оно обухвата четири основне димензије: 1) индивидуални развој током читавог живота; 2) неговање интергенерацијских релација; 3) тесна повезаност старења становништва и развоја друштва; 4) ситуација старих људи у друштву (Schoenmaeckers и остали, 2008, према Бобић, 2013).

Квалитет живота старијих је најпрактичнија и најреалнија димензија изучавања ове старосне категорије. Мора му претходити јасно дефинисање индикатора уз уважавање чињенице да квалитет живота има своју објективну и субјективну страну. Укрштена и разноврсна демографска анализа свих пописних јединица (становник, домаћинство и стан) нуди бројне информације када је реч о материјалним и нематеријалним аспектима квалитета. „У друштву попут нашег, достизање европских стандарда за сигуран и квалитетан живот у старости представља велики изазов. Можда изгледа чак и недостижан. Ипак, када то постане јасан стратешки правац политике према становништву, могуће је очекивати помак у погледу унапређења квалитета живота у старости. Такође, европски критеријуми квалитета живота представљају и обавезу на путу европских интеграција. Унапређење услова и подизање стандарда квалитета представљају вредност и културну норму савременог друштва“ (Шобот, 2011). Стога се намеће обавеза мониторинга квалитета живота. Иста ауторка даје пример статистичког праћења популације старих у Великој Британији. Подаци се односе на информације о карактеристикама, начину и искуству свакодневног живота. Статистичка слика омогућава уважавање животних искустава становништва које ће ускоро ући у старачки контингент и становништва које по дефиницији припада популацији старих. Подаци су представљени за различита раздобља индивидуалног старења, што омогућава препознавање разноврсности потреба старог становништва. Статистичко праћење квалитета живота према старосним групама пружа конкретнију слику понашања и потреба демографски и социјално хетерогене популације. Омогућена је реалнија процена услова, начина живота и аспеката у којима је потребно реаговати (Козарчанин, 2003, према Шобот, 2011).

Овакви добри примери из праксе инспиришу на сличне активности у нашој земљи, у мери у којој их је могуће спровести. Свака од спроведених анализа старог становништва има и своју животну димензију. Њима се преиспитују разне перспективе старости: шта конкретно значи бити стар мушкарац или жена, који су конкретни ефекти пораста старих и старачког контингента, шта нам доноси образованије старо становништво, који су највреднији потенцијали старих особа, колико присуство старих у вишегенерацијским породицама мења њихово функционисање и која је улога старих у њима, како одржати пензиони систем, да ли и како мењати стамбену политику итд.?

Отворена питања специфичности старења генерација и квалитета живота су веома провокативна. Предстоји нам период креирања иновативних истраживања, стварања богате документационе основе о старима, креирања ефикасних јавних политика, али и обликовања друкчије свести о старости и старењу. До времена када ће се досегнути нови истраживачки квалитети и већа апликативност, неки од напора могу резултирати агендом за проучавање старог становништва.

У обликовању истраживачких активности посебан значај има *концепт активног старења*. Он је више пута спомињан у студији као „идеологија“ са којом треба приступити трећој животној доби и новом старосном стадијуму човечанства. По овом концепту старост није губитак већ је доба које доноси друкчије квалитете па и предности. Активни концепт не валоризује младост, не поставља је на трон већ је препознаје као део животног тока у којем се обављају припреме и за остале неизбежне фазе. Активно старење је прилагођавање не само појединаца и друштва на нове околности већ и на нови начин размишљања у којој старост не узнемирава већ се откривају њене добре стране. Како Мадридски план предвиђа – основа за здраво и богатије старосно доба се ствара раније, а план треба да има практичну сврху и омогући носиоцима политика да се усредсреде на приоритете и на индивидуалном и на глобалном нивоу.

Ако се старост доживљава као једна од фаза у животном току, онда постају актуелна и сва питања која се тичу теорије животног тока схваћеног као „низ друштвено дефинисаних догађаја и улога које појединац преузима током времена“ (Mitchell, 2006, према Игњатовић, 2009). И ова теорија провоцира нове истраживачке контексте. Правећи паралелу са транзицијом у одраслост о којој пише Игњатовић (2009) и догађајима који је обележавају⁴⁵, може се покренути расправа постоји ли *транзиција у старост* и да ли је и она првенствено дефинисана кључним животним догађајима и којим. Улазак у одраслост значи комплексне промене статуса у скоро свим аспектима живота, и то у релативно згуснутом времену (образовна, професионална, породична, стамбена транзиција). Постоје ли паралеле за прелаз из одраслости у старост? Чини се да у мапи догађаја највише значаја у том прелазу имају професионална и породична сфера, односно пензионисање, губитак партнера, осамостаљивање деце и сл., али и радикалнија промена здравственог статуса. Међутим, као и транзиција у одраслост, која у савременом периоду постаје флуиднија и не манифестује се у свакој од сфера, транзиција у старост је још флексибилнија и сви од поменутих маркирајућих догађаја не морају се десити, поготово не у згуснутом периоду. Захваљујући активном старењу и индивидуалним, социјалним и институционалним „припремама“ за њега, транзиција за животну фазу старости је веома дуга. Животни ток се данас више него икада раније индивидуализира па у трагању за валидним методолошким инструментима који ће детектовати трансформације животног тока треба укључити и фазу старости. Истраживања овог типа морају бити прагматична и у функцији креирања делотворних јавних политика.

Да је *политички одговор* нужен и да се феномен демографског старења не сме одвијати стихијски, већ је потврђено на међународном нивоу кроз деловање УН и Светске здравствене организације. Покренуте иницијативе на светском нивоу дале су резултате и у националним оквирима. Конкретно, у Србији је у септембру 2006. године усвојена Национална стратегија о старењу за период до 2015. године. Она је донета „у циљу стварања интегралне и координиране политике која ће друштво и привреду Републике Србије ускладити са демографским променама. Домен ових промена је пре свега везан за здравствену и социјалну заштиту, тржиште рада и образовање, а све у циљу стварања друштва за сва животна доба,

⁴⁵ Маркери преласка у одраслост су завршетак школовања, склапање брака, почетак самосталног живота и сл.

које посебно тежи задовољавању потреба старих“ (на основу члана 45, става 1 Закона о влади). Доношењем стратегије је, како се наводи у разним документима, феномен старења промовисан на националном нивоу као фактор политике свих сектора Владе Србије. Стратегија је усклађена са Стратегијом за смањивање сиромаштва и Регионалном статегијом примене Мадридског плана активног старења. Она се базира на принципима међу којима су: обезбеђивање доживотног развоја појединаца, обезбеђивање социјалне и економске сигурности у старости, обезбеђивање интеграције и партиципације старих лица, афирмисање личне одговорности, поштовање различитости, промовисање интергенерацијског и интрегенерацијског трансфера, солидарности и дијалога. Дефинисано је десет стратешких праваца у оквиру којих се налазе јасно утврђени општи циљеви, активности, носиоци активности и динамика спровођења, те наредне године предстоји извештај о реализацији.

Поједине студије које се баве мање познатим аспектима старости говоре да стара лица нису само „предмет“ стратегија и планова. Њихова инвентаризација мора бити једна од наредних активности, како би се сумирали налази из различитих истраживања. Овом приликом споменуће се студија о сиромашним старијим лицима у Србији „Они не могу да чекају“ (Сатарић, Рашевић, Милорадовић, 2009) јер је реализовало 15 невладиних организација које се баве питањима старијих људи у Србији. Повезивање тимова и мултидисциплинарност је истраживачки модел пожељан у комплетирању слике о старима.

Осим посебних студија, *повремене и редовне активности Републичког завода за статистику* такође су у функцији боље документованости квалитета живота старих особа у Србији. Анкета о животном стандарду или Анкета о потрошњи домаћинства вредан су извор информација.

Закључак овог типа заправо има намеру да зацрта неке од могућих праваца будућих истраживања, да укаже на добру праксу, да промовише поједине активности, предочи могућност нестереотипних и аутентичних истраживачких дискурса и подвуче значај њихове практичне примене. Након низа квантитативних анализа спроведених у овој студији показује се да она има и експлоративан карактер, јер отвара нека нова питања и нову феноменологију старења и старости. Са надом да је студија афирмисала демографски метод, богату (али не у потпуности искоришћену) пописну грађу, рађа се и нада да ће иницирати бројна друга истраживања нужна за потпуније одговоре о животу старог становништва у Србији.

Литература

1. Анђелковић, М. (2012). *Демографско пражњење сеоских насеља са мање од 20 становника – последица неуравнотежене функционалне развијености Србије*. Завршни мастер рад одбрањен на Географском факултету Универзитета у Београду, рукопис.
2. Бобић, М. (2013). *Постмодерне популационе студије*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду.
3. Богавац, Т. (1991). *Становништво Београда 1918–1991*. БИГЗ, Београд.
4. Војковић, Г., Девеџић, М. (2003). *Старење становништва у функцији регионализације*. Посебно издање ГИ „Јован Цвијић“, Београд: САНУ.
5. Војковић, Г., Девеџић, М., Пенев, Г. (2006). *Србија међу демографски најстаријим земљама*. У „Наше теме – Бела куга“, 01/2006. Београд: „Службени гласник РС“.
6. Војчић, Д. (2010). *Подстицај у образовању старијих*. Геронтологија, 38 (1), стр. 202-206.
7. Вуковић, Д. (2010). *Сиромаштво старих*. Зборник Матице српске за друштвене науке, 131, стр. 165-176.
8. Девеџић, М. (2007). *Демографске карактеристике старог становништва Београда*. Гласник српског географског друштва, 87 (3), стр. 93-102.
9. Девеџић, М. (2009). *Основне карактеристике процеса и стања у природном кретању*. У „Стратегија просторног развоја Републике Србије, Студијско-аналитичка основа – демографски развој“. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
10. Девеџић, М., Стојилковић, Ј., Глигоријевић, В. (2011). *Старост становништва земаља југоисточне Европе из нове перспективе*. Зборник радова са Међународног скупа „Трећи конгрес српских географа“, стр. 365-371, Бања Лука.
11. Ђорђевић, Љ. (2007). *Промене демографских и социоекономских карактеристика домаћинства у Србији у другој половини 20. века*. Магистарски рад одбрањен на Економском факултету Универзитета у Београду, рукопис.
12. Живановић, З. (2008). *Значај Београда у регионалном развоју Србије*. Посебно издање Географског факултета Универзитета у Београду.
13. Јаковљевић, С. (2010). *Демографске карактеристике самачких домаћинства у Републици Србији*. Мастер рад одбрањен на Географском факултету Универзитета у Београду, рукопис.
14. Коматина, С. (2004). *Старење становништва Београда*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
15. Маринковић, И. (2006). *Национално неизјашњени и неопредељени у Војводини 2002. године*. Зборник Матице српске за друштвене науке, 121, стр. 85 – 92.

16. Маринковић, И. (2007). *Смањење броја Југословена – узрок повећања неизјашњених и неопредељених*. Међународни научни скуп „Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима“, стр. 431-435, Требиње.
17. Мацура, М. (1997). *Становништво* (изабрани радови). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
18. Михајловић, Т. (2013). Демографско старење старог становништва Србије. Зборник радова - Географски факултет Универзитета у Београду, 61, стр. 73-102.
19. Миноа, Ж. (1994). *Историја старости*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Сремски Карловци, Нови Сад.
20. Недељковић, С. (2005). *Извори за истраживање кретања и структура становништва – са посебним освртом на структуру становништва према брачном стању*. Зборник Матице српске за друштвене науке, 118-119, стр. 313–334.
21. Никитовић, В. (2009). *Замрзнути репродуктивни потенцијал Србије – препрека равномерном територијалном развоју*. Зборник „Територијални аспекти развоја Србије и суседних земаља“. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.
22. Пенев, Г. (1995). *Становништво по старости и полу, „Становништво и домаћинства СР Југославије према Попису 1991“*. Београд: СЗС и Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.
23. Пенев, Г. (1998а). *Природно кретање становништва*. Југословенски преглед, 39 (1), стр. 3-28.
24. Пенев, Г. (2006). *Структура становништва по полу и старости. „Становништво и домаћинства Србије према Попису 2002“*. Београд: Републички завод за статистику – Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања – Друштво демографа Србије.
25. Радивојевић, Б. (2006). *Актуелни проблеми смртности становништва Србије*. Демографија, 3, стр. 23-32.
26. Радивојевић, Б. (2006). *Економске структуре становништва Србије. „Становништво и домаћинства према Попису 2002“*. Београд: Републички завод за статистику – Институт друштвених наука – Центар за демографска истраживања – Друштво демографа Србије.
27. Смиљанић, В. (1987). *Психологија старења*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
28. Станковић, В., Костић, М. (2005). *Бројност, величина и просторни размештај старачких домаћинстава у Србији. „Србија и савремени процеси у Европи и свету“*, стр. 399–408, Београд.

29. Стојилковић, Ј., Динић, Д. (2012). Демографска и социјална димензија старења старих у Србији. *Геронтологија*, 2, стр. 61-79.
30. Стојилковић, Ј., Филиповић, М., & Кокотовић, В. (2011). Стадијуми старења етничких група, Зборник радова „Трећи конгрес српских географа“, стр. 447-456, Бања Лука.
31. Национална стратегија о старењу 2006–2015.
<http://www.minrzs.gov.rs/doc/podrocna/strategije/Nacionalna%20strategija%20o%20stareњу.pdf>.
32. Републички завод за статистику (2014). *Пројекције становништва Републике Србије – подаци по општинама и градовима, 2011–2041*. Београд: РЗС.

33. Avramov, D., Maskova, M. (2003). *Active Ageing in Europe*, Volume 1, Strasbourg: „Population studies“, 41.
34. Bloom D., Lutz W. and Prskawetz A. (2008). *Population Aging, Human Capital Accumulation and Productivity Growth*, „Population and Development Review“, Vol. 34.
35. De Boovar, S. (1987). *Starost I*. Београд: РО Београдски издавачко-графички завод.
36. Devedžić, M., Stojilković, J. (2012). Novo poimanje starosti - prospektivna starost. *Stanovništvo*, 50(1), str. 45-68.
37. Devedžić, M., Stojilković, J. (2014). *Multi-ethnicity in the Southern border region of Serbia: demographic aspects*. U „New European Frontiers: Social and Spatial (Re)Integration Issues in Multicultural and Border Regions“, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
38. Filipović, M. (2009). *Društvena konstrukcija starosti*. *Gerontologija*, 36 (1), str. 16-24.
39. Gligorijević, V., Vasić, P. (2013). *Ljudski resursi u neformalnoj ekonomiji u Republici Srbiji*. *Ekonomski horizonti*, 15 (2), str. 121 – 132.
40. Gilleard, C., Higgs, P. (2005). *Contexts of Ageing – Class, Cohort and Community*, Polity Press, Cambridge.
41. Hofferth, S. L. and Iceland, J. (1998), *Social Capital in Rural and Urban Communities*. „Rural Sociology“, 63: 574–598.
42. Ignjatović, S. (2009). *Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju*. *Stanovništvo*, 47(1), str. 7-22.
43. Iacovou, M., Skew A (2010). *Household structure in the EU*. Luxembourg: Eurostat.
44. Isić, M. (2009). Starosna struktura stanovništva u Srbiji početkom 20. veka – posledica ratnih stradanja. *Gerontologija*, 36(1), str. 99-122.

45. Kinsella, K., Wan He (2009). U.S. Census Bureau, International Population Reports, P95/09-1, *An Aging World: 2008*, U.S. Government Printing Office, Washington, DC.
46. Klempić Bogadi, S., Podgorelec, S. (2009). *Ostarjeti u gradu – primjer Zagreba*, Sociologija i prostor, Sociologija i prostor, 47 (2009) 185 (3), str. 241–262.
47. Komatina, S. (2003). *Dominantne predstave o starosti*. Stanovništvo, 1-4, str. 147–160.
48. Kozarčanin, L. (2009). *Međunarodna politika starenja i politika starenja u Srbiji krajem 20. veka*. Gerontologija, 36 (1), str. 169-183.
49. Kovač, S. (2010). *Na životnim raskrsnicama: predstave Beograđana o svojoj starosti*. Etnoantropološki problemi, 5 (3), str. 57-74.
50. Laslett, P. (1989). *A fresh map of life: The emergence of third age*. London: Weidenfeld and Nicolson.
51. Lee, R. D. (1994). *The formal demography of population aging, transfers, and the economic life cycle*, Demography of aging, pp. 8-49.
52. Lee, G. R., Coward, R. T. and Netzer, J. K. (1994). *Residential Differences in Filial Responsibility Expectations Among Older Persons*. „Rural Sociology“, 59.
53. Medić, S. (2010). *Obrazovanjem starih ka društvu za sve*. Gerontologija, 37 (2), str.72-99.
54. Mijatović, B. (2010). *Penzijsko osiguranje poljoprivrednika*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
55. Milankov, M. (2010). *Starosna diskriminacija*. Gerontologija, 36 (1), str. 78-94.
56. Milić, A. (2010). *Rodne nejednakosti i diskriminacija u starosti*. Gerontologija, 37(2), str. 252-265.
57. Nemanjić, M. (2009). *Formiranje gerontološkog polja u Srbiji i simbolička dimenzija starosti*. Gerontologija, 36 (1), str. 9-15.
58. Nemanjić, M. (2010). *Predstave o starosti i kulturni model u Srbiji*. Gerontologija, 37(2), str. 59-71.
59. Nikitović, V. (2012). *Šta je danas optimistički scenario demografskog razvoja Srbije? Pomeraćemo granice*, str. 25-44. Beograd: Institut društvenih nauka.
60. Penev, G. (1998). *Trendovi demografskog starenja i feminizacija starih u Srbiji*. Stanovništvo, 3–4, str. 43–59.
61. Penev, G., Predojević-Despić, J. (2012). *Prostorni aspekti emigracije iz Srbije – tri „vruće“ emigracione zone*. Stanovništvo, 50(2), str. 35-64.
62. Podgorelec, S., Klempić, S. (2007). *Starenje i neformalna skrb o starim osobama u Hrvatskoj*. Migracijske i etničke teme, 23 (1–2).

63. Radivojević, B. (2002). *Smanjenje smrtnosti starog stanovništva u Jugoslaviji – šansa za povećanje očekivanog trajanja života*. Stanovništvo, 40(1–4), str. 35-52.
64. Rašević, M. (2009). *Populaciono starenje u Srbiji*. Gerontologija, 36 (1), str. 87-98.
65. Rašević, M. (2012). *O promociji intelektualnog potencijala starijih*. Gerontologija, 39(1), str. 45-53.
66. Rašević, M. (2013). *Srpski demografi o demografiji*, Stanovništvo, 51(2), str. 39-51.
67. Rodwin, G. V.; Gusmano, K. M. i Butler, N. R. (2006). *Growing Older in World Cities: Implications for Health and Long-Term Care Policy*. In: „Growing Older in World Cities – New York, London, Paris, and Tokyo“, Nashville: Vanderbilt University Press.
68. Rowland, T. D. (2012). *Population Aging – the Transformation of Societies*. Dordrecht, Heidelberg, New York, London: Springer.
69. Sanderson C. W. i S. Scherbov (2005), *Average remaining lifetimes can increase as human populations age*, Nature, 435(7043).
70. Sanderson C. W. and S. Scherbov (2007). *A new perspective on population aging*, Demographic Research, 16. pp. 27-58.
71. Sanderson C. W. and S. Scherbov (2008), *Rethinking age and ageing*, „Population bulletin“, 63(4).
72. Sanderson C. W. and S. Scherbov (2010), *Remeasuring Aging*, Science, 329(5997).
73. Satarić, N., Rašević, M., Miloradović, S. (2009). *Oni ne mogu da čekaju – studija o siromašnim starijim licima u Srbiji*. Beograd: Amity.
74. Schultz, T. W. (1961). *Investment in Human Capital*. „The American Economic Review“, 51(1).
75. Smith, A. (1991). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. New York, USA: Prometheus books.
76. Stojilković, J. (2010). „Baby boom“ generacije na pragu penzionisanja. *Stanovništvo*, 48(2), str. 75-91.
77. Suzman R, Harper S. (2013) *Dawning of a New Age for Longitudinal Cohort Data*, Journal of Population Ageing, Springer Science and Business Media Dordrecht.
78. Šobot, A. (2011). *Demografski okvir rodne neravnopravnosti i kvalitet života u starosti*. Gerontologija, 38(1) str. 30-50.
79. Šobot, A. (2012). *Tri demografske posledice rodno specifičnih modela ponašanja na primeru Srbije*. Stanovništvo, 50(2), str. 85-109.
80. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011). *World Population Prospects: The 2010 Revision, Volume I*.

81. UN. (2011). *Current status of the social situation, wellbeing, participation in development and rights of older persons worldwide*. New York: UN.
82. Van Dalen H.P., Henkens K. (2012). *What is on a demographer's mind? A worldwide survey*, Demographic Research, 26, pp. 363-408.
83. Vojković, G., Devedžić. M. (2010). *Demo-geographic Characteristics and Processes in Belgrade*. In „Challenges of spatial development of Ljubljana and Belgrade“, GeograFF 8, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
84. WHO (2002). *Active ageing: a policy framework*. Geneva: World Health Organization.
85. Zelinsky, W. (1971). *The Hypothesis of Mobility Transition*. Geographical Review, 61 (2), pp. 219-249.
86. NATIONAL INSTITUTE ON AGING, *Why Population Aging Matters: A Global Perspective* <http://www.nia.nih.gov/health/publication/why-population-aging-matters-global-perspective/trend-1-aging-population>.

Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији

ДЕМОГРАФСКИ ПРОФИЛ СТАРОГ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

Аутори: проф. др Мирјана Девеџић, мср Јелена Стојилковић Гњатовић

Рецензенти: проф. др Мирјанка Маџевић, др сц. Сања Клемпић Богади, др Вера Глигоријевић, доцент

РЕДАКЦИЈА: Зоран Јанчић, Снежана Лакчевић, мр Љиљана Ђорђевић, Сузана Станојковић, Александра Јовановић,
Славица Вукојичић Шево

Графички дизајн: Лидија Луканић

Фотографија: Каролина Симат, Лидија Луканић

Израда карата и графикона: Лидија Луканић, Милан Шормаз, Милутин Раденковић

Лектура: Богдана Милошевић

Техничко уређивање: Одељење за припрему публикација и стандарде публикавања

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

314.114-053.9(497.11)"19/20"
314.117-053.9(497.11)"19/20"

ДЕВЕЏИЋ, Мирјана, 1959-

Демографски профил старог становништва Србије / Мирјана Девеџић, Јелена Стојилковић Гњатовић ;
[фотографије Каролина Симат, Лидија Луканић]. - 2.

изд. - Београд : Републички завод за статистику, 2015 (Београд : Републички завод за статистику). - 172 стр. :
илустр. ; 24 см. - (Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији)

Тираж 1.000. - Стр. 3: Предговор / Миладин Ковачевић. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 167-172.

ISBN 978-86-6161-148-3

1. Стојилковић Гњатовић, Јелена, 1985- [аутор]

а) Стари људи - Демографска истраживања - Србија - 20в-21в b) Становништво - Старење - Србија - 20в-21в
COBISS.SR-ID 217393164

www.stat.gov.rs

Издаје и штампа

Републички завод за статистику, 11 050 Београд, Милана Ракића 5

Телефон: 011 2412-922; Телефакс: 011 2411-260

Број страна: 172 • Тираж: 1000